BİLİMSEL KAYNAK ve BELGELERLE

TOPRAK AĞALIĞININ KÖKENİ

muammer sencer

TOPRAK AĞALIĞININ KÖKENİ // muammer sencer

TEL YAYINLARI

TEL YAYINLARI

kapak: yaşar yıldız

Toprak Ağalığının Kökeni/Muammer Sencer'in bilimsel araştırısı/Tel Yayınevince Kasım-1971'de Sümer Matbaasında dizilip basılmış, Kısmet Ciltevinde ciltlenmiştir

Tel Yayınları Nuruosmaniye Cad.
25 9 Cağaloğlu İstanbul
Telf : 26 77 54 **P.K. 636/İst.**

MUAMMER SENCER

TOPRAK AĞALIĞININ KÖKENİ

TEL YAYINLARI 10
Bilimsel Dizi 1

GİRİŞ
G. A.
BİR İŞARET

Orta Asya iklim güçlüklerinin, akış durumundaki Türk boylarını, yeni yaşantı olanaklarına doğru ittiği ve bu olanakların, özellikle Anadolu'da bulunduğu herkesce kabul edilmektedir. Dolayısiyle, Türklerin Anadolu'yu ele geçirmek zorunda kaldıkları rahatlıkla ileri sürülebilir (1).

Bu tarihte Anadolu'ya yerleşmeğe koyulan Türk boyları, çeşitli alanlarda örgütlenmeye gitmiş ve bunu, her ulus için kaçınılmaz olan dış etkiler yanında, çok kez kendi katkılarıyla oluşturmuştur.

Düzenli yaşamak, yaşatmak, her şeyin üstünde, bir otorite kurabilmek için örgüt gereklidir. Bu örgüt, siyasal, yönetimsel, ekonomik, dinsel, kültürel v.ö. alanlara uzanacaktır. Bir derebeyilik, sıradan bir devlet değil, imparatorluk kurmuş Türkler, saydığımız alanlardaki karmaşık ilişkileri, kendilerine özgü yöntemlerle düzenlemiş, sorunları arada bir yaratıcılıkla, arada bir eski veya komşu uygarlıklardan sağladıkları gereçleri değerlendirerek çözümlemiştir.

Böylece örneğin, eski Asya, Hitit, Grek uygar-

lıkları, yepyeni bir biçimde kendini gösterebilmiş, tarih sahnesinde yaşamıştır. Denebilir ki ataları-mız, taliin kendilerine bağışladığı, büyük kültürlerin mirascısı olma olanağını iyi değerlendirmişlerdir.

Kuşkusuz, bu kendine özgülük, en çok Osmanlı imparatorluğunda kendini gösterir. Bunun bir kaç nedeni vardır: Önce Osmanlılar, artık köklü, dolayısiyle zengin bir devlet geleneğine sahiptir. Sonra onlar, kanımızca bu geleneği daha serbest yoğurmuşlardır.

Üçüncü ve en önemli neden şudur: Selçuk-oğulları hakkında hemen hiç bir resmi belgeye sahip değiliz (2). Elimizdekiler, bazı kişilerin isteği ve görüş açısına göre kaleme alınmış tarih kitapları, bir takım yazıtlar (mimarlık eserleri üzerindeki yazıtlar) dan öteye gitmez. Tarih kitaplarını dikkatle ele almak zorundayız. Zira orada en ciddi, en inandırıcı biçimde yazılanlar söylentiden ibaret olabilir.

Halbuki Osmanlılar için durum bambaşkadır. Bu devlet, kuruluş yıllarında olmasa da, Fatih döneminden başlayarak resmi belgelerini, örneği ancak modern devletlerde rastlanacak bir titizlikle korumuş ve bize armağan etmiştir.

Sayıları yaklaşık bir hesapla yüz milyonu aşan bu belgeler çaba beklemektedir. Bu çabanın esirgenmemesiyle, tarihimizin ekonomik, yönetimsel, sosyal, siyasal süreçlerini izliyebileceğiz. Ben, pek küçük çapta da olsa yukarki düşünceyle harekete geçerek, eldeki ham maddenin bir parçacığını işlemek istedim.

1071 başarısının sonuçlarıyla Osmanlı devleti arasında sağlam bir köprü olduğunu; Osman-

lı devletindeki her gelişimin, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi ve oradaki işlevliğiyle (faaliyetiyle) sıkı sıkıya bağlantısı bulunduğunu sanıyorum.

Anadolu'ya yerleşme, toprağa yerleşme sürecidir. Veya ben soruna bu açıdan bakıyorum. Dolayısiyle atalarımızın toprağa yerleşmesine, kurdukları toprak rejimine öncelik tanıdım. Bu rejim, Anadolu'nun öz malımız olmasında büyük rol oynamıştır.

Konumuz, Türklerin toprağa yerleşmesi sırasında ortaya çıkan sorunlar, kurulan rejimin dış kaynaklara bağlanabilecek yanlarıyla, kendimize ait özellikleri ve işleyişidir. Bu arada, tarıma dayalı Osmanlı İmparatorluğunda, köylünün sistem içindeki yeri, ve örgütlenme sonucu beliren saray kurumuyla, ulema, kapıkulu, sipahi, bey, çiftlik sahibi türünden toplumsal ekonomik öbeklerin (grupların), köylüyle ilişkisi üzerinde durulacaktır.

G. B.
TÜRK TOPLUM YAPISI ÜZERİNE GENEL DÜŞÜNCELER

Son beş yıldır, Türk toplumunu belirli tipe sokmağa çalışan çeşitli kitaplar yayınlanıyor. Dergilerde Türk toplumunun feodal olup olmadığı, Asya üretimi sınırına girip girmediği tartışılıyor. Tarihimizi sosyal açıdan ele alan bu tartışmaların yararlı olduğunu sanıyorum. Böylece tek tek olayların öyküsü (hikâyesi) yerine, belli süreçler, genel tipolojik kanıtlar üzerinde durulmuş olmaktadır (3).

Sosyolojik değerlendirme, okuyucunun «savaş öykücülüğü»nden ibaret tarih görüşünü yabancı bulmasına ve olayların gerisine, özellikle ekonomik temellerine inmesine yol açmıştır. Yazarlarımız arasındaki Türk toplum yapısına değgin düşünceler şöyle toparlanabilir :

G.B. 1. ASYA ÜRETİM BİÇİMİ

Marx, Asya toplumundaki üretim ilişkilerini, ayrı bir kategoriye sokmuş ve doğuda özel toprak mülkiyetinin bulunmadığını, bunun «doğu cennetinin de gerçek anahtarı olduğunu» savunmuştur.

Doğudaki ortak mülkiyet (4), bireyin güçsüz-

lüğüne yol açmıştır (5). Marx, bu üretim tipi hakkında «**Ekonomi Politiğin Eleştirisi Üzerine Taslak**» adlı ve hayatında basılmamış uzun bir makale yazmıştır.

Marx, Engels'e gönderdiği bir mektupta, Osmanlı devletini açıkça bu üretim biçimine almıştır. Orada Marx, Alman köylerinin yapısı üzerine bir kitap yazan Bauer'i (1790-1872) eleştirerek, onun ortak toprak mülkiyetine sahne olan Yunanistan ve Türkiye'yi incelemediğinden söz etmektedir (6).

Asya tipi üretim biçimini savunanlar arasında «**Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler**» (1965) ve «**Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**» adlı iki kitap yayınlıyan Sencer Divitçioğlu anılabilir.

Divitcioğlu'na göre Asya Üretim Biçimindeki Osmanlı devletinde kapıkulu sınıfı, merkezi şehirlerin kurulmasına yol açmıştır. Şehirde gelişen üretim güçleri, ticaretin gelişmesi ve ticaret sermayesinin belli ellerde toplanmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece yığılan artık değer, toprağa yatırılmış ve toprak ağalığı buradan doğmuştur.

Ayrıca Asya tipi devlet, batı kapitalizmine ayak uydurmak ereğiyle endüstri dalına yatırım yapmış ve mülkiyet, devletten, kamu hizmetleriyle endüstriye kaymıştır. Devletin ekonomik eylemleri, çeşitli ayrıcalıklar (imtiyazlar) alan «kapitalist» lerin, kapıkulu arasına girmesiyle sonuçlanmıştır.

Batı kapitali, yapmış olduğu etkiye rağmen, merkeziyetçi bir devlet ve kendine yeten bir köy ekonomisi yüzünden, Türkiye'nin kapitalizme geçişini sağlıyamamıştır.

Görüldüğü gibi, Divitçioğlu bugünkü sorunlarımızı, Asya tipi bir toplumun özellikleriyle açık-

Kapıkulu; Osm. ordusunun dâhil(11/ ordusunu teşkil eden, yaya ve atlı ücretli asker.
(Yeniçeriler, kapıkulu Süvarisi)

Rakabe; Bir malın sahipliği

lamak istemektedir. O, «**Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**» adlı incelemesinde, toprağın durumuna da değinmekte; toprak rakabesinin devlete ait olduğunu, timarların miri rejimi gerektirdiğini s[illegible] Vakıf'tedir.

Vakıf biçiminde kalıplaşmış zaviye mülkleri, asker ve ulema malikâneleri, «istisnai» bir mülkiyet şeklidir ve devletin denetimi altındadır.

* Şu halde Osmanlı toplumunda a) Timar sahibi, ne toprağın mülkiyetine, ne de tasarruf hakkına sahiptir, b) Timar verasetle geçmez.

Devletin topraklarına sultan, mutlak surette egemen olduğuna göre, timar sistemi feodal ekonomik bir yapının ifadesi değildir.

Reaya da işlediği toprağın sahibi değildir. Devlet bu toprakları ödünç, yani 'tasarruf' kullanma hakkıyla verir. Bu hak bazı koşullarla mutlaktır ve varislere de geçebilir.

Kullanma hakkına sahip olan reaya, devletle ilişkisinde, anonim olarak sömürülen bir sınıfın üyesidir (7).

Marx, «Kapitalist Öncesi Üretim İlişkileri» adıyle yayınlanan taslaklarında, Asya üretim biçiminden sık sık söz eder. Orada okuduğumuza göre, **Asya Üretim biçiminde topluluk, kendine yetecek üretimde bulunur, fakat yeniden üretme ve artı-değer ortaya koyma koşullarına sahiptir (8).**

Üretim bir pazara yönelmemiştir. Para kullanımı sınırlıdır. Ekonomi doğaldır (9). Cemaat birlikleri, aile şeflerinin birliği veya üstün bir şefle temsil edilir. Toplumsal otorite az çok demokratik veya despotiktir.

Bireye, görevine göre artı-değer verilir ve o değer, dolaylı olarak topluma geri gelir. Toplumun

/12/
Timar – Zeamet – Has ⇒ Osm. özel sözleşmelerle verilen devlet toprakları.
Osm en önemli toprak kullanım

artı değer paylarıyla istismarı söz konusu değildir. İstismar, karşılıksız pay alındığında başlar. Toplumun, kendisine hizmet arz edenlerce, hangi noktada istismar edilmeğe başlandığı belli değildir.

Asya tipine dayanan biçimlerde bütün toplulukların üstünde mülkiyet hakkına sahip olan biri vardır. Topluluklar mülkü, miras yoluyla tasarruf ederler (10).

Marx'a göre bu sistemin bir başka ana özelliği de tarım ve manüfaktürün kendi kendine yeten birliği dolayısiyle çözülmeye direnç göstermesidir (11).

Bu özellikteki, merkezileşmiş veya merkezileşmemiş topluluklarda artı-değer ürünü savaş, dinsel gayeler, sulama ve ulaştırma işleri için harcanır. Artı-ürünün büyük ölçüde devlette toplanması dış ticaretin gelişimine yol açar (12).

Kentlerin pek işin içine karışmadığı bu ekonomik sistemde, toprak kirası, devleti temsil eden kişilerin elinde, yine devlet adına ticaret konusu yapılır. Kendi topluluğu için özgür olan birey, bu özgürlüğün himayesinde değildir. İnsanın insan yönünden istismarı, böylece genel bir kölelik türü alır. Kölelik ve serflik, kabile varlığına dayanan mülkiyetin gelişmesinden başka bir şey değildir.

Köle ve serf, beyin de dahil olduğu guruptandır. Bu bey de kendi topluluğuna bağlıdır ve devletin egemenliğindedir.

Kölelerin üretim alanında kullanılması, egemen bir üretim ilişkisi olamaz. Özel toprak mülkiyeti olmayışı, toplulukların ek çalışma yükümlülüğünü ortadan kaldırır. Toprakların devlet temsilcilerince miras yoluyla kullanılması tarım işle-

rinin kölelere yaptırılması için bir temel de biçimlemez. Çünkü köleliğin gerçek gelişimi özel toprak mülkiyetini var sayar.

Asya tipi toplumların son bir ana özelliği de sınıfsız oluşudur. Ya da onlar arasındaki sınıf toplumları en ilkel tiptedir (13).

Toprak sorunumuzu ele alanların en kıdemlisi olan Prof. Ömer Lütfi BARKAN, reayanın, serf değil özgür olduğunu, fakat aynı zamanda, köle statüsüne alınabilecek, «ortakçı» denen toprak işçilerinin de bulunduğunu savunmaktadır.

İmparatorluk topraklarının devlete ait olduğunu, sipahilerin devlet memuru niteliği taşıdığını ileri süren Barkan, köylünün toprak üzerinde ancak tasarruf hakkı bulunduğunu da belirterek, Asya Üretim Tipine yaklaşmaktadır.

Şu yargılar da Barkan'ındır: Osmanlılarda, serflik sisteminin aynı olmasa da ona yaklaşan kulluk sistemi yaygındır. Anadolu ve Rumeli'de yöresel derebeylik düzeni var olabilmiş ve merkezi hükümet, ya onları tasfiye etmek istememiş ya da tasfiye edememiştir. Bu düşünce şekliyle de Barkan, imparatorluğu, kısmî bir feodalizmin sınırlarına katmakta; köylü ve sipahi sınıfından söz ederek, Asya Üretim Tipinden uzaklaşmakta, özel bir üretim sistemini ön-görmektedir (14).

Niyazî Berkes de Osmanlı toplumunu, batı tipinden farklı «doğu veya Asya sisteminden» saymaktadır. Berkes doğuda feodaller olmadığını, tüm mülkün sahibi sayılan hükümdarın bir tür kâhyası niteliğindeki sipahinin, vasal veya senyörden farklı olduğunu ileri sürmektedir.

Reaya denen çiftçi, toprağın maliki değil, si-

pahinin denetimi altında kullanıcısıdır. Serf veya köle değil, irsi devlet kiracısıdır.

Her ne kadar, Asya'da batı feodalizmine yaklaşan biçimler, Tavaifül Müluk zamanlarında feodal yönetimler hatta, ahilerde olduğu gibi şehir cumhuriyetleri görülmekteyse de doğuda egemen eğilim ve en sürekli olan düzen, padişah imparatorluğu şeklidir.

Bu devlet türü, sulama, güvenlik, bayındırlık işleri, vergi gibi toplumsal fonksiyonları sağlamaktadır. Sipahi, feodalden farklı olarak, üreticinin kendisi olmamakla birlikte, tarımsal üretimin bir yöneticisi rolündedir.

Asya toplumlarında devlet, genel olarak, sınıflardan kopmuş yöneticileri kapsıyan bir kavramdır. Onların yöneticiliğini toplumsal sınıfların çıkarı belirlemez; tersine, toplumsal sınıfların durumunu, yönetici kadronun malî, siyasî ve askerî düşünceleri belirler.

Doğu tipi devlet sıkıntıya düşünce, toprak gelirlerini toplıyamaz olmuş, ortaya batı feodalinden ayrı derebeyleri çıkmıştır. Fakat bu derebeyleri bir soylular kümesi değildir.

Aynı zamanda, feodalizm, derebeyilik değildir. Derebeyilik, batı sömürgeciliğiyle emperyalizmin yarattığı bir tiptir.

Batı ekonomisinin etkisiyle, ham madde darlığı ve parasızlık nedeniyle reaya, özel toprak mülkiyetine kavuşamayışı bir yana, devletin sağladığı sosyal fonksiyonlardan yoksun kalmıştır. Devletin fiilen değilse bile hükmen yıkılması, köy ve kasaba birimlerini birbiriyle ilişkisiz parçalar haline sokmuş ve onların, tarım - zenaat kombinezonuyla sağladığı yeterliği yitirmesine yol açmıştır (15).

Böylece, Osmanlı İmparatorluğunda, köylünün hukuksal durumunu Avrupa fedoalitesinden ayıran Berkes, Asya üretim biçiminin içerdiği hukukla değerlendirmektedir. Berkes'in, Osmanlılarda sınıf olmadığı, her şeyin merkezî bir otoriteye göre düzenlendiği ve köy yapısının bazı zorlanmalara rağmen ister istemez çözülmeden kaldığı, padişahın mutlak mülk sahibi olduğu yolundaki görüşleri, Asya üretim biçiminin genel koşullarını doyurmaktadır.

G.B. 2. FEODAL ÜRETİM TÜRÜ

Feodalite, tipik şekliyle iki karakteristik çizgi gösterir :

a. Senyörün mülkü etkilidir, fakat mutlak değildir. O da senyörler hierarşisine bağlıdır ve bir süzeren'in vasalidir.

b. Bireysel olarak senyörlerine bağlı köylüler, köy toplulukları halinde toplanmışlardır. Ekonomik ve sosyal teşkilât, onların senyöre karşı direnmesini kırar (16). Köylüler angaryaya koşulmuştur. Para ve ürün olarak rant ödemek zorundadır. Bu borçlar ek ekonomik zorlamaları gerekli kılar.

Marx, kapitalizmin türediği feodalizm hakkında «**Kapitalist Öncesi Üretim Biçimleri**»nde pek fazla açıklama yapmamış, serfliği ve köleliği pek tartışmamıştır. Fakat, oradan anlaşıldığına göre, feodal toplumun elementi şehirdir, şehir tüccarları, zenaatkârlarıdır (17).

Feodalizm, Üretim araçları sahipliğinin komünal temelden kurtuluşu; emeğin, nesnel üretim koşullarından ayrılışıdır.

Böyle bir süreçte tarımsal feodalizmin rolü

de «**Kapitalist Öncesi Üretim Biçimleri**»nde yoktur. Fakat daha çok, olumsuz görünmektedir o. Zamanı gelince, köylünün topraktan, tasarruf edenin lorddan kopmasını sağlamıştır (18).

Burada önemli olan, köylünün topraktan kopması, özel mülkün doğması değil, insanın hiç değilse potansiyel olarak özgür emeğe dönüşmesidir.

Fakat bu serflik ve benzer bağımlılık ilişkileri, kölelikten, ekonomik olarak anlamlı noktalarda ayrılır. Serf, lordun denetimi altında olmasına rağmen, ekonomik olarak bağımsız bir üreticidir. Köle değildir (19). Lordları serflikten ayırın, geriye ayrı ekim alanları ve köleler kalır. Hiç bir ekonomi kalmaz.

Feodalite için gerekli olanlar buradan ortaya çıkmaktadır :

a. Kişiye bağımlılık.
b. Toprağa bağımlılık.

Serf sadece lord adına artı-değer üretmekle kalmaz, aynı zamanda kendisi için bir kazanç da sağlar. Çünkü serfin emeği sadece tarıma ayrılmış değildir, aynı zamanda ev manüfaktürünü de kapsar.

Osmanlı toplumunun da feodal üretim biçimine girdiği, Türkiye'de hareketle savunulmaktadır.

Bunların başında, Hüsrev Tökin, Behice Boran, Muzaffer Erdost adları sayılabilir.

İ. H. Tökin, Osmanlı toplumunun çok renkli bir dokusu olduğu kanısındadır. Orada, bir ataerkil oymak düzeniyle, gelişmiş bir lonca sistemi, toprak köleliği ve geniş ticaret ilişkileri yan yanadır. Fakat

Osmanlılara damgasını vuran tek ve egemen bir düzen vardır: Derebeylik düzeni:

I. Hüsrev'e göre derebeylik (feodalite), ürünün zengin ve iktidarlı bir sınıf adına üretildiği bir düzendir. Derebeyinin toprağında çalışanlar, ona Roma'da olduğu gibi kölelik bağıyla değil, toprak aracılığıyla bağlıdır. Üretim eylemleri kısmen derebeyinin kendi işletmesinde, kısmen geniş bir alana dağılmış köylü işletmelerinde olmaktadır.

Tarımsal üretim, çoğunlukla tek tek küçük işletmelerde yapılmaktadır. Toprak sahibinin toprak üzerindeki mülkiyet hakkı ekonomik uğraşıların biçimine etkili değildir. Bu hak, köylünün, ürettiği ürünün belli bir kısmını toprak sahibine vermesi ve yılın belli zamanlarında derebeyine angarya iş görmesi şeklinde belirmektedir.

Ürünü, köyde oturan «villicus»lar aracılığıyle kendine aktaran derebeyi kazanç sağlamaktan çok kişisel gerekimlerini giderme yolundadır.

Osmanlılarda üç tür derebeyilik vardır:

1. Sipahi Derebeyliği. Burada devletten toprağı dirlik olarak alan sipahiyle köylü arasındaki ilişkiler köylünün özgür olmadığını göstermektedir. Sipahinin, reayaya gerçekten sahip olduğunu gösteren pek çok kanıtlar bulunmaktadır:

Örneğin sipahi, toprağı zorla ektirebilmekte, toprağından ayrılan köylüyü oraya zorla getirebilmekte ve herhangi bir nedenle toprağına geri gelmeyen köylünün malına el koyabilmekte, köylüyü yerinden sürebilmektedir.

Ayrıca, reaya, verdiği ürünler için sipahiye anbar yapacak, ürünleri anbara taşıyacak, bağ olan yerlerde bağ hizmeti görecektir.

Sipahinin topladığı ürünse, onun elinde kal-

Temlikname: padişahın bir miktar toprağı birine mülk olarak faydalanma için vermesi.

makta buna karşılık devlete savaş sırasında belli miktarda asker çıkarmaktadır.

2. Ruhanî Derebeylik. Dinsel kurumların derebeyliğidir. Bu kurumlara devlet ve kişiler yönünden içindeki köylerle birlikte, geniş toprakların gelirleri vakfedilmiştir. Topraksız köylü kütleleri tekke ve zaviyelerin toprağında yüz yıllarca kölelik ve ortakçılık yapmıştır.

3. Özel Derebeyilik. Özel kişilerce malikâne ve çiftlik olarak kullanılan topraklardaki üretim ilişkilerinden teşekkül eder. Bu tür topraklar padişahlar yönünden ilgili kişilere, temliknameyle verilmiştir.

Eflak, Buğdan, Bosna, Hersek derebeylikleriyle doğu vilayetlerindeki ekrad beyi sancakları hükümetler ve mir aşiretleri özel derebeyilik alanına girmektedir.

Osmanlı toprak örgütüne alınmıyan «azl ve nasb» kabul etmiyen ekrad sancakları, «mülkiyet üzre zabt ve tasarruf olunan hükûmetler», «oğul ve akrabaya aktarılan mir aşiretleri» doğuda özel bir derebeyliğin doğmasına yol açmıştır (20).

Feodalizmi son yıllarda hararetle savunan ve bu uğurda çeşitli kişilerle tartışmalara giren, kuşku yok Muzaffer Erdost'tur.

Erdost, Osmanlı imparatorluğunda, üretici sınıfla toprak sahipleri arasındaki ilişkiyi üç kümede toplamaktadır :

1. Malikâne-Divani sistemi. Toprağın kişilere, reayanın devlete ait olduğu bu sistemde, reayayla devlet arasındaki bağımlılık, büyük feodal aile olan Osmanlılarla yarı köle bir sınıf arasındaki bağımlılıktır.

2. Ortakçı kullar. Savaş tutsaklarından mey-

Azl ve Nasb; devlet tarafından memurluğa tayin veya rütbeyi geri alma işlemi.

dana gelen bu kullar köleyle serf arasında bir yer tutmaktadır.

3. Timar Rejimi. En geniş uygulama alanına sahip bu sistem Osmanlı rejiminde, Selçuk devletinin zenaat ve ticaret merkezleri olan şehirlerin çevresinde toplanan bağımsız ekonomik birimleri merkeze bağlıyarak, askeri feodal devletin merkezileşmesini sağlıyan önemli bir öğe olmuştur.

Bu sistemde reaya sınıf değiştiremediği gibi, toprağa bağlı durumdadır.

Şimdiye kadar reayayla timar sahibi arasındaki ilişkiler göz önüne alınmış ve sonunda reaya üzerinde hukuki ve yönetimsel haklara, timar sahibinin değil devletin sahip bulunması dolayısiyle bu bağımlılığın Batı Avrupa feodalitesi modeline uymadığı sonucuna varılmıştır.

Oysa, çizilen tablodan, reayanın özgür köylü olmadığı ve birbirinden bağımsız feodal beylikler üzerinde, bu özgür olmıyan köylüyü sömüren tek bir feodal ailenin, sarayın bulunduğu açıktır.

Erdost'a göre, feodal öğeler, bu gün de özellikle doğuda aynen yaşamaktadır (21).

Behice Boran'ın açısından Osmanlı toplum yapısının derebeylik sınırına girip girmediği tartışması, feodalite sözcüğüne verilen değişik anlamlardan doğmaktadır. Her toplum tipinin yapısal niteliğini belirliyen temel kategoriler vardır. Feodal toplumlarda para belirmekte ve şehirler arası ticaretle dış ticarette değişim aracı olarak kullanılmakta; fakat, toplumun dayanağı toprak mülkiyeti ve rantı olmaktadır.

Bu toprak mülkiyeti, devlet mülkiyeti, özel mülkiyet; toprak rantı da öşür, aynî vergiler, angarya v.ö. şeklinde belirebilir.

Feodal toplum yapısının bir başka temel kategorisi de «serf»lik, yani toprağa bağlı tarım emekçiliğidir. Bu, toprağa bağlılık derecesi ve şekli de toplumdan topluma değişebilir. Fakat temel olan, böyle bir bağlılığın varlığıdır.

Teknoloji bakımından derebeylik, organik güç ve bu gücün kullanılabileceği aletlerden ve ampirik geleneksel teknik bilgiden teşekkül eder.

Merkezi feodalite olarak tanımladığı Osmanlı toplumuyla, mahalli batı feodalizmi arasındaki ayrımın, batı derebeylik sistemlerinin kendi aralarındaki ayrımlardan daha ileri olduğunu kabul eden Boran, reayanın özgür değil serf olduğunu ileri sürmektedir (22).

G.B.3. KAPİTALİST ÖNCESİ ÜRETİM İLİŞKİSİ

Osmanlı toplumu için Doğan Avcıoğlu, «Türkiye'nin Düzeni» adlı kitabında «kapitalist öncesi» bir üretim türünü uygun görmüştür.

Avcıoğlu XV. ve XVI. yüzyıllar Osmanlı üretimini batıdakinden farklı görmemekte, her iki toplum türünde de kişisel gerekimleri doyurmağa yarıyan küçük toprak işletmeciliğini bulmaktadır.

Türk köylüsü, toprak tapusunu almış, özel mülkiyete oldukça yaklaşmıştır. Fakat köylü toprağa bağlanmıştır, tam özgür değildir. Serfle reaya arasında büyük ayrım yoktur. Dolayısiyle Osmanlı toplumu, sınıflı bir toplumdur.

Avcıoğlu, Türkiye'de bir ticaret örgütünün kurulduğunu, çeşitli kişilerin XVI. yüz yıl başlarından itibaren çiftlikler edindiğini ve tam anlamda özel mülkiyete gidildiğini de savunmaktadır.

Avcıoğlu, ayrıca, Anadolu'nun, konumu ge-

reği, zenaati tarımdan ve şehirler-arası ticaret aracılığıyla ticaretten ayırmak yolunda ileri adımlar attığı kanısındadır. Bunlar kapitalizme geçmenin ön koşullarıdır.

Faizcilik, iltizam ve ötesi yollarla kazanılan servet de bu evrime yardımcı olmuştur. Tefecilik (para ticaretinin artışı) loncalardaki «zenaat tipi sanayi» hep kapitalizme geçişi hazırlıyan etmenlerdendir.

Avcıoğlu böylece, Türk toprak düzenini, asya tipi üretim biçiminden mülkiyet açısından ayrı görmüş ve feodalizme yaklaştırmıştır. Bunun için büyük çiftliklerin kurulmasına gerek yoktur. Avcıoğlu Anadolu çiftçisinin toprağı tasarruf tarzını, Asya tipinden ayrılık için yeterli bulmakta ve Anadolu'yu kapitalist olmıyan, fakat kapitalizm koşullarının olgunlaştığı bir alan olarak kabul etmektedir (23).

* iltizam; 17. y.yıldan itibaren devlete gelir getiren kaynakların belli bir bedel karşılığında o bölgenin belli kişilerine verilmesi; bu kişilere mültezim denir. Bu bedeli devlete peşin olarak öder, bu ödemenin karşılığını kat be kat almak için devletin kolluk kuvvetlerini kullanır. Bu sistemde büyük bir sömürü biçimi olusur.

G. C.

GENEL YARGILARIN SAKINCALARİ

Biz burada, sayın düşünce sahiplerinin haklı olup olmadığını tartışacak değiliz. Onların tezlerine, çalışmamızın hangi doğrultuda değerlendirilmesi gerektiğini anlatmak için değindik. Şimdi o nokta üzerinde duralım biraz :

Gerçi Anadolu beyliklerinin, çeşitli kayıtlar taşıyan defterlere sahip olduğu bilinmektedir. Fakat o defterler artık elimizde değildir (24). Beyliklerin resmi yazışmalarının varlığını, Osmanlı kanunnamelerindeki çeşitli atıflardan çıkarmak kabildir (25).

Fakat devlet arşivimizde, önce de söylendiği gibi Osmanlılar döneminden kalma yüz milyonu aşkın belge bulunmaktadır. Türk toplumuyla ilgili düşüncelerin o topluma ait belgelerle donatılmasını beklemek, sanırız, bilimsel geleneğe aykırı düşmez.

Başka türlü dendikte, bir devletin arşivine baş vurmadan o devlet hakkında konuşmak, yargılarımızda eksiklik yaratmaktadır. Halbuki, Osmanlı devleti her türlü düzensizliğine rağmen, resmi belgelerini saklıyabilmiştir. O belgeler, devleti çeşitli yanlarıyla ele alabilmemizi sağlamaktaysa da, bu işin büyük güçlükleri vardır.

Örneğin, Devlet'in yazılı kayıtlarını, özellikle maliyesini ilgilendiren belgelerini değerlendirebilmek için, Osmanlı diplomatik deyimlerini, maliye alanında sistemli bir şekilde kullanılan Arapça, Farsça sözcükleri iyi bilmek ve onları çeşitli kalemlerde aldığı şekillere göre okuyabilmek gerekmektedir. Sayılar bile mali kayıtlarda, Arapçaya dayalı özel işaretlerle gösterilmiştir.

Kısaca, tarihimizin altı yüz yıllık evresini (safhasını) bilebilmek için esaslı bir paleografi ve dil bilgisinden geçmek şarttır.

Arşivlerimizin hali hazırdaki dağınık durumu da engelleyici etmenlerdendir. Gerçi, çeşitli zamanlarda, yüzlerce yıllık belgeleri ve defterleri sıraya koymak için kurullar kurulmuş ve bu kurullar yıllarca çalışmıştır. Fakat onlar, çoğunluk, bilimsel gelenekten yoksun kişileri kapsadığından, bugün tasnif diye karşımıza, yararlanmamız kabil olmıyan veya çok az kabil kataloglar çıkmaktadır.

Ayrıca, gerek devletin ilgisizliği, gerek uzman eleman bulunmayışı gerekse, eleman yetiştirme yolunda çalışılmayışı, mevcut faaliyeti yavaşlatmakta, dolayısiyle Anadolu tarihi bir türlü karanlıktan kurtulmamaktadır.

Engels, Joseph Bloch'a göndermiş olduğu bir mektupta (21.9.1890) herhangi bir ciddi inceleme için ikinci elden kaynakları bırakıp orijinal kaynaklara inmenin gerekli olduğuna, tersi durumda ortaya pek çok güçlük çıkacağına ve vargıların eksik kalacağına değinmiştir (26).

Gönül ister ki, yazılan bir kitapta, Türkiye'nin sosyal, ekonomik, siyasal, yönetimsel v.ö. özellikleri üzerinde yorum yapılırken, bu belgeler hazinesinden sınırlı da olsa örnekler verilsin.

İşte bizim yapmayı tasarladığımız budur.

Türkler, 1071 Malazgirt meydan savaşından sonra Anadolu'ya yerleşince, bu topraklara yeni bir düzen vermişlerdir. Bu düzeni, çeşitli yönlerden, karşılaştırmalı surette ele almak. Başka ulusların etkisi karşısında, Türklerin orijinal katkılarını gözler önüne sermek, çok yerinde bir düşüncedir.

Ancak, bilimsel bir inceleme, sınırlı olmak zorundadır. Bu noktayı ve özetlediğimiz aktüel tartışmaları dikkate alarak düşündük; büyük ölçüde arşiv belgelerine ağırlık veren kendine özgü bir araştırmaya yöneldik.

Konumuz, Anadolu'da toprağa yerleşme ve feodal temeldir. Yurdumuzdaki toprak işçiliği, toprak mülkiyeti, köylünün ve köylüye egemen olan güçlerin sosyal, hukuksal durumlarına tarihsel açıdan ışık tutulacaktır.

⊛ devletin yazılı kayıtlarında çoğu zaman özel işaretli bir yazı stili vardır. Siyakat denilen bu yazı biçimi genellikle gizli ve maliye kayıtlarında kullanılmıştır. Noktasız ve kelimeler çok kısaltılarak yazıldığı için ancak bu konunun mütehassısları tarafından okunurdu. Bunun en önemli nedeni bunları herkesin okuyabilmesini önlemekti

I. BÖLÜM

ANADOLU TOPRAĞININ ELDE EDİLMESİ

I. A.

MALAZGİRT'TEN ÖNCE

Bizans-Türk ilişkileri rahatlıkla 1038 tarihine kadar geri gider. Bu yıl, Sebüktekin'le Bizanslılar arasında savaşa dayanan ilişkiler olmuştur. 1060 yıllarında Bizans'ın güney sınırı, çeşitli Türk akınlarına sahnedir. Türkler o sıra Araplara yardımcıdır. 1066-1067 yılında, büyük bir Türk ordusu, Afşin komutasında Suriye'ye gitmiştir. Şimdi, daha sonra olup bitenleri kısaca gözden geçirelim:

Afşin ordusu, Dolikhe'yi (Duluk) kuşattı. Antakya bölgesini yakıp yıktı. 1068 de Afşin, ganimetini satarak yeniden Antakya üzerine yürüdü. Fakat Alparslan yönünden, Irak'a geri çağrıldı.

Yeni Antakya dux'u Nikephoros Botaneiates, Türklere karşı çaresiz kalmıştı. Ksalapitai'ların ve Amertikes'in Türklere katıldığı iki akın yapıldı. 1068 de Türkler Artah'a yöneldi. Bir Bizans ordusu, Türkleri barış görüşmelerine zorlamak üzere Antakya kapısı önünde karargâh kurdu. Görüşmeler sonuç vermedi. Yapılan savaşta Bizanslılar yenilgiye uğradı.

1068/9 da imparator Romanos Diogenes «güneydeki düşman»a karşı bizzat sefere çıkmağa karar verdi. Bazı başarılar kazandı. Fakat, Türkleri kesin bir yenilgiye uğratamadı, Bizans'a döndü.

Alpaslan, imparatorun hareketine karşılık, 1071 Şubatında Haleb'i kuşattı. İmparatorun Ermenistan'a girdiğini ve Horasan'a doğru ilerlemek istediğini öğrenince Azerbeycan'a yöneldi (27).

Sonra, bilindiği gibi, aynı yılın 26 Ağustosunda Türk ve Bizans orduları Malazgirt'te karşılaştı ve bu savaşın sonunda Türkler Anadolu'da yayılma olanağı buldu (28).

I. B

MALAZGİRT'TEN SONRA

Alparslan'ın Malazgirt başarısından sonra, Bizans imparatoruyla yapılan anlaşmanın birinci maddesi, Anadolu'nun doğusunda kalan bir kısım toprakların Türklere bırakılmasını öngörmekteydi. Tarihçi Bar Hebraeos'un Malazgirt, Urfa, Antakya, Mabbug şeklinde sıraladığı bu bölgeler, zaten uzun zamandanberi (aşağı yukarı çeyrek yüz yıl) Türkmen kabilelerinin üzerinde dolaştığı topraklardı.

İran yolundan beslenen bu Türkmenler her geçen gün yeni bir yön bulmak durumundaydı. Alparslanın uzun kuşatması sonucunda düşürülememiş Urfa Kalesi'yle Suriye'nin kilidi niteliğindeki Antakya'nın, Malazgirt başarısı dolayısiyle ganimetler arasına katılmak istenmesi doğaldı.

Diogenes'in Kızılırmak'ın doğusundaki araziyi Türklere bıraktığı, tarihçilerin, üzerinde anlaştığı bir konudur (29).

Bu şekilde Anadolu için artık söz sahibi kabul edebileceğimiz Türkler, Bizans sarayındaki iç mücadeleden ve bu mücadeleler sırasında, çeşitli yanları tutan komutanların, savunmayı ihmal edişlerinden büyük ölçüde yararlanmıştır.

Alparslan, anlaşma yaptığı Diogenes'in, üvey

oğlu Dukas yönünden entrika sonucu tahttan uzaklaştırıp öldürülmesi üzerine, Anadolu'da bulunan hanzadelere ve Türkmen beylerine, Kutalmışoğlu Süleyman'ın başkanlığında, fütuhata devam buyruğunu vermiştir.

Grek tarihçisi Nikephoros Bryennios, Alparslan'ın bu buyruğunu barış antlaşmasını bozmak olarak nitelendirir. Fakat Lebeau, fetih buyruğunu, Alparslan'ın ısındığı ve anlaştığı bir insan olan Diogenes'in insanlık dışı bir şekilde öldürülmesinden duyduğu kızgınlık ve kırgınlıkla verdiğini belirtmektedir. (Diogenes, üvey oğlu Dukas'a mağlup olduktan sonra, Alparslan'dan gelecek yardımı beklemek üzre çekildiği Tarsus'ta yakalanmış ve gözlerinin oyulması sırasında acıya dayanamıyarak ölmüştür).

İlk fethe girişen Türkmen beylerinin kimler olduğu kesinlikle bilinmemektedir. Prof. Kafesoğlu, doktora tezinde Arap, Fars ve Bizans kaynaklarında sözü edilmiş ve Türk tarihçiliğinde doğru sayılan bazı bilgilerin, ciddi tarih eleştirisi karşısında yıkıldığından söz etmektedir (30). Yıkılan bilgi, Anadolu'nun Saltuk, Danişmend, Mengücük, Çavuldur gibi beyler arasında bölüştürüldüğü ve fetih hareketlerini bu beylerin yürüttüğüdür.

Fakat, Melikşah hükümdar olduğu zaman Kutalmışoğulları, Emir Tutak ve Emir Artuk gibi beylerin Anadolu'da faaliyet gösterdiği kesindir (31).

Anadolu'nun geniş bir parçası, böylece Türklere geçtikten sonra artık bu topraklar bir istila alanı değil, bir yurt olarak görülmeğe başlandı.

Burada amacımız fetih tarihi yazmak değildir. Anadolu'nun nasıl «yurtlaştığını» anlatabilmek için

daha ileri tarihlerde ortaya çıkan belli başlı askeri faaliyetleri özetlemekte yarar görüyoruz.

Bizans imparatoru VII. Parapinakis Türklere karşı kullanılmak üzere ölümsüzler adlı bir birlik teşkil etmişti. İmparator, şark orduları komutanı tayin ettiği Izak Kommenos'u Türkleri geri atmakla görevlendirdi. Ordu Kayseri'ye geldiği zaman ona 400 kadar ücretli Frank'tan kurulu birliğiyle Ursel adlı bir Frank savaşçısı da katıldı.

Kayseri'de Ursel, disiplinsiz bir Frank askerini cezalandırmak istiyen İzak'a cephe aldı ve ordudan ayrıldı. O sırada, Bizans ordusunun yaklaştığını keşif kollarıyla öğrenen Türkler de harekete geçmişlerdi. Kayseri'deki savaşta Bizanslılar dağıtıldı. Başkomutan Izak tutsak edildi (32).

Türklerin Anadolu halkı içinde gerçek bir kuvvet gibi görülmesine yol açan bu başarıyı ikinci bir Malazgirt saymak gerekir. Kayseri savaşından sonra bizans'lılar bir daha bellerini doğrultamamıştır. Frank savaşçısı Ursel'in de Bizanslılarla uğraşması, Türklerin İzmit çevresine kadar uzanmasına yol açmıştır.

Ursel'le başa çıkamıyan imparator VII. Mikhael'in veliahdı Nikephoros, Üsküdar'ın Franklar yönünden ateşe verildiği gün, karşı kıyıdan yangını seyrederken Türklere baş vurmağa karar verdi. Artuk Bey'le ilişki kurdu. Bu, Türkler için büyük bir fırsattı. Artuk Bey, müdahaleyi uygun buldu, hızlı bir yürüyüşle, İstanbul'u fethetme hazırlığında olan Ursel'i Sapanca'da usta bir taktikle (hareketli kuvetlerle baskın, geri çekilme ve ana kuvvetlerle kuşatma) yenilgiye uğrattı. Artık Türkler, Bizans'ın burnu dibinde söz sahibi olmuşlardı.

Bundan sonra Ursel ve Doğu Orduları Komutanı Aleksios, Türklerle aynı zamanda anlaşma çareleri aramağa koyuldu. Aleksios, Amasya yakınında bulunan emir Tutak'ın yanına gitti ve onu ikna ederek Ursel'i ele geçirdi. Türkler aynı dönemde, Amasya, Kastamonu ve Adana bölgesine yerleşmeğe çalışıyordu.

Bizanslar bu arada, Franklarla birleşerek küçük prenslikler kuran Ermenilerle uğraşıyordu. Ermeni Beylerinden Philaretos, Maraş bölgesinde Franklarla birleşerek kuvvetli bir prenslik kurmuş ve Antakya'ya el atmıştı. Bizanslıların onunla uğraşmasından yararlanan Anadolu Selçuklularının atası Kutalmış oğlu Süleyman, Birecik'ten hareketle Antakya'ya yürüdü. Karşısına çıkarılan bir Bizans ordusunu yenilgiye uğrattı. Antakya valisini tutsak etti. Haleb'i kuşattı (33).

1074 yılındaki bu olaylardan sonra Bizanslılar dikkatlerini Balkanlara çevirdi. İmparatorluğun Avrupa parçasında ardarda patlak veren isyan ve ihtilâller tehlikeli bir durum almıştı. 1074 de Bulgar ayaklanması, 1075 de Nestor isyanı, 1076 da taun ve büyük açlık, 1077 de Nikephoros Bryennios isyanı devleti iyice zayıf düşürmüştü.

Bu durumda Türkler Anadolu harekâtına devam ediyordu. Yeşilırmak ve Kelkit havzası 1074 den itibaren Türklerin olmuştu. Şarkî Karahisar, Erzincan ve Divriği yöresi Emir Mengücük; Erzurum, Çoruh yöresi, Emir Ebul-Kasım yönünden ele geçirilmişti (34). Artuk Bey de Sivas, Tokat ve Çorum'a uzanmıştı (35). Emir Danişmend, Artuk Bey'in fethini tamamlıyarak, Niksar yöresiyle aşağı Yeşilırmak bölgesini kıyıya kadar Türklere açtı (36). Gümüştekin adında bir emir, Ni-

zip, Amid ve Urfa civarında Bizans ordularını yenilgiye uğrattı (37).

O sırada Türkler'in, İzmit başta gelmek üzere bütün Bithinia kıtasını egemenlikleri altına almasına yol açan bir olay oldu. Anadolu'da düzenli bir ordunun kalmadığını gören generallerden Nikephoros Botaniates, tahtı ele geçirmek için politika yapmağa ve kuvvet toplamağa girişmişti. Bizanslılar Botaniates'e karşı Süleyman Şah'tan yardım istedi. O sırada Konya'yı, Gevele'yi almış olan Süleymanşah, İstanbul'a ilerlemek istiyen Botaniates'in geçebileceği yolları tuttu. Botaniates, dağ yollarından Sakarya'ya ordan İzmit'e ilerledi. Türk öncüleri İznik'te Botaniates'i yakaladı. Botaniates, Süleyman Şah'la anlaştı. Bu kez Süleyman Şah'ın yardımıyla İstanbul'a yürüdü. İstbul'da Botaniates yandaşları isyan çıkardı. İmparator Mikhael tahttan feragat etti. Tacı, Türk himayesindeki Botaniates giydi.

O sırada Balkanlarda Peçenek Türklerine dayanan Bryennios isyan ediyordu. Oğuz Türklerine dayanan Botaniates, onunla uğraşmak zorunda kaldı ve Süleyman Şah kuvvetlerinin yardımıyle ağır bastı. Papa Gregorius 9 Temmuz 1073 de Bizans imparatoruyla anlaşarak Türklerin bu ilerleyişi karşısında haçlı seferlerinin ilk tohumlarını atıyordu.

Bu hazırlığa karşılık Süleyman Bey kendisine rakip çıkan kardeşini Melikşah'ın yardımıyla bertaraf ettikten sonra, Anadolu'daki Türkmen bey ve oymaklarını egemenliğine aldı. Abbasi halifesi de Süleyman Şah'a menşur sancak ve hilat göndermiş ve ona «Sultan» diye hitab etmişti. Sü-

leyman Bey ondan sonra şah ve gazi sıfatını almıştı.

Türkler sistemli bir şekilde Anadolu'ya yerleşirken, Bizans isyanlarla çalkalanıyordu. Herkes, özellikle generaller iş başına geçmek çabasındaydı. Bunlardan, İstanköy adasındaki malikânesinde oturan general Melissenos da Türklerin yardımıyla imparator olmağa karar verdi. Küçük Asya'nın henüz Selçuklular tarafından işgal edilmemiş kale ve kentlerini dolaştı. Bu propaganda yolculuğunu Türklerin himayesinde yaptığı için o vesileyle Türkler, Galatia, Phrykia ve Lydia'ya yerleşmiş oldu.

Türk Kuvvetleriyle İznik'e giren Melissenos (1078) İstanbul üzerine yürümeğe hazırlandı. İmparator Nikephoros Botanistes'in gönderdiği Bizans ordusu Türk süvarilerinin müdahalesiyle perişan oldu ve İznik Türklere geçti.

Bundan sonra İznik'i merkez yapan Süleyman Şah, Bizans'ı sıkı bir denetim altına almış oluyordu. Boğaziçinin Anadolu kıyısında gümrük daireleri kurulmuştu. Gelip geçen gemiler Türklere gümrük veriyorlardı.

Bizanslılar Türk baskınlarını hafifletmek için onları yöneten büyük Selçuklu imparatorluğunun doğu sınırında bir olay çıkartmak istemiştir. Bu amaçla Çin'e heyetler gönderilmiş ve Çinliler, Türkistan'da Türklerle savaşa teşvik edilmişse de, teşebbüsten bir sonuç çıkmamış ve Osmanlı imparatorluğunun kuruluşuna değin Bizans-Türk ilişleri yukarki sınırlar içinde devam etmiştir (38).

I. B. 1

ANADOLU BEYLİKLERİ

Büyük Selçuklulardan sonra Anadolu'nun, çeşitli beylikler arasında bölüşülüp, feodal bir sistemle yönetildiğini bilmekteyiz.

Süleymanşah'ın torunu olan Osman Bey, önce İnegöl, Ereğli, Ezine, Harmankaya, Karacahisar, Bilecik'te çeşitli savaşlar yapmış (39). Orhan Gazi de fetihleri İznik, Karesi ve çevresinde sürdürmüştür (40). Böylece feodal beyliklere, daha Orhan Bey zamanında el atmıştır. (Örneğin, Karesi Beyliği'ne).

Bu çağda Osmanlılar henüz önce Kastamonu emirlerine, sonra Germiyanoğullarına bağlıydı. İlhanlı Emir Çoban Karanbük'te Anadolu beylerini topladığında Osman Bey, bu toplantıya, Germiyan oğluna bağlı olanlar arasında katılmıştır (41). Teymürtaş Noyan, bazen Kayı beylerinin yaşadığı Sakarya havzasında kışlamıştır. Osman Bey'in Teymurtaş Noyan'a vergi ödediğine dair kayıt vardır.

Tarihçi Abu l - Nida, Bizans sınırındaki birlikler olarak Çandaroğlu Süleyman Paşa'nın Kastamonu beyliğini, Karamanoğlu ve Hamidoğlu beyliğini andığı halde Orhan beyin yönetimindeki bir beylikten söz etmemiştir. Çobanoğulları zamanında düzenlenen 1340-1350 yıllarına ait bütçe ced-

veline göre orta Anadolu'da İlhanlılara feodal nitelikte vergi verenler şunlardır: Karaman, Germiyan, Eğridür, Hamidoğlu, Sinop, Denizli, Gerede-Bolu, Umurbey beyleri ve Orhan.

Osmanlıların bağımlılıktan kurtulup bağlayıcı bir devlet durumuna geçmesi asıl, Murad ve Yıldırım döneminde gelişmiştir. Murad, Hamidoğullarından Akşehir, Beyşehir gibi bazı kentleri satın almış; Ertemeoğullarının egemenliği sona erdiğinde, ahilerin yardımıyla Ankara'yı ele geçirmişti (42). Yıldırım 1390 yılında Saruhan, Aydın, Germiyan Menteşe, Hamid ve Feke beylikleri bölgesini; 1392 yılında Kastamonu, 1397-98 yılında Karaman beyliğini almıştı (43).

Doğallıkla bu, feodalitenin ortadan kaldırılması anlamına gelmemektedir. Tersine Osmanlı sınırlarına katılan beyliklerde üretim ilişkilerinin değişmediğine kesin gözüyle bakılabilir. İçinde pek çok feodal beyliği barındıran İlhanlılardan, devlet teşkilâtının hemen aynen Osmanlılara da geçmiş olması bunu az çok kanıtlar.

II. BÖLÜM

KÜÇÜK AĞALARIN DOĞUŞU

II. A

GENEL DÜŞÜNCELER

Feodalizmin genel tanımı «bir adamın adamı» olmaktır. Bu tanım aynı zamanda, hukuksal bir temeli de dile getirir. Batıda, kont kralın, serf senyörün adamıdır. XI. yüzyılda Norman, köylüleri, yüksek bir baron yönünden «adamlarının» şatolarında çalışmağa mecbur tutulduklarından yakınıyordu. Yüksek baronun adamları şövalyeler, vasallerdi (43).

Vasaller XII. yüzyılın başına kadar «buyruk almış» (memur) kişiler olarak adlandırılırdı. Senyörle vasal arasındaki ilişkide pek hristiyanlık izi yoktu. Onun sembolizminde uzak cermenik kaynaklar söz konusu edilebilirdi. Fakat Karolenjler soyu zamanında, dinsel bir edim (rit), feodal düzene egemen oldu. Fakat bağımlının derebeyine karşı ödevi değişmedi.

Franklar döneminin buyrukları sadece, senyör yönünden korunmayı değil, aynı zamanda geçimlerine yardım edilmesini de bekliyordu. Vasallar şefi onlara topraktan sağlanmış bir miktar gelir veriyordu. Bu gelir, senyörün malikânesindeki (casa)

bir hizmete karşılık oluyordu. Malikânelerde çalışmanın belli bir kayıt ve şartı yoktu. Zaten VII. yüzyıla değin, senyörler de bir formüle bağlanmamıştı.

Sonraları sofu Louis'nin oğulları olan krallar, vasallerine karşı daha cömert davrandı. Fakat, toprak dağıtımının yine hiç bir garantisi yoktu. Roma hukuku olsun, cermen töresi olsun bu konuda bir hüküm getirmiş değildi. Araziyle ilgili terimler çok kararsızdı. Toprağa, «dilenilmiş», «rica edilmiş şey» anlamına «precarium» veya «lutfadilmiş şey» anlamına «beneficium» deniyordu (45).

İki tür uyrukluğu ayırt etmeliyiz:

1. İnsanı, kişi olarak etkiliyen uyrukluk.
2. İnsanı sadece bir toprak parçasının sahibi olarak etkiliyen uyrukluk.

Kuşkusuz, her iki biçim birbiriyle yakından ilişkiliydi. Bununla birlikte alt sınıflarda (vasallik ve timar dünyasına karşıt olarak) özdeş olmaktan uzaktı onlar. İmdi, toprağa bağlı olmanın koşullarını inceliyelim.

Vasallar bir kez toprağa yerleşince onları çıkartmak kolay olmuyordu. Dolayısiyle onlar da zamanla toprak sahibi gibi hareket etmeğe başlamış ve miras hakkını ileri sürmüşlerdi.

Fief sahipleri toprağa iyice yerleşince onu, miras yoluyla devretme olanağını da elde etmek istemiş bu istekler gerçekleşince vasallerin oğlu da aynı toprak üzerinde hak sahibi olabilmiştir.

Avrupa feodal rejiminin kaynakları, ahlaksal açıdan da tartışılmış toprak isteklerinin ve o topraklarda çalışma koşullarının insan haysiyetini zedeleyip zedelemediği sorulmuştur. Feodal toplum gerçekte, bir evrimin sonucudur. Onun öğelerinin,

değişik çevrelerden alındığını kabul etmek gerekir. Zaten, feodalizmin sözlüğü de bunu gösterir.

Bu dönemin belli başlı karakteri, devletin iflasıdır. Barbar krallıklar, elski Roma'nın büyük yönetim sistemini uygulamak için ne kadar çaba göstermiş olursa olsun, feodal dönemde genel bir merkezi yönetim krizi göze çarpar. Bundan, imparatorlukların geniş bir alan üzerine kurulması büyük rol oynamışsa da cermenik geleneklerden gelen etkiler de ihmal edilebilir gibi değildir. Kutsal bir aileye, geçimi için ayrılan toprak şeklinde beliren 'krallık' kavramı bu etkiler arasındadır (46).

Anadolu'ya gelince, orada gelirin tümü devlet hazinesine girmemiş, çeşitli kişilere dağıtılmıştır. Bu dağıtım, toprağı, çeşitli kişilere vermek ve onları vergi toplama hakkına sahip kılmakla gerçekleştirilmiştir.

Eski yüzyıllardanberi toprakların bölünerek savaşta yararlık gösterenlere dağıtıldığını bilmekteyiz. Bunun örneğine Avrupa feodalitesinde ve islâmlıkta rastlıyoruz. Örneğin, Fatih William, 1068 yılında İngiltere'yi ele geçirince ora topraklarını, göze giren asker ve komutanlarına dağıtmış, bugünku İngiliz soyluluk sisteminin temelini atmıştır (7). Muhammed'in aynı tür uygulamasına da bir sonraki kesimde değineceğiz.

Toprak sistemi. (Osmanlıda Timar) Toprağın parçalara ayrılarak belli kişilere verilmesi

II. B.

İSLÂMLIKTA

İslâmlığın başlangıcında gerek Muhammed gerekse halifeler yönünden, bazı topraklar bazı kişilere verilmiştir. Fakat ilk belgelerde ikta adını alan bu dağıtımın belli koşulları olduğuna dair herhangi bir bilgi verilmiyor (48); sadece, Muhammed'e yakın bazı kişilerin yeni fethedilen, hatta henüz fethedilmiyen yerlerden toprak istediğine, Muhammed'in de istekleri yerine getirdiğine değiniliyor. (İkta'ın sözlük anlamı parça halinde vermektir.) (49).

İmam Abu Yusuf'tan öğrendiğimize göre Ömer, Sevad'ı fethedince toprağı ona ayırmıştı. Aktarıcıların (rivayet edenlerin) bu on sınıftan, kesinlikle anımsıyabildiği (hatırlıyabildiği) beş sınıf şunlardı :

1. Savaşta öldürülen düşmanların toprağı.
2. Kaçan düşmanların toprağı.
3. Keyhusrev'in yakınlarına ait topraklar.
4. Su çıkan yerlerin kenarındaki topraklar.
5. Atlar için ayrılan otlaklar.

Abu Yusuf'un Medineli yaşlılardan işittiğine

göre Ömer, bu türden toprakları, istediğine çiftlik olarak vermiştir.

Anlaşıldığına göre o yerler verimsiz sayılmıştır. Abu Yusuf'a göre buraları, devlet başkanı yönünden, hak edenlere verilir. Haccac ve Ömer İbnu Abdulaziz de aynı şekilde davranmıştır. Hiç kimsenin bu toprakları geri almaya hakkı yoktur. Başka bir devlet başkanı, o toprağı bir kişinin elinden alıp başkasına veremez. Böyle bir şey gasıptır.

Yukarda sayılan türden araziler öşür toprağıdır. Halife, kişilere dağıttığı yerlerden isterse bir, isterse iki öşür alabilir. Veya onlar, haraç ırmağı suyuyla sulanıyorsa, haraç da istiyebilir.

Basra, Horasan, Irak, Hicaz, Yemen ve Taif'te de durum aynıdır. Valiler de halifenin beylik olarak ayırdığı topraklardan ikta yapabilmekte ve sonraki halifeler oraları geri alamamaktadır. O yerler bir hristiyana da verilse durum aynıdır. Bu suretle toprak alan kişiler oradaki tarım olanaklarını kendileri düzenliyecekler, öşr veya haraçlarını vereceklerdir.

Abu Yusuf'a bakılırsa, Muhammed, insanları islâmlığa ısındırmak için böyle davranmıştır. Fakat, ikta edilen toprak işlenmediği takdirde geri alınabilir. Bu yargı, halife Ömer'indir. Yalnız Muhammed'in böyle davranıp davranmadığını bilmiyoruz

Abu Yusuf, Amr İbnu Şuayb'ın babası kanalıyla şunları aktarmaktadır:

«Rasullullah, Muzayna oymağından bazı kişilere beylik topraktan verdi. Fakat onlar bu toprağı işlemedi. Sonra başkaları gelip işledi. Bunun üze-

rine Muzaynalılar, toprağı işliyenlerle kavga etti ve Hz. Omar'a şikâyete gitti. Omar şöyle dedi:

— Eğer bu tahsis benim yönümden veya Abu Bakr yönünden yapılmış olsaydı, onu geri alırdım. Fakat o, Resulullah yönünden yapılmıştır. Onu bozamam.

Sonra şunları ekledi

— Elindeki toprağı üç yıl boş bırakıp işlemiyenler karşısında, aynı toprağı işliyenler daha çok söz sahibidir.»

Ömer ikta edilen araziyi işlemiyenlerden geri almıştır (50). O, Muhammed'in, gelirinden yarısını almak koşuluyla eski sahiplerine bıraktığı Hayber topraklarına el koyunca, Peygamber'in eşleri için de iktalar yapmıştır (51).

Bu yoldaki en eski uygulama, sanırım, Medine'den çıkarılan, Banu Nadir oymağının tarla ve hurmalıklarıyla ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Muhammed onları, kan dökülmeden alındığı için, kuşatmaya katılanlar arasında paylaştırmamış ve ihtiyacı olan muhacirlere vermiştir. Abu Bakr, Ömer, Zubayr ve öbür ashap büyük çiftlikler alanlar arasındadır (52).

İslâm bilginlerine göre sultan iki tür toprağı ikta edebilir.

1. Mevat topraklar.
2. Rahatça işlenebilecek sahipsiz topraklar.

1. Hatırlanmıyacak kadar eski zamandanberi boş duran bu tür topraklar, yeniden tarıma elverişli duruma getirilmesi koşuluyla istiyenlere mülk olarak verilebilir. Yalnız, İmam-ı A'zam'a göre bu toprakların mülk olabilmesi için sultan yönünden o koşulun açıklanması gerekir.

Bu tür topraklar önceden bayındırken sonra-

Bu arazi
ılması için resmi defterlere işlenip

dan ölü duruma gelmişse iki şık vardır. Ya onlar islâm istilasından önce boş kalmıştır, ya da islâm yönetimi altına girdikten sonra. Birinci durumda toprak doğrudan doğruya mevattır. İkinci durumdaysa öyle bir toprağı işgal eden kimse ona sahip olamaz. Malikilere göre olabilir. Abu Hanife'ye göreyse, eski sahiplerini tanıyorsa sahip olamaz, tanımıyorsa olur. İmam-ı A'zam böyle bir toprağı ihya etme iznini alan kişinin üç yıl içinde bu işi başarması gerektiği, yoksa ikta'ın değeri kalmıyacağı görüşündedir (53).

Türkiye'de yapılan toprak temliklerinde de aynı koşul aranmıştır. (Özellikle, dağ başlarına yerleştirilen dervişler için verilen izinlerde. Sözü geçen dervişler, orada hem güvenlik görevi yapacak, hem de gelen geçen yolculara hizmet edecektir) (54).

Derhal ürün getirebilecek topraklar iki türdür: Onların ya sahibi vardır. Sultan o zaman, sadece öşür ve haraç toplama hakkına sahiptir. Sahibi olmaması durumunda şu üç şey söz konusudur:

a. Fetihler sırasında hazine adına ayrılmış veya fatihlere verildiği halde feragat sonucu hazineye kalmış topraklar. Ömer, Sevad'ın fethinde bu toprakları temlik etmiyerek başkasına kiraladı. Osman'dan sonra gelen halifeler, fey'den yararlanmak şartıyla özel kişilere verdi. Fakat toprağı alanlar onu babadan oğula değil, kiracı sıfatıyla ve belirli bir haraç karşılığında kullanacaktı.

Bu topraklar, islâm cemaatine aittir. Ancak, bazı kişiler onların gelirinden yararlanabilir.

b. Haraç Toprakları. Bunlar da babadan oğula tasarruf edilmez. Çünkü, sahiplerinin mülküdür.

Onlardan alınan haraç da toprak kirası değil, cizyedir.

c. Sahipleri varis bırakmadan öldüğünden, Baytu l-mal'e kalan topraklar. Abu Hanife, bu tür toprakların, ölen yönünden sadaka edildiğini, İmam Şafii'yse özel mülk olduğunu kabul etmiştir. Yalnız, bu gibi topraklar bazı şafiilere göre kamu yararına bir vakf teşkil edebilirken, bazısına göre satılamaz ve ikta edilmez. Bazısına göreyse, ancak devlet başkanının isteğiyle vakf ve ikta edilebilir.

Maverdi, bu toprakların mülkiyet ve tasarruf hakkından ayrı olarak, öşr ve haracının ikta edilip edilmiyeceğini tartışmaktadır. A'şar, yoksullara, miskinlere, yolculara, borçlulara, yürekleri islâmlığa alıştırılacak olanlara, öşr toplıyanlara ve Tanrısal işlere ayrılmıştır. (Bu esaslar Kur'an'ın, dokuzuncu suresinin altmışıncı âyetinde gösterilmiştir.)

Haraca gelince onunla ilgili ikta kuralları kişiye göre değişir. Eğer o kişi, sadaka parasıyla geçinecekse ona haraç geliri ayırmak doğru değildir. Çünkü, haraç fey'den sayılır (fey, gayr-i müslimlerin, islâmlarca derlenen yarı geliridir).

Yok, kendisine ikta yapılan kimse memursa, onun için bir sakınca yoktur. İkta maaş yerine geçer. Fakat Maverdi'ye göre bu ikta değildir ve kişi hizmetten çekilir veya ölürse geri alınır. Ölenin çocuklarına, haraç gelirinden değil, sadaka paralarından yardım edilir (55).

Bu durumda, islâm ülkelerindeki topraklar, gerek fetih sırasında, gerekse fetihten sonra, genellikle Beytu l-mal'e vakfedilmiş görünüyor. Batılı bilim adamlarından bazısı, özellikle Worms, bu sonuca varmıştır (56).

Bu ilkenin (prensibin) kabul edilmesi duru-

* Beytu l-mal devlete ait /43/
üzüne ve mal tanımı.

munda Osmanlılarda vakıf veya mülk olarak pek çok malikâne verilmesinin, geniş topraklar dağıtılmasının, şeriatla ilgisiz ve Osmanlılara özgü bir kurum olduğunu kabul etmek gerekecektir. Özellikle, haraç arazisi olan Rumeli toprak parçaları, gelirlerinden, görevde bulunduğu sürece yararlanmak üzere bazı komutanlara ve devlet görevlilerine verilmiştir.

Fakat, Muhammed'ten itibaren islâm yöneticilerinin, özellikle boş toprakları temlik ettikleri anlaşılmaktadır. Bizde de, iskân ve kolonizasyon maksadıyle yapılan temlikler; aşiretlere, yurtluk, ocaklık olarak verilen dirlikler, bu niteliktedir (57).

II. C.

BATIDA

İkta niteliğindeki toprak dağıtımına, batıda da hemen aynen doğudaki karakteriyle rastlamaktayız. Feodal çağda «beneficium» denince, timar ve yurtluk demek olan «fief» anlaşılmaktaydı. Cermenik dillerde «beneficium»u Lâtince «pecus»un çevirisi olan ve kırsal bölgede yaşıyanların en kıymetli varlığını ifade eden «Vieh» sözcüğü karşılamıştır. («Vieh», «sürü hayvanı» demekti). Gallo -romanlar Cermen istilacılara «fief» sözcüğünü vermiş, o sözcük, Provence dilinde «feu» olmuştur.

XX. yüzyılın başına kadar Baurgonge'larda şöyle bir uygulama göze çarpmaktaydı: Bir kişi toprak aldığında onun değeri geçerli para ölçeğine göre tesbit ediliyor. Fakat satın alan, toprak bedelini o paraya eş değerli malla ödüyordu. Burada yine, «feos» olarak satın almadan söz edilmekteydi.

Fakat, Roma Gaul'unda «feos» sözcüğü, Senyörlerce, karşılığı ödenen toprak anlamında kullanılmaktaydı. Bir senyör yönünden beslenen vassal de feos adını taşıyordu. Gitgide, senyörlerin,

vassallerine hizmete karşılık toprak vermesi yöntemi yayılmağa başladı.

Alman şansölyeleri arasında «feodum» yerine «Vieh» sözcüğü kullanıldı. Fakat, halk «fief»in, ödünç alındığını düşünerek «Lehn»i yeğ tuttu (tercihetti) (58).

Karolenjler devletine eşlik eden ve onu izliyen anarşi sırasında devlet pek çok vasala, geçici olarak elde etmiş olduğu toprağı, doğrudan doğruya mülk edinme hakkı vermişti. Kilise veya kral yönünden yapılan bağışlar için durum özellikle böyleydi.

VII. yüzyıla ilişkin bir belge, toprak edinen vasallerden, tarımsal emek hizmetleri istemektedir. Fakat, daha sonraki vasaller pek, elleriyle çalışmak tenezzülünde bulunmamış, toprakları için çalışacak kiracı aramıştır. (Kiracılar hem kira ödiyecek hem de efendiye ayrılan yeri işliyecektir.)

Zamanla zenginleşen ve güç kazanan krallar değişim ekonomisi ve yönetimsel örgütler geliştiğinde, toprakları, büyük soylular timarları olarak dağıtmağa bağladı. İlk kez zengin olan İngiltere kralları, XI. yüzyılın sonunda Flaman soylularına, kendilerini askeri açıdan desteklemelerine karşılık geniş topraklar bağışlıyarak bu yöntemi uygulamaya girişmişlerdir. Daima karşıtı Plantagenet'leri taklid etme yolunda olan Philip August da onlarla aynı bölgede aynı şeyi yapmıştır.

Öte yandan, Fransa'da para gelirinin de timar olarak kullanıldığını görüyoruz. Böyle bir yöntem feodal yasanın otonom bir sisteme dönüştüğü İtalya ve Almanya'da geçerlik bulmamıştır.

Para biçiminde bir dağıtım, acaba yasaya uygun (meşru) bir timarlandırma sayılabilir miydi?

Sorunun çözümü, yavaş yavaş gelişen hukuk kurallarının devlet hazinesi üzerinde krallara ne ölçüde yetki verdiğini araştırmakla bulunabilir. Şurası unutulmamalı: Tarihsel gelişim içinde vasal timarı, özel mülk biçimini almış, bir süreklilik kazanmıştır. Nakit değerlerin böyle bir niteliğe kavuşması, dolayısiyle, «timar» diye adlandırılması güçtür (59).

II. D.

SELÇUKLULARDA

Selçuklu imparatorluğu kurulunca, Orta Asya'da adeta sıkışmış durumda bulunan Türk boyları batıya doğru akmağa başladı. Selçuklular, hem bu göçebe kütlelere yer bulmak hem de kendi topraklarında anarşi yaratmamak için Asya'dan akanları Anadolu'ya yöneltti.

Osman Turan'ın belirttiği gibi (60). imparatorluğu kuran göçebe öğeler (unsurlar), imparatorluğun yaşaması için, askeri kuvvetin özü olmalıydı. Toprağa bağlı bir ordu kurmakla, hem büyük bir kütle göçebelikten kurtulacak hem de düzenli bir gelire kavuşturularak baskın ve yağmayla geçinen, güvenlik bozucu birer öğe (unsur) olmaktan çıkarılacaktı.

Ayrıca, dağınık yaşamadan sıyrılıp merkeze bağlanma, gelirin doğrudan doğruya devlete ait topraklardan sağlanması, göçebe boyları bir devlet memuru durumuna sokacaktı. Doğallıkla burada askeri erekler (gayeler) de söz konusuydu. İmparatorluk kendine bağlı, istediği an toparlıyabileceği disiplinli bir kuvvet kazanmış oluyordu.

İkta sisteminin bir başka yararı da devlet hazi-

nesinin sürekli bir gelire kavuşturulmasıydı. Gerçekten, toprağı bölüşen asker-göçebeler, köyün içindeydi, köylüye daha rahat muhatap olabilmekte, köylüyle devlet arasında aracılık edebilmekteydi.

Fakat Selçuklularda önceleri askeri ikta sistemi geniş çapta uygulanmıyordu. O dönemde, devletin askeri gücünü, sultanın buyruğundaki kuvvetler ve Türkmen oymakları teşkil etmekteydi. Türk geleneğine göre, boy beyleriyle hanedan mensuplarının, kendilerini hakana bağlı sayması devletin gücünü arttırıyordu.

Türkmen beyleri sultanın mutlak otoritesini kabul etmekle birlikte, kendilerine ayrılan bölgelerde yarı bağımsız bir karaktere sahip olmuş ve zaman zaman kendi adlarına hutbe okutmuş, sikke bastırmış, nevbet çaldırmıştır (61).

Fakat Selçuklu hanedanı mensuplarıyla Oğuz-boyları arasındaki ilk toprak bölünmesi, islâmsal ikta deyimleriyle ifade edilmemiştir. Osman Turan'ın İbnu-lAsir'den aktardığına göre 1066 da Alp Arslan, Melikşah'ı veliaht olarak atadığında (tayin ettiğinde) bir toprak dağıtımı yapılmıştır. Fakat bunun askeri ikta sitemiyle ilgisi yoktur.

Tuğrul Bey gibi, öbür Türkmen beyleri de askerlerini göçebe yöntemlerine göre beslemiştir. Bu yöntem, ülkeden iltizam yoluyla sağlanan gelirleri kullanmaktır. Bu noktada Osman Turan'ın, Selçuklu ikta sisteminin, şeri temlik vel ikta sistemine dönüştüğüne dair iddiasını kabul etmek mümkün değildir.

Bir kez, Osmanlı timarlarıyla ilgili olarak, toprağa bağlı ordu sistemini salt islâmsal saymanın, Bizans ve Asya geleneği karşısında kolay olmıya-

cağına değineceğiz. Ayrıca, orduyu beslemek ereğine yönelmiş Selçuklu ikta'ının, yukarda değindiğimiz ve böyle bir aşamaya gelmemiş Arap ikta sistemi karşısında bağımsızlığı kabul edilmelidir.

Hem belirtildiği gibi, toprak dağıtımı, Türkmenleri iskân programının birinci maddesi olarak uygulanıyordu. Göçebelere toprak verilmesi sırasında bazen, yerleşik halkla toprağa yeni yerleşenler, bazen Oğuzlarla Türkmenler arasında anlaşmazlıklar baş göstermiştir.

Sözün gelişi, Muhammed İbnu İbrahim'in Kirman Selçukluları tarihinde göçebe Oğuzların bir takım yerleşik halkı toprağından ettiği yazılıdır (62). Wittek de bir makalesinde, gerek bu konuda gerekse Türklerin kendi aralarındaki kavgaya dair pek çok örnek bulunduğundan söz ediyor (63). Bu toprağa yerleşme kavgaları çok ilginçtir.

İşte ancak bu zorlamalar ve kavgalar sonucundadır ki, bir toprağa yerleşme bilinci uyanabildi ve Anadolu Türkleşebildi. Her halde, askeri ikta sisteminin bir başka sonucu da o olmuştur. Köprülü, askeri ikta sisteminin büyük Selçukluların mirasçısı olan tüm devletlerde göründüğünü söylüyor (64). Harizmşah devletine ait bir kaç kayıt, orada da aynı yola baş vurulduğunu saptamaktadır (tesbit etmektedir).

Yazıcıoğlu Ali'nin Selçuknamesinde birinci Alaaddin Keykubad döneminden söz edilirken, onun timarları, gazilere yani sipahilere verdiği, bir timar sahibinin ölümünden sonra, eğer o, ehil bir oğula sahipse timarın oğula aktarıldığı yazılıdır. Melikşah'ın maiyyetinde, bulunan ve divan defterlerine adları kayıtlı 46000 kişi, imparatorluğunun çeşitli yönlerinde iktalara sahipti (65). Fuad Köp-

rülü, kaynağını, «Part'lar zamanında ve daha sonra var olduğu kesin» İran feodalizmine götürdüğü Selçuklu iktalarında, hükümdar ve hanedan üyelerine, ileri gelen devlet adamlarına ilişkin (ait) haslar bulunduğunu yazmaktadır.

Tarihçiler, askeri ikta sistemini Nizamu l-Mülk'le başlatmaktadır. Nizamu l-Mülk, böylece hem arazinin bakılmasını hem de gelirin düzenli bir durum almasını istemiş. Houtsma'nın yayınladığı Selçuklu metinlerinde Nizamu l-Mülk'ün, askere yıllık 1000 dinar değerinde bir ikta yaptığı zaman, onun yarısını Rum diyarındaki bir ülkeden, yarısını da bir Asya kentinden seçtiği yazılıdır. Bunun nedeni, askerlerin, gittiği yönlerde, kendilerini geçindirecek bir kaynak bulmaları ve kendi başlarına böyle kaynak yaratma çabasına düşmelerini önlemekti. Böyle bir çabanın yasa dışına çıkma ihtimali büyüktü (66).

II. E.

BİZANS'TA

Kuşkusuz, timar sistemi ve sipahiliğin doğuşunda, gerek Asya geleneğinin, gerekse Bizans etkisiyle toprakları, hükümdarın kişisel malı saymanın doğal bir rolü vardır.

Aynı Asya'daki gibi Bizans'ta da imparator yarı tanrısal bir niteliğe sahiptir. O hem yasa koyucu, hem başkomutan hem de ülkenin gerçek sahibidir (67). Bizans imparatorları değindiğimiz yetkilerine dayanarak, toprağı askerleri arasında bölüştürmüştür. Toprağı böylece alan staratiote'lar (sipahiler), yararlandıkları toprak geliri karşılığında devlete hizmet taahhüdünde bulunmuşlardır (68).

Bizanslılarda pronia yöntemi VII. Michael Doukas zamanında başlamış, Kommenos'lar zamanında gelişmiştir. Bu aileye mensup hükümdarlar, devletin gerekimini sağlamak için, özgür köylülerin yaşadığı toprağı, geçici ve şartlı olarak bazı kişilere hizmet karşılığı bırakmışlardır

Dağıtılan topraklar, sadece devlete aittir. Kilise ve aristokrasiye ait toprak dağıtım dışıdır. Toprak, kişiye bırakılır. Toprağı alan kişinin, onu sat-

mak, mirasçılarına bırakmak veya hibe etmek hakkı yoktur. Böyle bir kişinin görevi, belli sayıda asker beslemektir.

Öte yandan, Bizans sipahisinin vergilerini azaltıp çoğaltma hakkı yalnız devlete aitti. Yasa dışı vergi toplıyanlar pronialarını kaybediyordu. Sipahiler, kendilerine verilen topraklarda oturmak zorundaydı.

Ouspenskij adlı Rus Bizantisti, pronia'ların önceleri köylerdeki nüfuzlu kişilere verildiği ve sistemin esas olarak Manuel zamanında bu biçimi aldığı kanısındadır (69).

Gerek Arapların gerekse Türklerin Bizanslılarla ilişkileri dikkate alınırsa, timar sisteminin, daha eski yerleşik bir bünyeye sahip Bizanslılardan aktarıldığı veya hiç değilse kısmen, Bizans ürünü olduğu kabul edilebilir.

Arap-Bizans ilişkileri Muhammed'ten öncesine gider. Örneğin Arapların en önlü muallaka şairlerinden, İmruu l-Kays (doğumu M.S. 575), Hire hükümdarı olan babasını öldüren Banu Asad oymağı mensuplarından intikam almak için İstanbul'a gelmiş ve Bizans imparatorunun sağladığı yardımla Arabistan'a dönerken, Ankara'da ölmüştür (70).

Türkler de 992 yılında (M.S.) güney ve X. yüz yıl başlarından itibaren doğu sınırında Bizanslılarla ilişki kurduklarına göre (71), Osmanlı devletinin kuruluş yıllarında 350 yıllık bir komşuluk dönemi aşılmış demektir. Tarih yazarı Aşıkpaşaoğlu'nun ifadesi de Bizans topraklarında sipahilik sisteminin var olduğunu kabul ettirecek nitelikte olduğundan Arapların, İlhanlıların, Selçukluların ve Osmanlıların eski Roma hukukunu sürdüren Bizans uygulamasından etkilendiği ileri sü-

rülebilir. Esasen, Roma toprak sistemi ordunun çekirdeğini teşkil edecek kuvvetleri hazırlar niteliktedir.

Köprülü, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarını korumakla görevli sahil emirlerinin bulunuşunu, donanma hizmetine mensup timarların bulunuşu şeklinde yorumluyor (72). Aynı sistemin Bizans'ta da bulunmasının onun Bizans'tan alındığını ispat etmiyeceğini söylüyor (73).

Fakat, bize göre, Bizans-Osmanlı sınır komşuluğu ve ondan doğan ilişkiler, Bizansın bu köklü sistemini Osmanlıların çok yakından tanımasına yol açmıştır. Dolayısiyle, toprak sistemiyle ilgili olarak Selçuklu imparatorluğu ve Anadolu beylikleriyle birlikte bir Bizans etkisini kabullenmek bilim dışı sayılmaz.

Hem, Selçuklular veya İranlıların Bizanslılardan etkilendiği kanıtlanırsa, Osmanlı timarının kaynağı, kendiliğinden Bizans'a bağlanacaktır. Doğallıkla bu ayrı bir çalışma konusudur. Şimdilik, ulusların genel olarak birbirinden etkilendiğini varsaymakta, hiç değilse tersine bir kanıt bulunana değin sakınca olmasa gerektir.

Osmanlıları tek başına ele aldığımızda, onların Anadolu Türk beylikleri kadar Bizanslılarla da ilişki kurdukları görülmektedir. Aşıkpaşaoğlu'ndaki şu parçaya bakalım .

«Çünkim Osman Gazi buncalayın gazalar itmeğe başladu, etrafun kâfirlerü ihtiraz ider oldılar. Osman Gazi, Bilecük kafirlerüne gayet de hürmet ider idi. Sordılar kim: 'Bu Bilecük kafirlerinün senün katında hürmeti var nedendür' didiler. Eyitdi kim: 'Biz geldük bu vilâyete garib, bunlar bizi hoş

duttılar. İmdi, bize dahı vacipdür kim, bunlara hürmet' ideyüz» (74).

Öte yandan Osman Gazi yaylağa çıktığında bazı mallarını Bilecik tekfiruna emanet bırakmış, buna karşılık Bilecikli Greklere peynir, halı, kilim ve kuzu gibi hediyeler getirmiştir (75). Dolayısiyle, karşılıklı etkiyi haklı gösterecek nedenler bulunmaktadır.

II. E.

İLHANLILARDA

Fuad Köprülü ve Zeki Velidi Togan, Osmanlı timar sisteminin İlhanlılar döneminin bir anısı olduğunu ileri sürmektedir (76). Gerçekten XII ve XIV. yüzyılda İran'a yerleşmiş bir Türk soyu olan İlhanlıların güçlü yönetim teşkilatıyla çeşitli Türk boylarını etkilediği düşünülebilir.

İlhanlılarda askeri besliyen iktalara 'Çeri Yurdu' adı verilmiştir.

Bu sistemi en geniş ölçüde uygulıyan, İlhan Hanı Gazan Han olmuştur. Fakat ondan önce de Argun ve Koynatı aynı yola baş vurmuştur. Bizanslılar Arap sınırlarında «thema» adı verilen müstahkem mevkilere «liminatei» denen askerleri kalıtımsal (irsi) bazı haklarla yerleştirmişlerdi. Zeki Velidi Togan'ın aktardığına göre, Bizans uç boylarındaki bu timarlı sipahiler Türktür. Bizanslılar Araplar ve Cengiz soyuna karşı, göçebe Türklerin akıncılık ve cesaretinden yararlanmak istemiş, onları geçim aracıyle kendilerine bağlamıştır. G. Moravcsik, timar sisteminde Türklerin de Bizanslılara etki ettiğine dair bilgi vermektedir (77).

Gazan'ın tedbirleri Selçuklu askeri ikta siste-

minin genişletilmiş bir biçimi olabilir. Zaten o çevrede çeşitli ülkeler (Araplar, Bizanslılar) söylendiği gibi bu yönteme baş vurmuştur. Prof. Togan'a göre ikta, uzak doğunun yani Kaanlığın ürünüdür. Curgury'da 12, Kuzey Tiyanşan'da 5, Uyguristan'da ve So-Chou vilâyetinde 12 tümenin, Hanbalık'a kadar bütün kuzey Çin'de daha başka tümenlerin yurt tutup oturduğunu öğrenmekteyiz.

İlhanlılarda oruklara göre biçimlenen tümenlerin ve ming'lerin kendi kabile yurtları bulunmaktaydı. Onların iaşesine ayrılan çeri yurtları da bu esas yurtlara yakın yerde veriliyordu. Yurt içindeki köylüler, devletçe belirlenen «mal, kopçur ve başka divan müteveccihatını» ödemek zorundadır. Bu toprak gelirlerini divan belirlerdi. Çeri yurtları divana ve inçüye ait olan ve çoğunlukla pek onarılmamış yerlerden verilmiştir. Özel mülkler ve vakıf topraklar çeri yurdu olmamıştır. Yurt alanındaki köylülerin askeri iktaa bağlı olmıyan ucavur adlı temel toprakları vardı. Öte yandan, öğrendiğimize göre hükümet köylüyü askerin rahatsız etmesine engel olmak için gerekli tedbirleri almak istemiştir. Fakat bu tedbirlerin ne derece işlediğini bilmiyoruz.

Çeri yurtlarında bir tür bağımsızlık da söz konusudur. Çeribeyinin vefatı durumunda onbaşı ve yüzbaşı rütbesindeki beyler yeni bir başkan seçer ve onun adını, deftere kaydetmesi için bitikçiye bildirirdi. Bu seçime, onbaşıdan aşağı rütbede nöker veya süer katılmazdı (78).

Fakat nöker sözcüğü İlhanlılarda, vergileri veren, seferlere kendi aile ve hayvanlarıyla katılan göç veya biryerde oturma hakları hükümdara veya komutanlara ait askerler demektir. Ruslar da bu

sistemi benimsemiş ve geçimleri askerlikten olan bu kişilere 'kozak' demişlerdir.

İlhanlılarda askeri sınıftan ayrı olarak ulema ve şeyhler de kalıtımsal (irsi) gelir kaynakları sağlamıştır. Idrar (Arapçada sütlü davarın sütünü sağmak anlamınadır) adı verilen bu tür kaynaklar Cengiz Han yönünden sağlanmıştır ilk kez. Cengiz Han hiç bir dine bağlı olmamakla birlikte Çinli rahip Çang Çung ve islâm bilgin Vahidüddin Fuşenci'ye toprak vermiş. Mengü Kaan da Arslan Han Karlıg'a Özgend ve oğlu Sugnak Tekin'e Almalık kentinin gelirini suyurgal etmişti (idrar olarak vermişti). Çoçi ulusunda Berken Han, Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'a Kırım'da Sulhat ve Suğdak'ı şehzade Nogay da kendi torununa Eski Kırım'ı suyurgal olarak vermişti.

Osmanlılarda «arpalık» adını alan bu idrarlara İlhanlılarda 'tonluk' denmiştir. Osmanlılar söz konusu oldukta, kadınlara verilen idrarlar başmaklık Çağatay ve Coçi ulusları söz konusu oldukta, kent idrarı darugalık'tır.

Suyurgalların yaşantı boyu verilenlerine Arapça maişet, Türkçe tiyül ve dirlik denir. Dirlikler köy ve kasabaların gelirinden verilmiştir. Bunun da, Cengiz Han yasasıyla belirlenmiş bir yöntem olduğunu Nasiruddin Tusi'den öğreniyoruz. Tiyul deyimi Kaşgarlı'da vardır. Akkoyunlularda dirlik (beneficium) anlamına kullanmıştır.

Moğol feodalizminde önemli bir öğe daha bulunmaktadır: Tarhanlık. Bu da toprak vergisinden muaf tutulan din adamlarını ve bazı yöneticileri ifade eder. Toprak vergilerinden bağımsızlık, yani belli bir toprağı bağımsızca yönetmek, feodalizmin belli başlı özelliğidir.

Nasiruddin Tusi'ye göre Cengiz yasasında üç tür bağımsız toprak bulunmaktadır:

1. Üzerine vergi konulmıyan özgür topraklar.
2. Haraca bağlı oldukları halde bir fermanla haraçları bağışlanan topraklar.
3. Dirlik ve arpalık olarak verilen topraklar.

Yasaya göre bütün bu topraklar kalıtımsaldır (irsidir). Anadolu'da Akkoyunlu ve Karakoyunlular hemen aynı yöntemi uygulamıştır. Bu bir Avrupa baronluğudur. Ayrıca, köylülerle ilişkisi senyör-serf ilişkisine benziyen ve dihkan denen kişilerin de varlığı bilinmektedir. Esasen dihkanla tarhan aynı anlama gelmektedir. İnçü ve kopı adı verilen toprak sahiplerine Moğolcada kalıtımsal (irsi) sahip anlamına 'icen' adı verilmiştir. Bu ağa demektir. Ağalar arasında merkezi yönetime karışanlar vardır (Tüşimeller). Togan, Aziz Ubeydullin'in «Tatarlarda Sınıflar Tarihi» adlı eserine dayanarak bu kütlenin, genel halkın onda birini teşkil ettiğini ileri sürmektedir (79).

Türk-İran ilişkileri, İran uygarlığından Türklere geçen öğeler ve Türklerden İranlılara geçen sözcük ve deyimler hakkında ana kaynaklara inen bir inceleme henüz yapılmamıştır. Partlar ve Sasaniler dönemindeki feodalizm üzerinde Selçuklu ve Osmanlılara etki açısından bir ihtimal olarak durulabilir. Kremer gibi bazı yazarların düşüncesine göre, Arap feodalizminin doğuşunda İranlıların etkisi yoktur. Acaba Türkler dikkate alındığında böyle bir bağımsızlık ileri sürülebilir mi? Sorun buradadır (80).

III. BÖLÜM

OSMANLI KÜÇÜK AĞALIĞI VE AVRUPA

III. A.
TOPRAK BİRİMİ

İkta sistemi, Osmanlılarda «timar» adıyla sürmüştür. Osman Gazi'nin şöyle dediği aktarılır :

«Ve dahı her kime kim bir timar verem, anun elünden sebepsüz almayalar ve hem ol öldügi vaktın oğlına vireler. Ve ger küçücük dahı olur ise vireler. Hizmetkârları sefer vaktı olıcak sefere varalar, ta ol sefere yarayınca» (81).

Yine Aşıkpaşaoğlu, Osman Gazi'nin Geyve ve çevresindeki savaşlardan sonra kendisine baş eğene yerleri «timara verdiğinden» söz ettiğine göre, timar devlete bağlı kişilerin geçim aracı olarak görülmüş demektir.

Orhan Gazi zamanında da, ele geçen yeni topraklar parçalar halinde, yararlık gösteren asker ve komutanlara dağıtılmaktaydı. Fakat, Orhan Gazi'nin yaptığı, önceki yöntemi sürdürmekten ibaretti:

«Bunlar (Osmanlı ordusu) kim Balı Kesri'ya vardular, indağı oğlan kaçdı. Bergamanun hisaru-

na girdi. Üzerine vardular. Orhan Gazi yanundağı kardaşı vardı kim hisarda kardaşıyla söyleşe. Ok ilen vurdılar, Sesmedi Öldi..... Orhan Gazi dahı çağırdı kim: 'Ey vilâyet. Bilmiş olın kim emn-u aman ile vilâyet şimden gerü Orhan Gazinündür' deyü hükm olındı..... Vilâyetün kadimleri geldiler. Timarlı timarında mukarrer oldılar. Ve bu fethin tarihi, hicretün yedi yüz otuz beşinde vaki olındı Orhan Gazi elünde» (82).

Yani «Osmanlı Ordusu Balıkesir'e vardı. Oradaki oğlan kaçıp Bergama hisarına sığındı. Osmanlılar Bergama hisarına saldırdı. Düşmanın Orhan Gazi'nin yanındaki kardeşi hisara gitti. Okla vuruldu. Ses çıkarmadı. Öldü. Orhan Gazi şunu duyurdu: 'Ey vilâyet halkı. Bilmiş olun ki vilâyet bundan sonra Orhan Gazinindir. Sizlere bir zarar gelmiyecektir «Vilâyetin eskileri geldi. Timarlı timarında kaldı...»

Balıkesir'de hüküm süren Türk boylarının, Osmanlılardan önce timar sistemini tanıdığı yukarki metinden çok iyi anlaşılmaktadır. Aşıkpaşaoğlu'nun söz ettiği Karasıoğlu Aclan Bey, vilâyetini Orhan Gazi'ye teslim ettikten sonra Bursa'ya çekilmiş ve ölürken yanına çağırdığı büyük oğluna Balıkesir'i timar olarak bırakmıştır.

Buradan Osmanlıların toprak politikası da açığa çıkmaktadır. Onlar kan dökmeden ele geçirdikleri topraklarda, halkı olduğu yerde bırakmaktadır. İznik, Yenice, Göynük, Mudurnu'da böyle olmuştur:

«Ve çok köyler bu Türk kavmını gördiler. Müsülman oldılar. Ve ol vilâyette ne kadar kim mülkler vardur, cemi Süleyman Paşa verdügi karar üzre durur» (83).

Boşaltılan yerler de timara çevrilmekteydi (84). Örneğin Karamürsel bu şekilde timara verilmiştir.

Aşıkpaşaoğlu Bizans'ta toprağa bağlı sipahi olduğunu doğruluyor. Türkler İzniği bir süre kuşatmış ve kent kapısını açtırmaz olmuşlardı. İznik kalesinde kıtlıktan bunalan ve göle balık avlamağa bile çıkamıyan Bizanslılar, topraklarını Türklere timar olarak vermişlerdi.

«Ol zamanda cemi vilâyetü Türk almış idi. Timar elinün elünde tasarruf olınır idi» (85).

Sonra bir anlaşmayla İznik Türklere teslim edilince, Aşıkpaşaoğlu'nun ifadesine göre Tekfur ailesiyle birlikte Istanbul yönüne gitmiş ve şehir halkıyla hristiyan sipahilerin çoğu kalmıştır. Sonra, Orhan Gazi, toprakları timar, evleri mülk olarak dağıtmıştır.

Jean Deny İslâm Ansiklopedisinin Fransızca nüshasına yazdığı timar maddesinde Osmanlılardaki 'timar'ın Farsçadaki anlama gelmediğini ve XVI. yüzyıl Grek metinlerinde rastlanan «timarion» sözcüğünün Osmanlılardan alınmış olabileceğini, Fransızca İslâm Ansiklopedisinin timar maddesinde belirtmiştir. Deny'ya göre, Osmanlılar, Bizans'taki pronoyaları aldıkları zaman onun anlattığı anlamla eş anlamlı timar sözcüğünü kullanmışlardı.

Deny, bir noktaya daha dikkat etmiştir. O da Osmanlı Kanunnamelerinde timar teşkilâtı konulduğuna ve onda değişiklik yapıldığına değgin hiç bir kayıt bulunmamasıdır (86).

Fuad Köprülü'nün saptadığına (tesbit ettiğine) göre eski metinlerde timar «ihsan, inayet» anlamına gelebildiği gibi «maaş, geçim aracı» anla-

mına da gelmiştir. Bunların tam «pronoya» karşılığı olmayışı Köprülü'ye timarın Bizans ürünü olamıyacağı kanısını vermiştir.

Köprülü'ye göre, has, zeamet sözcükleri de islâmsal bir kaynağın ifadesidir. Zaten «dirlik» sözcüğü «maaş ve zindegani» gibi Farsça sözcüklerin çevirisinden ibarettir ve sipahi sözcüğüne İran'da Selçuklulardan çok önce rastlanmaktadır. Bunlar Osmanlı timarında Bizans kaynağı ihtimalini ortadan kaldırır (87).

Fakat Köprülü, bu yargıya, köklü İran-Bizans ilişkilerini incelemeden varmıştır. Öte yandan İranlılarda, İlhanlılarda ve Selçuklularda timar yönteminin ayrıntılarıyla bulunması, onların ne Bizans'tan alınmadığını ne de bu devlet'in kendi ürünü olmadığını tanıtlar. Kaynak sorununun saptanması, ayrı bir usavurma mekanizmasını gerektirir.

Kaynaklar, Bizans'ta timar sisteminin daha eski olduğunu göstermektedir. İranlılarla, Bizanslılar arasında çeşitli savaşlar olmuş, İran bir Grek istilası geçirmiştir (88). Fuad Köprülü bu noktaya hiç değinmemekte ve «Selçuklularla Anadolu Beyliklerinde bu sistem bulunduğuna göre, Osmanlı devleti Bizans'tan etkilenmemiştir» demektedir (89).

Orhan Gazi'nin timar sistemini Murad'la Beyazıd beratlı olarak uygulamıştır (90). Ernst Weber de timarın I. Murad döneminde kurumlaştığına dikkat etmiştir (91) :

«Murad Han Gazi dahı adamlar göndürdi. Satun aldığı vilâyeti zabt etdürdi. Hisarlaruna kendü kulların kodı, nevahisin dahı kendü beratiylen timara virdu» (92).

«.....Beyazıd Han.... andan sonra Menteşe Vilâyetine yüridi. Menteşe oğlı kaçdı. Demüre gitdi. Anun vilâyetünün sipahisi beglerine hayın olmuşlar idi. Cemi'isi Beyazıd Han'a döndiler. Gene timarlu timarlarun kadim sipahilerüne mukarrer itdü» (93).

Yukarki metinlerden I. Murad döneminde timar beratı yönteminin yerleşmiş olduğu ve sipahiliğin öbür Anadolu beyliklerinde de bulunduğu anlaşılıyor.

Yıldırım, Germiyanoğlu'nun kızıyla evlenirken gelin almağa «erenlerden Burusa kadısı Koca efendi, kapu kullarından emir-i alem Ak Sungur Ağa.... çavuşbaşı Süle Çavışın oğlu Temür Han Çavış ve kapı kullarından dahı bin yarar sipahi» gönderilmiştir (94).

Demek ki, I. Murad döneminde sipahi, feodal bir öğe (unsur) olarak bilfiil ortaya çıkmaktadır.

Çelebi Mehmed de Akhisar yöresindeki bir hristiyan köyünü (Çardak köyü) timar olarak, vermiş; Samsun hisarını savaşsız teslim eden İsfendiyar oğlu Hızır Bey'e hil'at giydirmiş ve yanında kaldığı takdirde ona timar vereceğini söylemiştir (95).

Anlaşıldığına göre, timar dağıtmak, hükümdarlığın belli başlı anlatımıdır. Örneğin, Şeyh Bedreddin Denizli'ye girdiğinde «gelün. Şimden gerü padişahluk benümdür. Taht bana müsahhardur. Sancak istiyen gelsün. Ve timar, subaşılık istiyen gelsün» demiştir.

Timar «alıp-verme»nin normal devlet işleri arasına girdiğini öğreniyoruz: «Amma kapuda her gün divan iderler sancak ve tumar virür alurlar, mesalihler görirler. Ve illa hekimler girerler çıkarlar.

Paşalar, hekimler, her birisi bir dürlü ot isterler kim hunkâra ilâç etmeğiyçün» (96).

Demek ki timar atamaları artık devletin normal çalışmaları arasına girmiştir. Bu mekanizmayı, padişahın ağır hastalığı bile değiştirmemektedir.

Yıldırım dönemine ait bir kayıttan henüz, has, zeamet, timar ayrımı gözetilmediğini çıkarsamaktayız. Örneğin, Yıldırım, İsfendiyaroğlu Kasım Bey için babasından, Tosya, Çankırı ve Kaleciği timar olarak istemiştir (Kasım Bey Yıldırım Beyazıd'ın yanındaydı) (97). Bu denli geniş yerlerin, geliri açısından has veya zeamet sınıfına girmesi gerekirdi.

Timar kurumu Fatih döneminde iyice gelişmiş ve timarlı asker sayısı büyük artış göstermiştir. Hatta Fatih, askerlerine toprak yetmediği için pek çok vakfı timara çevirmiştir. Bu vakıflar arasında Selanik, Dimetoka ve Kızılağaç'taki İshak Paşa köyleri (98); Dirne'de Doğan Bey mülkü (99); Ergene'de Şihabu d-din Subaşı mülkü (100); Dimetoka'da Karagöz Bey mescidi vakfı, Edirne yöresinde Arpuz Ata vakfı (101) sayılabilir.

İkinci Beyazıd dönemine ait bir defterde Arpuz Ata vakfı için şöyle denmektedir

«Vakf-ı Arpuz Ata, Cengiz Han zamanındanberi vakıfmış. Vakfı, evlatlık üzere tasarruf olınır iken timara verilmiş imiş. Şimdiki halde, padişahımız Sultan Beyazıd Han-halledallahu sultanehu-giru mülkiyetini ve vakfiyetini mukarrer dutıp tevki-i şerif erzani kılmış...» (102).

«Arpuz Ata vakfı, Cengiz Han zamanındanberi vakıfmış. Vakıf, evlatlık vakıfken timara verilmiş. Şimdi, padişahımız. Tanrı Sultanlığını sürekli

kılsın onun vakıf ve mülk almasını kararlaştırmış. Bu yolda gerekli belgeyi de vermiş.»

Anlaşılıyor ki, Fatih'in timara dönüştürdüğü vakıf ve mülkleri, Beyazıd, sofuluk düşüncesiyle yeniden vakıf ve mülk yapmış. Vakıflar konusundaki açıklamalarımda onların hiç de sofuca düşüncelere uygun olmadığı görülecektir. (Bkz. IV. Bölüm G. II. a).

Yukarda andığım, timar dönüşmüş vakıflar için de Beyazıd aynı işlemi uygulamaktan geri durmamıştır (103).

Öte yandan, timarlar da zamanla vakfa dönüşebilmiştir.

«Vakf-ı Hafız Ahmet ki kadı timarundadur, Seramadi Çiftliği dimekle meşhurdur. Menteşalu Mustafa elinde imiş. Vakfiyeti malum olmağın mevkuf yazılmış imiş. Sonra padişah hükmüyle görülüp vakf olmuş» (104).

Fakat timarların böyle bir işleme maruz kalması, her zaman görülen olaylardan değildir.

III. B.

AVRUPA TOPRAK BİRİMİNİN BİÇİMLENMESİ

Avrupa'da dağıtılan ilk topraklar bir beyin çevresinde biçimlenen aile işletmeleri görünümündeydi. (Feodalizm, buna tanıklık eden sözcüklere sahiptir.) Fakat zamanla, ailesel bağlar genişletilmiştir.

Bağların genişlemesi kısmen, bir süre beyin çevresinde yaşıyanların, artık başlarının çaresine bakması yolundaki sürekli istekten doğmuştur. Fakat asıl neden, artan anarşi karşısında, ileri gelenlerin (daha çok kralların) yaygın bir bağlılık tipi görmek isteğidir.

Zaten, köylerde nüfus arttıkça aynı masayı, aynı şefin toprağını paylaşanları, yarı ailesel bir çerçevede birleştirmek güçtü. Sonuçta, malikâneler biçiminde bir bağlılık sıra-düzeni (hierarşisi) doğdu. Bağlılık açısından bir aileye götürebileceğimiz malikâneler zincirinin mal birliğini, geçerli miras sistemi bozmaktaydı. Tıpkı ailede olduğu gibi).

Yalnız, malikâne türündeki işletmelerde, psikolojik bağlar yerini üretim ilişkilerini kapsayan bağlar tuttuğundan, miras sorunu aile içinde oldu-

ğu denli kolay çözülemiyor; düzenli işletmecilik sık sık tehlikeye düşüyordu.

Sorun, kralların hiç değilse dolaylı olarak toprağa eğemen olmasiyle çözümlendi. Tarihsel gelişim sürecinde, toprak bütünlüğünün korunması gecikmedi. Büyük oğula öncelik tanındı. Böylece, üretim ilişkilerinde bir denge (istikrar) ve süreklilik sağlanıyordu. Doğallıkla bu tür bir aktarım, Avrupa köylüsünün aleyhine işlemiş; toprağın parçalanması sırasında çiftçinin bazı haklar sağlaması ve üretimde, emeğini değerlendirmede özgürlüğe açılışı gecikmiştir. İngiltere ve Almanya'daki soyut köylü hareketlerinin sonuç vermeyişi, feodal kalıbın, ancak sanayileşmeyle kırılışı bundandır

Gerçek şudur: Dokuzuncu yüzyıldan bu yana krallar miras sistemine saygı gösterme gereğini duymuşlardır. Kontluklar, el değiştirse de olanaklı ölçüde parçalanmadan kalabilmiş, toprak üzerinde otorite kurulmuştur.

Onuncu yüz yılda Bavaria düklüğü iki kez önceki sahibinin oğluna geçememiştir. Aynı şey 935 te Misnie (Meissen) ve 1075 te Lusatia (Lausitz) kontluğunda da olmuştur (105).

Onbirinci yüz yılın sonunda bir değişme görülmüş, miras hakkını tanıma hareketi kuvvet kazanmıştır. Örneğin II. Conrad, IV. ve V. Henry'ler, çeşitli düklüklere bu arada Carinthia, Swabia düklüğüne ve Hollanda kontluğuna miras hakkı tanımıştır. Artık, on ikinci yüz yılda, lordların hakları yerine (o lord kral da olsa) vasal hanedanlarının hakları geçmiştir (106). Toprağı işleyenin tek oğlu kalmışsa ve o, babasının yerini tutacak durumdaysa sorun yoktur. Fakat gerçeklik çok kez daha az basittir.

Akrabalık durumlarına göre değişik miras tipleriyle karşılaşılmıştır: Oğul, oğulun olmadığı yerlerde torun doğal mirasçı görülmüştür. Bir kardeş veya yeğenin uğraşı alanı, çok kez başka topraklardır. Bu bakımdan, aynı soyun değişik kollarına kalan miras, eski dirliği sürekli gelir durumuna getirmiştir. Bununla birlikte kardeşler başlangıçta özel imtiyaza sahiptir ve bazı durumlarda oğullardan çok çıkar sağlamaktadır.

Bununla birlikte timarların sürekli gelire dönüşmesine itirazlar ortaya çıkmamış değildir. (Özellikle Almanya'da). 1196 da imparator VI. Henry başka bir miras sistemi için, soylularının rızasını almağa çalışıyordu. Bu, Alman imparatorluk tacına yetki tanınması yolunda bir istekten ibaretti. Karşılık olarak, soyluların timarları miras alabileceği resmen kabul edilecekti. Fakat bu tasarıdan bir şey çıkmadı.

Alman lordları orta çağlarda toprak hakiarını asla çocukları dışındaki varislere vermek zorunda kalmış değillerdir. Fakat bu, toprağın, biri ölünce boş bırakılmasına da yol açmamıştır (107).

Dombard yasası için, şöyle bir ayrım gözetmek mantıksal görünmüştür: Timar, ilk kimin üzerine yazılmışsa onun çocuklarına (ahfadına) miras bırakılabilecektir. Onikinci yüzyıldan bu yana yeni yaratılmış timar beratlarında aynı ilkeye uyulmuştur.

Fakat burada, genel yasadan bir sapma vardır. Çünkü, batı krallıklarında miras bırakma yönündeki hareket, sadece çocukların değil hemen bütün akraba guruplarının lehine olmuştur. Avrupa'da, feodal göreneğin daha çok hizmet düşünce-

sine göre geliştiğini düşündürecek bir sınırlama ortaya çıkmıştır denebilir.

Uzun süre, ölü bir vasalin yerine babasının geçebileceği pek kabul edilmek istenmemişti. Hele İngiltere'de kimse bu kuraldan yana değildi. Özellikle askeri yönü olan bir toprağın gençten yaşlıya geçmesi hoş karşılanmıyordu. Timarın kadınlara kalmasından daha acaip bir şey de görülmüyordu. Bu, Orta Çağlarda, kadınların bir otoriteye sahip olamadığı anlamına gelmemelidir. Zira, kocası yokken, lordun sarayında veya şatosunda sultanlık eden bir «lady»yi kimse garipsemiyordu. Ancak, kadınların silâh taşıyamıyacağı düşünülüyordu (108).

Alelâde timarlar için, durumun ne olduğu sorulabilir. Quirzy fermanı, sadece kontları değil, öbür vasallerin topraklarına da uzanmaktaydı. Charles, vasallerine sağlamış olduğu hakların, onların çalıştırdığı kişilere tanınmasını istemişti. Gerçekte, herhangi bir hak elde eden vasal, başka vasallerin lordu olarak aynı hakları tanımak istemiyordu. Quirzy fermanının sağladığı bu ayrıcalık (imtiyaz) eşitliği, feodalitenin en verimli kaynağı olarak kalmıştır.

Angevin timarındaki bir durum bizim için ilgi çekicidir: Orada kont, sadakat bağının koparıldığını farkettiği an, veya vasal komşu bölgeye sarkarak asıl bölgesindeki hizmeti ihmal ettiğinde toprağı geri almağa hazırdır. Kontun, aile haklarına saygı gösterdiği yolunda bir işaret de yoktur.

Angevin timarına bir başka yönden bakmak ilginçtir: Elli yıl boyunca birbirini izliyen beş lordtan sadece ikisi kan birliğine sahip görünmektedir. Onlar arasına bile yine bir yabancı girmiştir. İki

şövalye, Angevin'deki timarı hayat boyu işleme hakkına sahip olmuşsa da, onların ölümünden sonra malikâne çocuklara geçmemiştir. Fakat burada onların erkek çocuğu olduğuna dair bir kanıt bulunmadığına işaret etmek gerekir.

Kontların, erkek çocuğunun bulunmamasından, toprağın başkalarına bu nedenle aktarıldığından söz edilmemesi epey ilgi çekicidir. Belki de bu nokta önemsenmediğinden sükûtla geçiştirilmiştir. Sonra aynı timarın Vendome keşişlerinin eline geçtiğini görmekteyiz. Bu konudaki belge, bazı kişilerin aradan nasıl olup da çıktığını muhtemelen kayda değer bulmadığına göre o sıralar bir varisi mirasından yoksun bırakmak yasa dışı sayılmamış demektir.

Fakat bu dengesizlik uzun sürmemiş, 1000 yıllarında (aşağı yukarı bir tarih) feodal aileler ortaya çıkmıştır. Örneğin Normandie'de bir timar, 1066 yılında genellikle varislere kalabilir sayılmıştır. Domesday yazımında (tahririnde) miras geleneğinin yerleşmiş olduğunu görüyoruz (109).

III. C.

OSMANLI TİMARLARININ YAPISI

Jean Deny, Paris Ulusal Kitaplığında bulduğu bir kanunname metnine dayanarak timarların babadan oğula kalması yönteminin I. Murad döneminde Rumili beylerbeyi bulunan Timurtaş Paşa'nın teşvikiyle, kurallaştığını ve timar zeamet ayrımının o zaman yapıldığını (1375) ileri sürmektedir (110).

Bu ifadeyi Aşıkpaşaoğl'unun Osman'a dayandırdığı sözleriyle karşılaştırırsak, timar yönteminin Murad yönünden de benimsendiğini, hiç değilse zeametin bu dönemde kendini gösterdiğini kabul edebiliriz. Babadan oğula aktarma sorununda, bazı ayrıntılarının daha sonra ortaya çıkmış olması doğaldır.

1. Beyazıd döneminde yazılmış Kenzu-l Kubera adlı bir siyaset kitabında, timarların artık iyice yaygın duruma gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zaten, Murad dönemindeki Rumeli fetihleri geniş bölgelerin yönetimi için bir çare ve tedbir olarak timar işlemine öncelik vermektedir.

Timar bir çaredir. Çünkü başlangıçta merkezin, uzak bölgelerin her türlü sorumluluğunu alma-

sı oldukça güçtür. Timar bir tedbirdir. Çünkü, özellikle hristiyan topraklarında halkın merkeze bağlı ve en küçük yerleşme bölgelerini nüfuzu altında bulunduran sipahilerce denetlenmesi çeşitli kargaşalıkları önliyebilir.

Sözünü ettiğimiz Kenzu-l Kubera, bu kanıları doğrulamaktadır. Örneğin orada, uç boylarına «yiğit» bir beyin büyük bir timarla birlikte atanması; ve memurların halka zulmetmemeleri için yine timarlarının tam olması gereğinden söz ediliyor (111).

Bazı eski mecmualar vezir Çandarlı Halil Paşanın timarlardaki veraset yöntemini bozduğunu ima etmektedir:

«Eğer bir sipahi ölse, mansıbı oğluna virürler idi. Ve eğer oğlu kalmasa, kızı ya avreti kalsa, zelil olmasun deyu anları bir kula virürler idi. Ve ölenün timarını bile virürler idi».

Çandarlının bu sistemi ne şekilde bozduğu anlaşılmıyor.

Timarlı sipahiler ilk etkinliklerini Ankara savaşını izliyen, kardeşler mücadelesinde göstermiştir. Musa Çelebi, kardeşi Emir Süleyman'ı timarlerleri ve tavcıların yardımıyla yenilgiye uğratabilmiştir (112). Bedruddin isyanında da aynı öğeler (unsurlar) kendini göstermiştir (113).

Osmanlı devleti boyunca, hanedan üyelerinin timarları, kanunen değilse de fiilen irsi olmakla birlikte, tahta her yeni geçen hükümdar o yerleri, eski sahiplerine «tefviz» etmekteydi. Büyük timar sahipleri belli büyüklükte askeri kuvvet besliyordu. Küçük timar sahiplerinin de zaten kendileri askerdi. Yararlık gösteren askerlerin timarları arttırılıyordu. Fakat, kanıma göre bu sadece kuramda (teoride)

böyleydi. Çünkü biraz aşağıda değineceğimiz gibi, saraya veya vezirlere yakın olanlar da timar almanın yolunu bulmuşlardır.

Tam, karşılaştırmalı bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, Osmanlı timar sisteminin bazı özellikler gösterdiği söylenebilir

Toprak gelirlerinin yazıldığı defterlerde gelirleri 20.0000 den aşağı toprak parçalarına timar dendiği bilinmektedir. Ayni Ali efendinin verdiği bilgiye göre timarlar iki çeşittir :

1. Tezkireli timarlar.
2. Tezkiresiz timarlar.

Beylerbeyilere padişah beratıyla verilen 20.000 akçelikten az topraklara tezkireli timar denir. Doğrudan doğruya beylerbeyilerince verilen timarlarsa tezkiresizdir.

Rumeli eyaletinde beylerbeyinin verebileceği timarın, geliri 6000 akçenin altında olmalıdır. Bu gelirden yükseğine sahip toprakları beylerbeyi hükümet merkezine teklif edebilir. Ancak, padişahın onayı olmadıkça o kişi o timardan yararlanamaz. Tezkireli, tezkiresiz timarların geliri eyaletlere göre değişmektedir. Örneğin Karaman'da tezkireli timar 3000 akçeye kadar düşer. 3000 akçeden aşağısı tezkiresiz, yani beylerbeyilerin verebileceği timarlardır.

Tezkireli timarlar, beylerbeyileri yönünden bozularak, tezkiresiz timar şeklinde sipahi ve sipahi oğluna verilmez. Tezkireli timarı bozmak için hükümet merkezinin izni gerekir.

Aslında her eyalet için kılıç kabul edilen belli mikdar gelire sahip toprak parçalanmaz. Çünkü o gölgeden ancak o kadarlık bir asker beslenebilir. Tezkireli timar ölçüsünden küçük olanların belli

miktarı kılıca ayrılır, geriye kalanlar başkasına verilebilir. Örneğin Anadolu beylerbeyiliğinde tezkireli timar 5000 akçeliktir. Geliri 500 den eksik olan timarın 2000 akçesi kılıç, gerisi paydır. Bu paylar, başka, özellikle eksik kılıçlara eklenerek tam kılıçlar elde edilir (114).

İki kılıç kurala aykırıdır. Bir sağ kol miralayının iki kılıç timardan birinin, kurula aykırılığı önlemek üzere başkasına verilmesini isteyişi bunu gösterir (115). Öteyandan, alaybeyileri, sefere gidebilenlerin mülazımlık kaydını merkezden verilen buyrukla kaldırabilmekte ve çeşitli rütbede mülazımların, statülerine uyması için yetki almaktadır (116).

Varissiz kalan timarların zabtedildiğine dair çeşitli kayıtlara da rastlamış bulunmaktayız (117). Genel kural olarak timar babadan oğula geçmektedir. Onun amcaya geçebilmesi özel izne bağlıdır (118). Timar sahibi emekliye ayrıldıktan sonra, onun yeri yine oğullarına verilir (119).

Padişahtan ayrı olarak beylerbeyinin de bu sistemde yeri olması, tam bir feodal özelliktir. Ayni Ali Efendi, ölen beylerbeyi ve sancak beylerinin adamlarına bile timar verildiğinden söz etmektedir. Beylerbeyinin 11, sancak beyinin 6 adamı timar almağa hak kazandığına göre beylerbeyleriyle sancak beyleri ve onların vasalleri, yani padişahın alt vasalleri toprak üzerinde hak sahibi görülmüştür (120).

Gerçi, saliyaneli (yıllıklı) denen eyaletler vardır. (Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Cezayir-i Garp, Trablus-ı Garp, Tunus gibi.) Bu beylerbeyilerin tüm ürünleri padişah yönünden zabtolunur ve görevlilere yıllıkla ulufe verilir (121).

Oralardaki beylerbeyilere kuramsal (teorik) olarak memur gözüyle bakılabilir. Fakat sözü edilen eyaletlerin nasıl, kısa denecek bir zamanda İstanbul'dan koptuğu düşünülür ve bu kopmayla ilgili tarihsel olgular dikkate alınırsa, bu yerlerde hiç de ceberrut bir merkezi devletin buyruğunda yaşama geleneğinin yer etmediği anlaşılabilir. Sözünü ettiğimiz ve uzak illerdeki feodallerin kopuşlarını dile getiren tarihsel olgular, çalışmamızın sınırını taşacak kadar zengindir. Anadolu'yu doğrudan doğruya ilgilendirmemektedir.

Geri kalan beylerbeyiliklerin (eyaletlerin) toprağı da aslında padişaha ait olmakla birlikte üçe ayrılmıştır:

1. Geliri padişaha ait topraklar (havass-ı hümayun).
2. Yüksek rütbeli kapıkullarına dağıtılan topraklar.
3. Zaimlere dağıtılan topraklar.

Rumeli, Anadolu, Karaman, Dıyar-ı bekir, Şam, Sivas, Erzurum, Van, Bedun, Cezair, Halep, Maraş, Kıbrıs, Bosna, Tımşuvar, Trablus-ı Şam, Trabzon, Kefe, Rıkka, Şehr-i zül, Musul beylerbeyleri haslarının geliri 18 384 321 akçeyi bulmaktadır (122).

Öte yandan Rumeli eyaletinde sancak beyi ve defter kedhudalarına 6 616 289, Anadolu eyaletinde 5 457 878, Karaman eyaletinde 2 012 000, Kıbrıs eyaletinde 1 259 000, Bosna eyaletinde 2 580 600, Cezayir eyaletinde 256 500, Bedun eyaletinde 4 415 329, Temşuvar eyaletinde 1 257 000, Şam eyaletinde 1 778 300, Trablus-ı Şam eyaletinde 1 240 000, Halep eyaletinde 2 863 070, Zulkadriyye eyaletinde 1 085 440, Rum eyaletinde

Zaim; kefil anlamında, zeameti olan kişiye denir

1 508 170, Kars eyaletinde 1 288 500, Çıldır eyaletinde 2 711 700, Dıyar-ı bakır eyaletinde 6 320 500, Rıkka eyaletinde 1 435 000, Bağdad eyaletinde 5 366 900, Musul eyaletinde 832 000, Van eyaletinde 3 622 160 akçelik toprak verilmiştir.

Timar ve zeamet mikdarları da köylü kütlesi üzerinde kurulan hegemonya konusunda aydınlatıcı olacaktır.

Rumeli eyaletinde 1005 zeamet 7979 timar; Anadolu eyaletinde 523 zeamet 395 timar; Cezayir eyaletinde 152 zeamet, 1507 timar; Sivas eyaletinde 109 zeamet 2819 timar; Halep eyaletinde 168 zeamet, 918 timar; Şam eyaletinde 110 zeamet, 507 timar; Kıbrıs eyaletinde 41 zeamet, 1725 timar; Trablus-ı Şam eyaletinde 64 zeamet, 570 timar; Ruha eyaletinde 55 zeamet, 626 timar; Trabzon eyaletinde 56 zeamet 401 timar; Dıyar-ı bakır eyaletinde 54 zeamet 446 timar; Erzurum eyaletinde, 134 zeamet, 5010 timar; Çıldır eyaletinde 87 zeamet 485 timar; Van eyaletinde 178 zeamet 591 timar bulunmaktadır (123).

Ali Efendi, Karaman eyaletine bağlı Konya'nın timar ve zeametlerinin sayısını bildirmemektedir. XVI. yüzyıla ait bir çalışma, Başbakanlık Arşivinin 162 sayılı defteriden Konya'da 229 timar olduğunu çıkarmaktadır. Fakat Ayni Efendi'nin verdiği XVII. yüz yıl başına ait sayılarla XVI. yüz yıla ait sayılar arasında ayrım olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim XVI. yüzyılda Anadolu eyaletine bağlı Bolu da 94 timar 7 zeamet olduğu tahrir defterlerinde yazılı olduğu halde Ali Efendi 34 timar 46 zeamet göstermektedir.

Zeamet sayısının bir sonraki yüz yılda artı-

şından, feodalleşmenin güçlendiği, yani ileri gelen yöneticilerin, saray adamlarının üretim ilişkilerine daha çok karıştığı, rahatça söylenebilir.

Sistemin bozulmasıyla sipahi takımı herhangi bir resmi göreve katılmaksızın üretim güçlerinden yararlanma yolunu bulmuştur. Ayni Ali Efendi, 20 yıl boyunca girişilen çeşitli seferlerde hiç bir yoklama yapılmadığını, görgü tanığı olarak bildirilmektedir.

Sefere memur olmıyanlar da tımar almıştır. Ayni Ali Efendi'nin ifadesinden, sefere memur olanlarla olmıyanların; dahası, hangi timarın boş olduğunun ayırt edilmediği anlaşılmaktadır. Ürün zamanında timar sahibi olarak bir kaç kişi ortaya çıktığı halde sefer zamanı herkes kaybolmaktadır. Sefere kimin 'memur' olduğunu gösteren düzenli defterler yoktur.

Sistemin bu biçimde bozulması, merkezden eni konu bağımsız bir kütlenin, «toprak rantı karşılığında emek» formülünü bir yana bırakmasına yol açmıştır (124).

Bir kaç kişiye birden verilen ve sahiplerinin savaşa nöbetleşe gittiği «be-nevbet»* adlı timarlar mülk muamelesi görmüştür. Onlar babadan oğula miras kalabilir, dışardan kimseye verilmez. Eşkin timara hak kazanan onu be-nevbet timara çeviremez.

Rumili vilayetinde be-nevbet timarları, ölenlerin çocuklarına beylerbeyleri verir. Anadolu eyaletinde sefere cebeli göndermek şartıyla verilen mülk timarlar vardır. Bu tür bir timara sahip olan olan öldüğünde, dirliği oğlu yoksa varislere kalmaktadır. Böyle yerler, şartın tersine cebeli çı-

* be-nevbet: Nöbetli timar

karmazsa sahibinin elinden alınmaz. Sadece o yılın (sefer yılının) ürününe eminler el koyar (125).

Zamanla timarlar merkezdeki birtakım memurlara geçmiştir. Bunları, devletin destekleyip desteklemediği hakkında bilgimiz yok. Fakat bu tür aktarımların önüne geçilemediği kesindir (126). Çeşitli kalemlere mensup bürokratların da timar aldığını öğrenmekteyiz (127).

Bürokratlara geçen toprağın hacmini, Tanzimattan sonra Divan-ı Hümayun kalemi mensuplarına ait dirliklerin maaşa çevrilmesiyle ilgili arşiv kayıtlarından çıkarmak kabildir.

İncelediğimiz 1260 tarihli bir zeamet nizamnamesi defteri, maliye nazırlığına gönderilen ve divan-ı hümayun ruus ve tahvil kalemlerine ait mahlul (boş) timarlara maliyece el konulmasını ön gören bir çok yazıyı kapsamaktadır. Bu yazılara göre, boşalan toprakların bedelleri maaşa çevrilecek ve sözü edilen kalemlerde çalışan memurlara dağıtılacaktır.

Yazılardan, bürokratların hayli yüksek gelirli topraklar aldığı anlaşılıyor. Örneğin divan-ı hümayun ketebesinden İbrahim Halid efendi, Paşa, Çirmen, Tırhala sancaklarında, Manastır nahiyesinde, 53 529 akçe hasıllı toprak bırakmış ve bu toprak 13 815 kuruş bedelle maaşa çevrilmiştir.

Devletin asıl merkezilikçiliğe bu gibi durumlarda başladığı ve adamlarını feodal nitelikten sıyırıp, ekonomik olarak doğrudan doğruya kendine bağladığı açıktır.

Burada bedel, tahminimize göre devletin, kalan araziyi kişinin mirasçılarından satın alma bedelini veya arazi gelirinden ne kadarının maaşa çev-

rileceğini veya o timardan hazineye ödenen akçe mikdarını göstermektedir.

Öte yandan yine divan-ı hümayun katebesinden Mustafa Efendi adlı birinin üzerindeki Paşa ve Tırhala Sancaklarıyla Siroz nahiyesindeki 25 000 akçe gelirli dirlik 2000 kuruş bedelle hazine yönünden zabtedilmiştir.

Neyli Efendi adlı bir divan katibinin de Arapkir, Kastamonu, Kayseri sancaklarında ve Iya nahiyesinde 8826 akçe gelirli timarı kalmış. Neyli Efendinin oğlu, Trablus Eyaleti divan katibi Mustafa Naşid Efendi, divan-ı hümayun kâtipleri arasına katılarak babasının timarını kullanmak istememiş ve timar, «ber muceb-i nizam» 'hazine-i celile' adına zabtedilip onun bedeli maaşa çevrilmiş (128).

Bu şekilde, irsi toprak gelirine sahip ailelerin sayısında bir azalma olduğu kabul edilebilir. Gerçi, Tanzimattan sonra da büyük toprak sahipleri eksik olmamıştır. Fakat o tarihlerde artık yurttaş düşüncesinin ortaya çıkması dolayisiyle durumun az çok farklı olduğu kabul edilmelidir.

Tanzimattan sonra, artık bir takım yönetimsel ve kazai haklara sahip ümera yerine toprak sahibi ve hükümete vergi vermekle görevli sade yurttaşın geçtiği veya bu yolda resmi bir eğilimin ağır bastığı 1857 arazi kanunnamesinden bellidir (129).

Bu kanunnameye göre toprak beşe ayrılmaktadır:

1. Memluke mülkü toprak
2. Miriyye mülkü toprağın varissiz kalması

3. mevkufe
4. Metruke
5. Mevat (130).

Memluke, mülkiyet şeklinde verilen topraklardır. Varissiz kalan bu tür topraklar miriye kaydedilmiştir.

Miriyyeden temlik olunmuş yerlerle (mevkufe) fetihler sırasında tevzi ve temlik olunan yerler (metruke) dikkate alınırsa, özel mülkün bu kanunnamede ağır bastığı anlaşılır (131).

Fakat aynı kanunname, gücünü topraktan alan yöneticiliğe sed çekip onun yerine memur zihniyetini getiren maddeler içermektedir. Örneğin, çayır, yaylak, kışlak, koru gibi yerler artık timar ve zeamet erbabının veya mültezim ve muhassılların izniyle değil, doğrudan doğruya devlet yönünden bu hususa memur zatın izniyle işletilebilecektir (133). Vakıfların rakabesi de beytu l-mal'e ait sayılmış; evlatlık vakıflar gerçek vakıf gibi görülmemiştir (134).

Yedinci maddeye göre bir köy ve kasabanın tüm arazisi bir kişiye «ihale ve tefviz» olunamamakta, bir kişi, hak iddia ettiği araziyi 10 yıl içinde geri alabilmektedir (135).

Toprağın, doğrudan doğruya onu işleyene ait olduğu düşüncesi, kanunnamenin ruhu olmuştur. Bu ruh; arazinin aktarım biçimlerinde kendini belli eder. O, ölenin erkek kardeşi yoksa, anne, baba veya kız kardeşine tapuyla verilebilmektedir. Verese yoksa toprak «tapu-yı misli»yle aynı köyde bulunanlara verilir (136). İntikal hakkını sahibi almazsa toprak müzayedeyle sahibine tefviz edilir (137).

Devir ve tefviz işlemleri sırasında alınan tapu resmi artık feodal niteliğini kaybetmiş, tapu memurunun, devlet adına aldığı bir vergi olmuştur (138). Mer'a, harman yerleri de kimsenin yararına bırakılmamıştır (139).

Bütün bunlar hep bizim Tanzimatta, feodalitenin çözülmesi yolunda çaba gösterildiğini ileri süren düşüncelerimizi doğrular niteliktedir.

Gelişi güzel alacağımız bir örnek, Tanzimat öncesi feodalitesinin maddi varlığını ortaya dökebilir. Söz gelişi Bolu'da bütün haslar mirliva Mehmed Bey'e aittir.

Haslar şunlardır.

40	hanelik	3228	akçe	gelire	sahip	bir	köy
138	«	12069	«	«	«	«	«
51	«	4483	«	«	«	«	«
11	«	680	«	«	«	«	«
10	«	669	«	«	«	«	«
3	«	925	«	«	«	«	«
3	«	122	«	«	«	«	«
22	«	1833	«	«	«	«	«
9	«	385	«	«	«	«	«
10	«	622	«	«	«	«	«
52	«	272	«	«	«	«	«
170	«	10928	«	«	«	«	«

Bu köylerin gelirleri 300 000 akçe tutmaktadır. Mehmet Beyin başka yerlerde de 300 000 akçelik liası vardır. Öte yandan Bolu Zeametlerine de yine sadece Kızıl Ahmet adlı biri sahiptir.

Bolu timarları şu biçimde bölünmüştür.

30	hanelik	3574	akçe	gelire	sahip	bir	köy.
92	«	4415	«	«	«	«	«
27	«	2292	«	«	«	«	«
54	«	3307	«	«	«	«	«
63	«	5733	«	«	«	«	«
65	«	4243	«	«	«	«	«
50	«	2685	«	«	«	«	«
80	«	7233	«	«	«	«	«
52	«	3171	«	«	«	«	«
6	«	3307	«	«	«	«	«
29	«	1218	«	«	«	«	«

(140.)

Toprak dolayısiyle siyasal ve ekonomik güç başka, kazanmak başkadır, köylü sınıfının sırtından geçinmek yine başka. Biz bu çalışmada, ağalık veya feodalite öğelerinden söz ederken üretime katılmıyanların egemenliğine; yani, toprağa emeği geçmiyenlerle, asıl üreticinin hakları arasındaki çelişmeye değinmek istiyoruz. Yoksa, timarların tümü toprak tarımda kapitalizmin doğuşunu sağlıyacak büyüklükte değildir. Küçük işletmelerin sayısı çoktur. Örneğin XVI. yüzyıl başlarında Edirne ve dolaylarında 3000 - 5000 akçelik çok timar vardır. Halbuki aynı yörede, aynı yıllarda 40 kilogram çavdar on; 40 kilogram arpa 6; 40 kilogram yulaf 5 akçeye gitmektedir. Bir atsa 800 - 900 akçe; bir köle 1000 - 4500; bir cariye 1000 - 2200; bir ev 1000 - 4000 akçedir (werner, Die Osmanen, 289).

Bu durum karşısında sipahinin, mal mülk ve köle edinmesi iyice zordur. Onun her 3000

akçe için sefere adam gönderme zorunluğu da düşünülürse bu zorluk daha belirginleşir.

Fakat, toprak geliriyle zenginleşenler de yok değildir. Örneğin:

Rumeli'nde XVI. yüzyıllarda hasların çoğunluğu 400 000'le 200 000 akçe arasında değişmektedir (Gökbilgin, Paşa Livası, 65 - 76).

Bu tür hasları 'tasarruf' edenler arasında, paşalar (vezir-i azam, vezirler, beylerbeyileri, sancak beyleri), yeniçeri ağaları, nişancı, defterdar, bayraktarlar, çeşnigirbaşı, sofracıbaşı, çakırcıbaşı, küçük mir-i ahur, sipahi oğlanları ağası, silahtarbaşı bulunmaktadır (Ayni, 19).

Sağ ulufe ağası, sekbanbaşı, defter kedhudası ve timar defterdarları da sancağa çıktıkları zaman 200 000 akçelik has almaktadırlar.

Toprağa bağlı olarak devlet yönetimine el koyan bu zümreyi feodal kralların çevresindeki 'curia regis' üyelerine benzetebiliriz (Round, Feudal England, 385 - 389).

İngiltere'de kralın dirlik verdiği kişilere baron denirdi. Her baron krala değişik sayıda şövalye hizmeti borçluydu. (Osmanlılardaki Cebelu hizmeti gibi). Baron için yapılacak iki şey vardı:

1 — Malikânesinde, istenen sayıda şövalyeyi şahsen yedirip, içirip giydirmek.

2 — Onlara, geliriyle yaşıyacakları bir toprak vermek. (Osmanlılarda da durumun aynı oluşuna dikkat etmelidir).

Şövalye borcu yüksek olan bir baron için yapılacak en iyi iş, doğallıkla bir kısım toprağı hizmet ve bağlılık karşılığında dağıtmaktı. (Bunu da, sipahiye tapulama hakkı verilmesine karşılık tutabiliriz). Bu nedenle, toprak tapulamağa başlayan

baronlar, kralın vasali, şövalyelerse alt vasali oldu. (Alt vasaller Osmanlılarda reayadır). Feodal hierarşi çabucak gelişti. İngiltere Kralı piramidin en üstündeydi. Kralın ileri gelen yöneticiler ve baronlardan teşekkül eden bir divanı vardı. Ayrıca her baron, vasallerinin bir araya geldiği bir divana sahipti. Bu divan yönetimi onlara ülkede hukuksal bir yetki veriyordu (Painter, Feudal Monarchies, 47 - 76; Trevelyan, History, 124 - 125).

Kubbe vezirleri, kadıaskerler, nişancı, defterdar, yeniçeri ağası, Anadolu ve Rumeli beylerbeyi Avrupa baronlarına karşılıktır ve tam has sahibidir. Gerek toprak sorunları, gerekse vergilerle ilgili kararlarda bu kişiler padişahı etkiliyebilir; bu etki doğallıkla, üretim güçlerini kendi lehlerine kullanabilme yönünde olurdu.

Yemişçi Hasan Paşa'nın şu telhisini okuyalım:

«...Devletlü padişahım. Serdar iken vefat iden vezir Ferhat Paşa kullarunun, cümle nukut, emval ve erzakı miriye kabzolundukta, çiftliği dahi kabzolunmak babında ferman-ı Ali sadır olmuş... lakin... müşarun ileyh Ferhat Paşa kulunuzun bir kaç yetimleri kalmıştır. Cümle erzakı miriye kabz olunup bir nesneleri kalmamağla çiftliği dahi alınursa zikrolunan yetimler cerretmeğe muhtaç olurlar. Gayet fakirdürler. Bir akçe ve bir habbeye kadir değildürler. Sadakat-ı hurevaniden çiftlüklerü, merhameten mezkurlere inayet buyrula ki anunla kuvve-i'layemut idüp geçinüp devletlü padişahumuza dualar ideler...» (Orhonlu, Telhisler, 31).

Toprak geliriyle geçinen bu gibi yöneticiler, boşalan yerlerin, istedikleri kişilere verilmesine de aracılık etmişlerdir:

«...Defterdar Ahmet Paşa kullaruna vezaret inayet buyurulmuş... Baş deftardarluğun hasları 160 000 akçedür. Müteveffa Ferhat paşa tahvilinden mahlul olmuş bir miktar hasları vardur. Zikrolunan haslardan gayrı müşarun ileyh kullaruna kanun üzere haslar tevcih olunmak babunda ferman devletlu padişahumundur» (Orhonlu, Telhisler, aynı yer).

Halbuki üretim süresi içine tam olarak sadece sipahi alınabilse ve bunun için gerekli olanaklarla (büyük toprak gibi) donatılabilseydi, sanıyoruz reaya, faizcilere baş vurmayacak ve toprağın sonraları onlara geçmesi engellenecekti. Üretim sürecine egemen olan sipahilik teşkilatıyla, kapitalizme geçmek de kolay olacaktı.

III. D.

AĞALIKTA BAĞLILIK KURALLARI

Önce sipahi - köylü arasındaki bağlılığın paraleli olan vasal - lord bağlılığının kurallarını gözden geçireceğiz. Bizdeki ilişkiler, böylece, daha seçik olarak anlaşılabilecektir.

Frank vasalliğinin ayırıcı özelliği, vasallerin tek otoriteye bağlı olmasıdır. Karolenj kurallarında açıkça ifade edilmemiş olmasına rağmen, bu durum, onların bütün işlemlerinde ortaya çıkmaktadır.

Uyruk, eğer ilk bağlılık yemini ettiği kişi, kendisini bu yeminden azad ederse efendi değiştirebilirdi. Bi lordun adamiyken ikinci lordun adamı olmak kesinlikle yasaklanmıştı. Carolus Magnus imparatorluğunun bünyesinde toprağın belli ölçünün dışında, parçalanmasını önliyecek çeşitli tedbirler alınmış, toprak bağışına karşılık olarak beklenen hizmetin sınırları çizilmişti. Bu orijinal kesinliğin hafızası uzun süre kaybolmadı. Aşağı yukarı, 1160 yılında Reichenau'lu bir keşiş, Roma seferleri için imparatorların gerek duyduğu askeri hizmete dair kuralı belirlerken, Carolus Magnus'a (Charlemagne'a) başvurmuştur. Reichenau'lu, değişik efendiye, dirlik karşılığı bağlanmanın, Tanrı'-

ya hoş gelmiyeceğini yine Carolus Magnus'a dayanarak dile getirmiştir.

Fakat o sıralarda, şövalye sınıfı için, aynı zamanda birden fazla efendiye bağlanmak zaten adet olmuştu. Bunun, ışığa çıkarılan en eski örneği 895 yılına aittir ve Tours'dadır. Sonra örnekler artmıştır.

Vasal sözleşmelerinin çoğunluğu tüm varlık ve hizmetin serbestçe seçilmiş bir şefe adanmasını olumsuzlamaktaydı. O zamanın düşünürleri, bundan bizim kadar haberliydi. Tarihçiler, çok efendiye hizmet geleneğinin, vasallerin hizmetini, toprak bağışiyle karşılamak isteğinden doğduğunu ileri sürmekteydiler (141).

Bazen lordlar vasal bağlılığının yarısını, dörtte birini v. ö. kabul edebiliyordu. Çünkü, özel mülke dönüşen topraklar miras kaldığında değişik kişiler arasında paylaşılıyordu.

Bir şövalyenin bağlılık yemini ettikten sonra, bir miras veya satın alma işlemi sonucunda, kendini başka bir efendiye, lorda bağlanmış gördüğü zaman, bu yeni mülk edinimini kabul etmediğine inanmak çok güçtür.

Çok efendiye bağlı olmak, esaslı bir güçsüzlük belirtisi olarak kendini göstermiştir. Gerçi, çok yönlülük, aşırı ölçüde bağlayıcıdır. Fakat, onların yol açtığı kriz öylesine köklü olmuştur ki, feodalizmin kuramı ve uygulaması, bu konuda çözüme gitmek zorunluğunu duymuştur.

İki lord birbiriyle savaşta olduğu zaman vasal kime bağlılık gösterecekti? Seçimi neye göre yapacaktı? Burada, konumuzu ilgilendirmiyen çe-

şitli çözümler sürülmüştür ileri. Fakat, birkaç lorda sadakat yemini etmek, feodalizmin derdi olmaktan çıkmamıştır. Çok bağlılık sistemi üzerinde, onun Osmanlı devletine girmemiş olması dolayısiyle ağırlık kazandırmak isterim.

Feodal toplumda, ne devlet yeterli bir birlik sağlıyabilmişti ne de aile. Alt mevkide olanları bir şefe bağlama gerekimi öylesine keskindi ki, alelade sadakat yemini bu konuda yetersiz kalıyordu. Dolayısiyle, alelade yemin karşısına «liege» denen bir üst kurum çıkarıldı. Doğallıkla bu da, bağların sürekli ve sağlam olmasına yetmedi.

Kişisel bağımlılık ilişkileri feodal toplumda aile dayanışmasının yerini tutmuştur denebilir. Onuncu yüzyıl Anglo - Saxon yasasında efendisiz bir insan, akrabası onun sorumluluğunu almadığı takdirde yasa dışıdır. Lordla ilişkisinde vasal uzun süre bir ek akraba durumundadır. Onun hakları kadar görevleri de kan akrabasının aynıdır.

Frédéric Barbarossa, barış buyruklarından birinde bu durumu kabullenmiştir:

«Eğer bir kundakçı bir şatoya sığınır da şato sahibi onu teslim etmezse suç ortağıdır. Kundakçıyla şato sahibi arasında, lordluk, vasallik ve akrabalık ilişkisinin bulunduğu durumlar bunun dışındadır.»

Vasalin intikamı da yine lord yönünden alınmaktadır. Batı ülkelerinde kan davası bulunmayışının, tek değilse de belli başlı nedeni budur. Doğuda kişisel intikam söz konusuyken, batıda bu, küçük bir topluluğun başkanı durumundaki lorda bırakılmıştır. O lord, aşağı yukarı, bugünkü devlettir.

Lord müdahalesinin evlenme olaylarına kadar uzandığını, öksüzler için onların babalık fonksiyonu yüklendiğini de görüyoruz. Doğallıkla bu, kişisel çıkarların hiç bir zaman unutulmadığı bir görev olmuştur. Nitekim, teklif edilen işi beğenmiyen, onu reddedebilme iznini lorddan, ancak uygun bir para karşılığında satın alabilmektedir (142). Kısaca dendikte, batı köylüsü, sadece üretim ilişkileri açısından değil, kişisel hukuk açısından da tam köleleşmeye gitmiştir

Karolenjler;

Frankların 771'de basa geçen Charlemonge (Şarlman) iktidarda hanedanlık dönemi. Batı romanın yıkılmasından sonra tek Avrupa hayalini hayata geçirmek isteyen hanedan. (ortak para birimi, ortak ticaret vs)

Bu dönemin iki önemli özelliği

1- Ulus kavramının kökenlerinin oluşumu bu süreç Avrupada 500 yıl sonra monarşik iktidarlar dönemiyle yeniden gündeme gelecek

2- Bu hanedanlığın yıkılmasıyla başlığın papalık ve kilise dolduracak

Şarlman ölümüyle yapılan Verdun (843 yılı) anlaşmasıyla Avrupa üç oğlu tarafından paylaşılmıştır.
1. oğlu Lothair — İtalya
2. " Luis — Almanya
3. " Charles - Fransa
devletlerinin ilk çekirdeği bu anlaşmayla oluşmuştur.

III. E.

FEODALLEŞME ARACI OLARAK VERGİLER

Türk toprak işçisinden alınan vergilerin feodal niteliğini aydınlatabilmek için, yine önce batıya dönecek ve bir yaklaşıma daha gireceğiz.

III. E. 1.

AVRUPA'da

Avrupa'da bireysel uyrukluk anlaşmalarından ayrı olarak, lordun kiracılarla ilişkisi, sadece malikâne göreneğine göre düzenlenmişti. Öyle ki Fransa'da, kiraların normal adı, aynı zamanda «görenek» anlamına gelmekteydi (143). Malikâne sisteminin ortaya çıkışından bu yana (söz gelişi, Roma imparatorluğu veya Anglo - Saxon İngiltere'si döneminden bu yana) her malikâneyi komşularından ayıran buydu.

Topluluğun hayatını yöneten bu ilkelerin kendileri, zorunlu komünal türdendi. St. Louis zamanında Paris parlamentosu uzun zamandanberi, bir verginin ödenmemesi durumunda, başka işletmelere bakılmasına karar vermiştir. Başkaları, aynı vergiyi vermekteyse, ödemiyen de vermeğe zorunlu tutulmuştur.

Karolenjler zamanında pek çok lord, mülkünün «görenek» lerini ayrıntılı tasvirler halinde yazmıştı. Fakat, toplumsal koşulların baskısı, geçmişe saygıdan daha güçlüydü.

Malikâneden malikâneye, kiracılığın yükünden daha çok değişen bir şey yoktu. Belli günlerde kiracı, lordun kâhyasına, birkaç gümüş akçe, tahıl, hayvan (kümes hayvanları gibi) veya civar ormandan topladığı balı getirir; bazen de malikâne toprakları üzerinde bilfiil çalışırdı.

Uzakta oturan bey adına, ekin çuvallarını, şarap fıçılarını taşıyan, şatonun duvarlarını, hendeklerini onaran onlardı. Eğer efendinin konuğu varsa köylü, yatağını yorganını bile beye vermek zorundaydı. Av mevsimi gelince atları, köpekleri besliyen, savaşta köy başkanının önderliğinde savaşa giden oydu.

Bu yükümlülüklerin ayrıntılı incelenmesi malikânenin ekonomik bir girişim ve gelir kaynağı niteliğini gösterir. Köylü çiftliklerinn bir beye ait oluşu, bir ortak toprak kirasıyla dile getirilmişti. Frank çağında ödenen büyük sayıda aynî vergiler, hizmet yerine geçen tek bir vergide birleşmişti. Bu vergi nakit olarak verildiğinde «cens» adını alırdı.

İlk vergiler arasında malikâne yönetiminin kuram bakımından sadece devlet adına koyabildiği vergiler de vardı. Onların bir yükümlülük şeklinde kendini göstermesi lordun çıkarına olmuştur.

Miras, «Avrupa Toprak Biriminin Biçimlenmesi» başlığı altında belirttiğimiz gibi askeri timarın ortaya attığı en nazik sorunlardandır. Timar biçiminde işlenen yerlerde hemen hemen tümel olarak aynı topraklar üzerinde bir soy öbürü-

nü izlemiştir. Kiracı köle statüsünde olduğu zaman ikinci derecede varisler aradan çıkarılmıştır, yani, toprak, ikinci derecede varislere bırakılmamıştır. Ardıl (halef) olma kuralları, bölgesel göreneklere göre belirlenmiştir. Aile çevresinden çıkmadıktan sonra, varislerin haklarına saygı gösterilmiştir.

Miras kurallarının belirlenmesine lordlar karışmamış, sadece toprağın bölünmemesine çalışılmıştır. Kiracıların mirası, genellikle, yazılı değil, doğal bir kuralın uygulanması olarak görülmüştür.

Toprak işçiliği lorda karşı çeşitli mali yükümlülükler de getirmiş, özellikle, on ikinci yüzyıldan sonra, bütün sınıflarda gelişen bir harekete uygun olarak, değişik topraklar için değişik tarifeler uygulanmıştır. Köylünün gerek toprağı alırken, gerek her yıl ödiyeceği para karşılıklı görüşmeyle de belirlenebilirdi. Bunun için Fransa'da bir malikânenin yıllık ürünü ölçü alınmıştı. Para dalgalanmaları değerlendirmelere pek etki etmiyordu.

İngiltere'de Büyük Ayrıcalık (İmtiyaz) Fermanı'yle vergi, kesin ve para olarak belirlenmişti. Böylece o, gittikçe artan bir değer düşmesine uyruktu ve sürekli olarak belirlenmiş bütün ödemeleri etkilemekteydi.

Bununla birlikte, zorunlu olmıyan haklara gösterilen dikkat, halef olma sorununu büyük ölçüde etkilemiştir. Aile sisteminin öne sürülmesi, timar hizmetlerini garantiye almışsa da bağlılığı yeniden satma yoluyla elde edilen geliri azaltmıştır.

Mali gelirin bu şekilde düşmesi, hizmetler her şeyin üstünde tutuldukça pek üzüntüyle karşılanmadı, fakat hizmetlerin değeri düşünce dayanılmaz hal aldı.

Malikânelerde kont veya temsilcisi, vasallar üzerinde, hukuksal bir yetkiye de sahipti. Onları kralın ordusuna götüren ve kral adına onlardan vergi alarak (Türk toplumunda da aynı şeyi, göreceğiz: Sipahi eşkinci çıkarır ve devlet adına vergi alır. Bkz. IV E).

Karolenjler dönemindeki yapının çözüldüğü Almanya'da, malları malikâneye bağlanmıyan köylüler ağır yük altına girdi. Onlardan alınan hediye ve istenen hizmetler haksız iktisaba dönmüştü. Ölen kontların yerine geçen yenileri, eskilerinin yapmış olduğu anlaşmaları çiğniyerek veya tanımıyarak malikânelerde veya serbest topraklarda yaşıyan köylülerden yeni isteklerde bulundu.

Nihayet, bağlılığı, hediyeler ve kişisel ilişkiyle ölçülen vasallerin yerini, çoğunlukla, kira sözleşmesi yapmış kişiler aldı. Doğallıkla bu kiralar vergi niteliğindeydi.

Fakat, Almanya ve Lombardia'da, vergilerin, hediye aşamasını aşmadığı anlaşılıyor. Bu ülkelerde vasallik bağlantısı, lordun, ana hizmet, gereğince yerine getirildikten sonra, ek yardım almasına el vermiyecek ölçüde kuvvetli değildi.

Fransa'da durum biraz değişikti. Orada onbirinci yüzyılın sonuna doğru şartlar feodal bir vergilendirme yönünde gelişti. Böylece vergi, daha yoksula uygulanma yönünde gelişiyor ve para tedavülünün artışıyla, lordların gerekimini ivedili ve yükümlülerin olanaklarını sınırlı duruma getiriyordu.

1111 yılında Angevin timarı dört tür vergiyle yükümlüydü. Bu standart vergiler şunlardı:

Fidye Vergisi (lord tutsak olursa bu paryla kurtulacaktı).

Şövalyelik Vergisi (lordun en büyük oğlunun şövalyeliği adına verilirdi).

Evlenme Vergisi (lordun kızının evlenmesinde cihaz olarak kullanılırdı).

Satın Alma Vergisi Lordun yeni toprak satın alabilmesini sağlamak, amaciyle ödenirdi).

Son vergi, çok keyfiydi ve uygulamadan çabuk çekildi. Diğerlerineyse her yerde rastlanıyordu. Yukarkilere, mikdarı pek düşük olmıyan avarızı da eklemek yerinde olacaktır. Bu, haçlı seferleri sırasında alınanlarla, lordun üstlerinin zaman zaman gereksindiği vergilerdi.

Lord - vasal ilişkilerine para bir konuda daha girdi. O da vasalin askerî görev yapmak istemeyişi karşısında verdiği bedelden teşekkül ediyordu. Yükümlülüğe karşı verilen «hizmet» adlı bu para peşin alınırdı. Hizmet parası iki tür timarda karşımıza çıkıyor:

1. Dinsel cemaatlerin elindeki topraklarda;

2. Doğrudan doğruya büyük monarşilere bağlı topraklarda.

Birinci tür timarlara sahip olanların silah taşıyamıyacağı, kabul edilmişti. İkinci tür timarların sahipleriyse, vasal kaydetme sistemini kendi malî çıkarına çevirebilen kişilerdi.

Toprağın, insana bol bol yettiği, ekonomik koşulların, aşırı büyüklükte malikâneleri, kiralanmış iş gücüyle işletmeye elvermediği zamanlarda, toprak parçaları yerine, bağımlıların emeği ve kaynaklarını elde tutmak lord için daha çekiciydi.

Kiracılara yüklenmiş bu vergilerden en karekteristik olanı, lordun, kiracıların sırtından giriştiği tekelcilikti. O, şarabı veya birayı satın alma hakkını elinde bulundurur, damızlık boğa ve-

ya aygırı kendi satar, döveni çekecek hayvanları bizzat kiraya verirdi. (Osmanlılarda da, sipahi veya padişaha ait ürünün satılmadan, reaya ürününün satılamaması gibi bir kural vardır. Barkan'ın yayınladığı İstanbul Hasları Kanunnamesi'ne bkz. Kanunlar).

Bu tekelcilik lordun çok kez, köylüleri, ürünlerini kendi değirmeninde çekmeğe, ekmeklerini kendi değirmeninde pişirmeğe, şaraplarını kendi presinde basmağa zorlamasına değin uzanırdı. Özellikle, hükümet otoritesinin zayıfladığı ve yasal hakların kötüye kullanıldığı Fransa'da yaygındı bu.

Onikinci yüz yıl sonunda toprak kiracısı, öşür, haraç ve yukarda sözünü ettiğimiz hediyemsi vergileri veriyordu. Sekizinci yüz yılda bilinmyen vergilerdi bunlar. Fakat, Roma latifundiumlarında olduğu gibi, büyük malikâne topraklarının parçalanması sonunda, bu vergi artışına karşılık, angarya şeklindeki hizmetlerde bir azalma olmuştu. Örneğin, Carolus Magnus (Charlemagne) döneminde haftada bir kaç gün lordun toprağında çalışan kiracı, Philip Augustus veya St. Louis zamanında, aynı işi ancak yılda birkaç gün görüyordu.

Lordlar, vasallerden biri ölünce, onun yerini alana, toprak üzerindeki çalışma hakkını, bir vergi karşılığında satardı. (Bu, bizdeki tapu resmine benzetilebilirdi. Bkz. III. E. 2) Lordtan yetki almayınca, kimse toprağa el süremezdi.

Ayrıca, hayvan ve ürün ödeme yükümlülüğü de söz konusuydu. Ondördüncü yüz yılda, Paris bölgesinde lorda bir at veya sığır veya silah vermek, vasali kişisel yükümlülüğün bir kısmından kurtarmıştır. «Koşum vermek» denilen bu yolla

lord köylünün hizmetini kabul etmiş olurdu. Toprağı yeni alan bir köylü için işlem, orada çalışma hakkını yeniden satın alma işlemiydi. Yeniden satın almada, krallık memurlarının da muhatap tutulduğu olmuştur. Vergi ve hediye yönteminin sınıflar - arası bir sıra - düzenine (hierarşiye) aracı olduğu anlaşılmaktadır (144).

III. E. 2
TÜRK TOPLUMUNDA

Feodaller, Türk toplumunda da, «feodallik» niteliklerini, topladıkları vergilerle sürdürme olanağı bulmuşlardır. Vergi politikası, halkın köleleştirilmesi, senyör mevkiindeki gurupların daha rahat yaşaması için bir araç olmuştur. Türk halkının, ekonomik özgürlüğe kavuşturulması bu yolla geciktirilmiştir. Toplum bilincinin uyanmasını, kent ekonomisinin doğmasıyla birlikte, ağır ver giler yüzünden değer arttırımına girilemeyişi de engellemiştir (145).

Kuşku yok, köylünün elindeki artık değer, ticaret organizasyonunu ve kentleşmeyi hızlandıracak ve insanlar arası ilişkilerin yoğun olduğu ticaret kentlerinde hak ve özgürlük düşüncesi gelişebilecekti. Bu düşüncelerin, değil gelişmek, çekirdek halinde bile var olamayışının bir nedeni de, köylümüzün mali yükler altında bunalmasıdır. (Toprağa zorunlu olarak bağlama, dağınık yerleşme gibi nedenleri de gözden geçireceğiz).

Osmanlı köylüsünden alınan toprak ürünleriyle ilgili vergileri şöyle sıralıyabiliriz (Çeşitli suçlar, kaçan köleler ve bulunan mallar dolayısiyle alınanlar, sınıflamamızın dışındadır) (146):

1. AĞIL RESMİ. Bu vergi Karaman eyaletinde, mütekaid sipahi, sipahizade, zaviyedar, tekyenişinden 300 koyundan beş akçe olarak hesaplanmıştır.

Aydın ve Hudavendigâr livalarında sürü başına üçer akçe alınmıştır. Vodine, Manastır, Üsküp v.ö. yerlerde 5 akçe, Kütahyadan 3 akçedir.

2. ALACIK VERGİSİ. Yaylaya çıkıldığında, koyunu olanların verdiği otlak resmine karşılık koyun yerine inek, merkep, kısrak v.ö. ne sahip olanların vermiş olduğu vergidir.

3. ARUS VERGİSİ. Kızdan altmış, kadından otuz, yoksuldan bunların yarısı (yani sırasıyla otuz ve yirmi akçe), orta halliden otuz ve kırk akçe şeklinde alınan vergidir (Biga). O, sancak beyi veya subaşına değil, timar sahibine verilmiştir. Yürüklerin arusu için de aynı şeyler söz konusudur.

Beylerbeyi'ne hasıl verilen Erzurum «ekrad mukatası» nda, arusu, badi-hava ve koyun resmiyle birlikte, beylerbeyinin gönderdiği mukataa zabitleri alırmış.

Yürüklerin resm-i asusanesini düğünün olduğu yerin toprak sahibi alırdı. Hassa çiftliklerinde o, hassa-i hümayuna verilmiştir (Aydın).

4. AV VERGİSİ. Vaşak ve kaplan derileri, av vergisi niteliğiyle sancak beyine aittir (Hudavendigâr).

5. AVARIZ VERGİSİ. Önceleri zaman zaman, özellikle seferler sırasında alınan, sonra adi vergi durumuna getirilen bir yükümlülüktür (Bu tanım tahrir defterlerinden çıkmaktadır.) Önceden, her vilayetin kanunnamesine göre muaflar, çocuklar ve kadınlar dışında vergi verecek nitelik-

te erkekler, a'la, evsat, edna diye üçe ayrılıyor ve aynı guruptan olanlar birleşerek avarızhane birliklerini meydana getiriyordu.

Avarız vergilerini kaydeden Maliye Defterlerinden okuduğumuza göre avarız hanelerinin tam hane olması şart değildir. Vergi verme niteliğine göre erkekler tam, yarım, dörtte bir, beşte bir v.ö. haneler teşkil etmektedir. Fakat aynı bölgede bile bir avarız hanesi teşkil edenlerin sayısı değişiktir (bir, beş, öndört kişi gibi).

Bu sayılar, her otuz yılda bir, imparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilen il yazıcılar yönünden, köylerin mali durumuna göre tesbit ediliyordu. Savaşlar ve iç isyanların yol açtığı göçler sonucunda avarız hanleri azaldığı halde vergi mikdarında bir yükselme olmuştur.

Zaten, avarızın sürekli vergi durumuna girmesine yol açan etmenlerin başında, uzayan savaşlar, paranın değerini kaybetmesi, Avrupalıların Türk pazarlarına yerleşmesi sayılabilir.

Avrupalılar, gümrük imtiyazlarından yararlanarak bir takım malları ucuza kapatabildiği için, devlet aynı malı daha çok para ödiyerek edinmek zorunda kalıyordu. Bu da giderlerin artmasına yol açıyordu.

Ayrıca vergilerin ayan adı verilen, her bölgenin ileri gelen bazı adamlarınca toplanması, onlara verilen paylar, resmi geliri azaltmıştır. Saray ve yöneticiler, tasarruf düşüncelerine sahip değildir. Bütün bu bakımlardan, avarızın adi vergiye dönüşmesi doğal sayılmalıdır.

Avarız çeşitlidir. Bunlar arasında, ordunun geçeceği yolları temizlemek, düzeltmek için toplanan beldarlarla, denizcilik hizmetleri için toplanan

Nüzul; Konaklama yapılan yerde ordunun beslenmesi için hazır yiyecek

kürekciler, kalyoncular dışında nüzul ve sürsat ? zahireleri büyük yer tutmaktadır.

Madenci, çeltikçi, ortakçı, (Karaman), tuzcu, köprücü, derbençi, menzilci ve mustahfız, imam, müezzin (İç-İl) gurubuna girenlerle, bazı vakıf köylerin halkı avarızdan muaftı (150). Fakat mu muaflıklar, öbür köylerin yükümlülüğünü arttırmaktaydı.

1640 tarihli avarız haneleri tahriri defterine göre (151), Kirmasti, Atranos,, Harmancık, Gönen, Göynük, Yenice-i Taraklı, Lefke, Manyas, Mihaliç, Edincik, Samako, Gölpazarı, Rodosçuk, İnecik, Şehirköy kazaları her yıl toplam 2687, 5 avarız hanesi üzerinden, hane başına 30 tavukla piliç verecektir. Bu doğalıkla, 80 610 tavuk ve 26 870 piliç demektir.

Bu kaza köyleri, sarayın ocaklığıdır. Dolayısiyle avarızdan muaflık fazla bir şey ifade etmemektedir. Madenci, çeltikçi, ortakçı, tuzcu ve köprücünün fazla geliri yoktur. (Özellikle, batıdaki serflere eşdeğer bir statüye sahip ortakçılardan ilerde söz edeceğiz.) Derbendçilerin de, dağ başlarını, ıssız yerleri beklemek, gelen geçen yolcuları ağırlamak gibi görevleri vardır. Bazı vakıf reayası özellikle sultan ve vezir vakıflarında avarızdan muaf tutulmuştur. Böylece köy gelirleri düşmiyecek ve vakıflar iyi beslenecektir.

Vakıfların gayesine dikkat ettiğimizde, bu muaflığın, yönetici tabakanın ahiret çıkarları adına düşünülmüş olduğunu anlıyoruz (152).

5. a. AVARIZ VERGİLERİNDEN NÜZÛL VE SÜRSAT. Halkın ödediği vergilerin ağır olduğunu söylemek yetmez. Bunun için bazı sayılar üzerinde durmak gerekecektir. Özellikle savaşlar sıra-

Sürsat; Herhangi bir zamanda

Kullanılmak üzere alınan ürün

sında halk, zaten yüklenmiş olduğu çeşitli ağır vergiler dışında daha ağır görevlerle karşılaşmıştır.

Lütfi Güçer, bu fedakârlığın bazı tahıllara düşen payını tesbit etmiş bulunmaktadır. Örneğin IV. Murad döneminde Bağdat seferi için 1 yıl 7 ay 28 günde halkın, 430 696 kile arpa, 1 372 799 tane ekmek, 12 981 kile un sürsat; 45 354 kile tahıl, 77 232 kile arpa, 21 194 kile un nuzûl ödemek zorunda kaldığını görüyoruz.

Nüzûl, ordunun konakladığı yerde; beslenmesi için hazır durumda bulundurulurdu. Sürsatsa, herhangi bir zaman kullanılmak üzere; belli yerde hazır bulundurma koşulu konmaksızın önceden alınmıştır. Nüzûlun belli tarihte belli bir yerde, ordu buyruğuna verilmesi istenirdi.

Bu durumda toplam olarak Bağdat seferi için halktan nüzûl ve sürsat olarak 507 928 kile arpa 1 372 799 ekmek, 34 185 kile un alınmıştır.

Bununla da yetinilmemiş 152 694 kile arpa, 513 990 ekmek, 9747 kile un, 5296 kile buğday toptan veya fermanla ayrı ayrı satın alınmış veya devlet anbarlarından çekilmiştir. Bu tür satın almalarda normal fiatın altına inileceği pekâla düşünülebileceğine göre halk yine kısmî bir yük yüklenmiş demektir.

Bu durumda, arpanın yüzde 27,7'si, ekmeğin yüzde 72,7'si, unun yüzde 27,8'i doğrudan doğruya; geri kalanıysa kısmen halkın fedakârlığıyla sağlanmıştır. Savaş sonunda ganimetin sadece saray ve saray adamları arasında bölüşüldüğü düşünülürse, bu karşılıksız; savaş yağmasının herhangi bir yatırıma gitmediği düşünülürse boş bir fedakârlıktır.

Şimdi çok önemli bir noktayı belirtmekte yarar var: Yukardaki sayılar aynî, yani tahıl ve ekmek olarak ödenen «tekalif»i temsil eder. Bir de, nüzul ve sürsat karşılığının akçe olarak ödenmesi söz konusudur.

1638 Bağdat seferi dolayısiyle 33 651 avarız hanesinden derlenen 100 589 kile nüzulun, 96 548 kilesi halkın araçları ve halktan toplanan paralarla aktarılmıştır (154).

Üç yılda, Biga ve Karesi livalarından avarız ve nüzul karşılığı olarak 304 120 (1160-1747 yılı) 42 696 (1161-1748), 132 463 (1162-1749) akçe alınmıştır (155).

Belgeler, hayvan kirasının düşük olmadığını göstermektedir Lütfi Güçer'in Manisa kadı sicillerinde bulduğu bir belgeye göre, 1019 senesinde Manisadan Diyarıbekir'e gönderilen nüzul için, 82 deve tutulduğu ve 459 200 taşıma akçesi ödendiği anlaşılmaktadır. Bu hesapla Manisa Diyarıbekir yolu için kile başına 800 akçe, her yüke (bir yük 7 kile) 5600 akçe gitmiştir (156).

Başbakanlık arşivinin 434 sayılı defterinde kayıtlı, nüzul emini Hasan Ağanın hesabına göre nüzulu eksik çıkan kadılardan kile başına 80,120,150, 200 akçe gibi ağır cezalar alınmaktadır.

Bazı kazaların eksik ürünlerine biçilen fiat şöyledir:

Karahisar-ı Teke Kazası arpasına 20, Kütahya Bozdoğan kazaları arpalarına 40, Arpaz kazası arpasına 60, ununa 80, Bozdoğan kazası arpasına 60, ununa 80 (halbuki Arpaz kazası sadece 7 kile un teslim edememiştir) akçe.

Ayaş kazasının arpasına, Karahisar-ı şarki,

Pazarsuyu ve Milas kazalarının ununa, Siirt kazasının arpa ve ununa 100 akça. (Halbuki, özellikle Siirt kazası epey yoksuldur).

Doğallıkla bu cezalar kadılar aracılığiyle halka dönüktür. Kadı sadece devletin halk adına muhatab aldığı bir memurdur. O, aldığı buyrukları halka aktarmakla görevlidir.

Bazen eksik teslim edilen nüzul, avarız hanesine çevrilmiş ve hane başına bedel alınmıştır. Örneğin, Saruhan kazasına bağlı Marmara kazası için böyle olmuş ve hane başına 60 kuruş gerçekleştirilmiştir.

Öte yandan, sarayın nüzul taşıtma işinde uyguladığı bir sistem, imparatorluk içinde ticaretin nasıl engellendiğini ortaya koyması açısından ilgi çekicidir :

Nitekim, Bağdat seferi yılı (1638) sürsadını, Aydın, Suğla, Saruhan, Menteşe, Kangırı, Biga Karesi, Bolu, Kastamonu, Sivas, Amasya, Çorum, Canik, Divriği, Arapkir, Erzurum, Karahisar-ı Şarki ve Trabzon livaları bedel olarak ödemiştir.

Bu livalar, kendileri için gerçekleştirilen (tahakkuk ettirilen) 204 700 kile arpa ve 41 940 kile buğday karşılığında, arpa için kile başına 30, un için 50 akçe üzerinden sırasıyla 125 820 ve 10 235 000 toplam olarak 10 360 820 akçe ödemişlerdir.

Bu kadar parayı ödiyen 257 kaza olduğuna göre, kaza başına ortalama 4100 akçe düşüyor demektir. (Burada, Trabzon'un on kazasından tahıl yerine maktu olarak toplam 8000 kuruş alındığını 1590 yılı yükümlülerine bakarak 1638 yılı

yükümlüleri hakkında yaklaşık bir tahminde bulunabiliriz.)

Başbakanlık arşivinde maliyeden devralınan defterlerden birini (457 sayılı defter) taramış olan Lûtfi Güçer'in listesinden çıkardığım sayılar şunlardır (157):

Yukarda, 1638 yılı için sözü edilen livalardan Aydın 7276, Suğla 834, Saruhan 4138, Kangırı 70815, Karesi 11 800, Bolu 10 666, Kastamonu 8004, Sivas 10 000, Amasya 593, Divriği 1618, Erzurum 920 avarız hanesine sahiptir.

Bunlar toplam olarak 64 027 hanedir. Bu hanelerden alınan un mikdarı Saruhan için 543, Kastamonu için 134, Bolu için 1751 Karesi için 714, Amasya için 104, Divriği için 269, Sivas için 2934, Aydın için 13297 kile' dir.

Bu livalardan herhangi bir kazasından alınan tahıl mikdarı haneye bölünürse, fetihler döneminde köylünün nasıl ağır bir yük altında olduğu iyice sumutlaşır. Örneğin 225 hanelik Saruhan livasında hane başına 0,16 kile un, yarım kile arpa alınmaktadır. Bu sayı aşağı düşmemekte, bazı yerde iki, iki buçuk kata yükselmektedir. Saruhan'ın Atala ve Gördüs kazalarında olduğu gibi.

Örneğin Bolu'nun Todurga kazasında 102 haneye 30 kile un, 191 kile arpa (hane başına sırasıyla 0,3; 0,07 kile) arpa gerçekleştirilmişken (tahakkuk ettirilmişken) Samako kazasında 4114 haneye, 69 kile un, 207 kile arpa (hane başına sırasıyla 0,15; 0,5 kile) yazılmıştır.

Karakteristik bir örnek de, Kastamonu'nun Göni ve Çeklene kazalarıdır. Göni kazasının 351 hanesine 585 kile un 175 kile arpa tahakkuk etti-

rilmişken, 190 hanelik Çeklene kazasından dört kile un, 35 kile arpa istenmiştir.

Öte yandan Sivas livasının merkez kazasında 1200 aileye 200 kile un, 600 kile arpa yazıldığına göre hane başına 0,7 kile un, 0,5 kile arpa yazılmış demektir.

Bu örnekleri, vergi değerlendirmelerinin yere göre değiştiğini anlatmak üzere sıraladık. Tahakkuklarda toprak veriminin esas alındığı; ölçüler ne olursa olsun, bu tür vergilerin, dayanılmaz bir yük olduğu açıktır.

Toprağı verimsiz, ürünü az olan bölgelerde konaklıyan ordu, beylik anbarlardan beslenmiştir. Fakat genel olarak dendikte, nüzul ve sürsat yükümlülüğü her bölge halkı için yıkım denebilecek ölçüye varmıştır. Örneğin, her bölge halkı için alınan 507 928 kile arpa ve 35 185 kile unun; arpa için 40, un için 50 akçe hesabıyla karşılığı, sırasıyla 20 317 120 ve 1 709 250, toplam olarak 22 026 370 akçedir.

Bu fiatlar düzenle tutulan maliye defterlerinden rahatlıkla çıkarılmaktadır. Orneğin Başbakanlık Arşivinin 6886 numaralı defterinde Bağdat seferi yıllarında Van ve yöresi için, buğdayın kilesi 4 akçe arpanınki 3 akçe sayılmış. Birecik ve yöresindeyse buğday için 10, arpa için 5 akçe değer biçilmiştir. Devletin satın aldığı tahıl için ödediği bu düşük ücrete karşılık, tahıl yerine bedel, yani para verenlerden aldığı yüksek ücret dikkat çekiyor.

Örneğin, Bayburt anbarı mübaşiri, kendisine teslim edilmiyen 2400 kile tahıl için, kilesi 40 akçeden para tahsil etmiştir. İskefçe kazasında bu takdir 45 akçedir. Yıllık muhasebe özetlerinden

anlaşıldığına göre, devletin halktan tahıl veya bedel toplamakta görevli kıldığı kişiler de yine halkın sırtından hatırı sayılır para kazanmaktadır.

Örneğin 1044 yılı iştira mübaşiri Halil Ağa, doğu bölgesinden topladığı 30 975 kile tahılın 30 440 kilesini, doğu Erzurum anbarına teslim etmiş 535 kilesini yani, yüzde 1,7 kadarını kendi zimmetine geçirmiştir (158). Bu, normal fiatla (40 akçe üzerinden) 21 400 akçe gibi küçümsenmiyecek bir paradır. O sıralar, bir evin yıllık geliri 480 akçeden fazla değildir (159). Demekki Halil Ağa bir çırpıda 45 evin yıllık veya bir evin 45 yıllık kirasını kazanıvermiştir.

İcmallerde, reaya zimmetinde görünen, yani halkın vermeye gücü yetmediği tahılların karşılığı para olarak alınmaktadır. Bu şu demektir

Toprak, devletin takdir etmiş olduğu ürünü sağlıyamamışsa, halk varsa cebinden yoksa borç ederek nakit ödiyecektir. Bu iş bizzat sadrazamın buyruğuyla olmaktadır. Zira icmal defterleri ona sunulmaktadır (169).

Devletçe girişilen sözde satın almaların dengesizliğini de bir örnekle belirtelim :

İştira mübaşiri Abdulbaki Ağa, Doğu Karahisar halkının veremediği 19 000 kile tahıl karşılığı, sadrazamın buyruğuyla 9112,5 kuruş almıştır. Halbuki, hazine, o sıralar, aynı yörelerden sözde satın aldığı 55 000 kile tahıl için halka sadece 8648,5 kuruş ödemiştir. Dolayısiyle, 31 000 kile fazlalığa karşılık 6880 kuruş verilmiştir. Yani devlet, ödenemiyen tahıla çok yüksek değer biçmiştir.

Halbuki aynı bölgede, aynı tahılın resmi satın alma bedeli, yaklaşık olarak iki buçuk akçeden

biraz fazladır. Dolayısiyle, ödenemiyenin değeri, normalin 40 katıdır. Başka bir deyimle, devletin, alacağiyle vereceği arasında 1/40'lık bir ayrım bulunmaktadır.

Alıcı olan devletle satıcı olan halkın rolleri değiştiğinde, birincisinin ne kadar insafsız olduğu pek iyi anlaşılıyor sanırım. Ödenemiyen tahıla değer biçerken, devlet satıcı gibidir. Çünkü istediği maddeleri, kendi malı gibi görmektedir. Yükümler bununla da bitmemekte, bazen nüzuller, taşıma diğerleri de halka yükletilmektedir. Örneğin 1579 senesinde Kıbrıs'tan nüzulla birlikte mekkari (taşıma) akçesi de ferman olunmuştur (161).

Merkezden Adana Beyine yazılan bir hükümde, Kıbrıs'tan 2035 kile nüzûlle Payas iskelesinden Erzurum'a taşınması için ayrıca, 109 900 akçenin toplandığından söz edilmekte ve taşıma için gerekli yük hayvanlarıyla çuvalların sağlanması buyurulmaktadır.

Statistikler, halkın çoğunlukla nüzûl buyruğuna uyduğunu göstermektedir. Anadolu'ya salınan 1638 nüzûlünde, vergi gerçekleştirilen (tahakkuk ettirilen) 39 063 avarız hanesinden ancak 3410'u, yani yüzde 8,5'i ayni teslimatta bulunamamış, geri kalanları buyruğa uymuştur (162). Aynî olarak görevlerini yerine getirmiyenler, yukarda belirttiğimiz gibi tekalif'i para olarak ödemiş ve böylece çok daha zararlı çıkmıştır.

Fakat, her halde köylerini terkedenler bulunması veya doğal afetlerle karşılaşılması yüzünden bu tekalifin hiç ödenmediği yerlere de rastlanmıştır. Konuyla ilgili fikir vermek üzere şu tabloyu aktarmak yerinde olacaktır (163)

Eyalet	Kaza Sâyısı	Avarız Hanesi	Gerçekleşen Un - Arpa	Teslimat Ayni	Nakdi	Kalan

Toplam gerçeklenmeye bakıldığında, kalan, yani ödenmeyen tahıl Anadolu eyaleti için yüzde altı, Karaman eyaleti için yüzde bir buçuk, Maraş için yüzde üç, Rum eyaleti için yüzde dört, Halep için yüzde üçtür (164).

Devlet, nüzûl veya sürsatın sorumluluğunu çok kez özel kişilere havale etmiş; ne pahasına olursa olsun, özel kişilerden istediği ve onların da garanti ettiği maddeyi almıştır. Örneğin, Çankırı livasının Şabanözü kazasının nüzûl taşıma işini almış olan Mekkari Ömer Bey vefat edince, nüzûl bedeli, avarız hanesi başına 400 akçe olarak, Ömer Bey'in mirasından alınmıştır. (Burada dolaylı bir müsadere kurumuna tanık oluyoruz. Esasen bu kurumun işleyişi, özel kişilerin, ticaret yoluyla servet biriktirmesini engelemiş veya servetin verimsiz yatırımlar biçimindeki vakıflara dönüşmesine yol açmıştır. Vakıf gelirleri, ekonomik ve kamu yararına olmıyan alanlara aktarılmaktadır. Böylece saray, hazineyi zenginleştirmek isterken, kendi sürekli kaynaklarını kurutmuştur.)

Nüzul yükümlüğünde ihmal edilmemesi gereken bir nokta vardır: Yükümlü, üzerine yazılan tahılı belli bir yerdeki görevliye kendi araçlarıyla taşıyarak, yoksa araç kiralıyarak gramı gramına teslim zorundadır. Halbuki, köylere, memurların bulunduğu kaza merkezleri arasında düzenli yol yoktur. Ürünü, uzak ve yolsuz bir köyden kazaya götürmek emek ve zaman işidir.

Böylece uzayan yolda taşınan ürün, çeşitli nedenlerle kayba uğrayabilir (eşkiya, yol kazası, mevsim şartları v.ö. nedenlerle). Devlet bunları dinlememekte, malı eksiksiz istemektedir.

Yollar, bazen sanıldığından çok uzamaktadır.

Örneğin 1579 yılında Tuna boyundaki kazalardan (Niğbolu, Vidin, Silistre gibi), doğu seferinin giderlerini karşılamak üzere nüzûl istenmiş; toplanacak tahılın, Tuna Karadeniz yoluyla Batum'a aktarılarak orduya teslimi buyrulmuştur (164).

Deniz araçlarının sınırlı olduğu, Karadenizin rüzgâr - dalga hareketleri ve yolun uzunluğu düşünülürse, yukarda söylediklerimize hak verilecektir.

Mısır'dan Trablusşam'a, Kıbrıs'tan Payas iskelesine getirilen nüzûllerin bu tür zahmetlerin bir başka örneği de halkın sağladığı yük hayvanları ve çuvallarla Erzurum'a iletilmesidir (165).

5. b. SÜRSAT YÜKÜMLÜLÜĞÜ. Osmanlı halkı sadece sınır boylarında çarpışan imparatorluk ordusunu değil, ülke içinden cepheye giden eyalet ordularını da beslemekle yükümlü tutulmuştur.

Bu amaçla orduların hareketinden önce izliyeceği yol, bu yol üzerindeki konaklar, o konaklarda yenecek un, ekmek, arpa, koyun, yağ, bal, et, saman ve odun belirleniyor, kadılara buyruklar yazılıyordu.

Sayılan bu maddeler «sürsat» başlığı altında toplanıyordu. Sürsat yükümlülüğünü, nüzuldan ayıran önemli nitelik yukarda değindiğimiz, belli yerde hazır bulundurma koşulunun yokluğu dışında bedelin kabil oluşudur. Sürsat, genellikle devletin belirlediği bedellere göre mal teslim etme zorunluğudur. Fakat nüzûle bakıldığında gerçekleşme ve ödeme açısında değişmeler gösterir.

Örneğin nüzûl, avarız hanesine göre hesaplanırken sürsat, haneye bakılmaksızın gerçekleştirilmiştir. 6633 sayılı, Maliye'den aktarılan arşiv defterinin gösterdiğine göre toptan bir değerlendirme yapılmaktadır.

Avarız hanesi 10 olan Sivasın bir köyüyle 30 olan Canik'in bir köyüne 100 kile tahıl yazılmış. Fakat, yine Sivas'ın 30 haneli bir köyünden 200 kile tahıl istenmişken, Divriği'nin 40 hanelik bir köyünden 100 kile istenmiştir. Dolayısiyle değerlendirmenin, köylerin üretim durumuna bağlı bulunduğu sonucunu çıkarıyoruz.

İlgi çekici başka bir nokta da vergi muafiyeti tanınmış bazı kişilerin sürsat ödemek zorunda kalışı ve sürsadın halkın dinsel duygularına başvurularak vergi gibi gösterilmek istenmeyişidir:

«Ve zikrolunan sürsat zahiresi, tekalif-i örfiyyeden olmayıp, asakir-i islâm zahirelerine imdat, ianet ve sebeb-i ticarettir... gerek muaf ve gerek gayr-i muaf, cümlesi bu teklife dahildir.»

1628 yılında sadece 16 livanın ödediği sürsadın nakdi değeri 11 232 550 akçeyi bulmaktadır. Bunun 7 852 000 akçelik bölümü, yani yüzde 69,6'sı un ve arpadır. Öbür sürsat konuları, koyun, yağ bal ve odundur.

Sözünü ettiğimiz sürsadı ödiyenler şunlardır: Aydın, Suğla, Saruhan, Menteşe, Çankırı, Biga, Karasi, Bolu, Kastamonu, Sivas, Amasya, Çorum, Canik, Divriği, Erzurum, Karahisar-ı Şarki.

Bu livaların ödediği sürsat mikdarı da sırasıyla şöyledir: 1 492 325; 801; 1 193 250; 1 159 925 381 125; 395 350; 555 275; 1 073 625; 960 500; 730 225; 403 800; 209 300; 504 625; 249 500; 616 400; 369 028 akçe.

Her bir maddenin akçe olarak karşılığını ayrı ayrı belirlemek, yükümlülüğün hacmi hakkında ayrıntılı bir kanı verecektir sanırım:

	Un (Akçe)	Arpa (Akçe)	Koyun (Akçe)	Yağ (Akçe)	Bal (Akçe)	Odun (Akçe)
Aydın	172 500	1 006 500	262 400	36 750	96 75	14 500
Suğla	160 000	444 000	144 000	36 250	11 550	6 000
Saruhan	117 000	768 000	257 000	31 500	10 350	9 000
Menteşe	170 000	567 000	320 000	68 750	20 175	14 000
Çankırı	80 000	189 000	80 000	21 250	63 75	4 500
Biga	47 500	219 000	100 000	20 000	66 00	27 50
Karasi	57 500	354 000	113 600	17 500	51 75	75 60
Bolu	170 000	373 000	224 000	70 500	21 375	152 50
Kastamonu	161 000	487 000	198 400	69 500	20 850	132 50
Sivas	150 000	300 000	44 800	22 000	78 75	167 50
Amasya	77 500	193 500	104 800	12 000	45 00	75 00

Nüzûlda olduğu gibi sürsat da erzakı kadılar topluyor, halkın hesabına çuvallara yüklüyor ve yine halkın hesabına tutulan hayvanlarla önceden bildirilmiş menzile aktarıyordu. Orada, un ekmek, arpa, bal, yağ ve odunu, ordunun nüzûl emini, kasaplık hayvanları da ganem emini teslim alıyor; nüzûl emininin tesellüm tezkiresiyle, mevkufat kalemi, işlemin tamamlandığını gösteren bir alıntı (makbuz) veriyordu.

Yine nüzûlda olduğu gibi sürsatta da nakden ve aynen ödeme söz konusuydu. Nakdi ödemeyi daha çok, ordunun geçeceği yollar üzerinde bulunmıyan kazalar yapardı. 1638 sürsadında, Karesi, Aydın, Suğla, Menteşe, Çankırı, Kastamonu livasiyle Bolu livasının bir kısım kazaları, Rum eyaleti böyleydi (Aşağıdaki tablolara bkz.)

Dördüncü Murat komutasındaki Bağdat ordusunun 90 menzili için, toplam olarak 533 650 kile arpa, 886 000 ekmek 59 200 kile un yükümlülüğü söz konusuydu.

Yükümlülerden Karaman kazası (56 kaza), Zulkadriyye (27 kaza), Diyarıbekir (27 kaza), Halep (21 kaza), Ruha (2 kaza) Trabulusşam (14 kaza) eyaletleriyle, Anadolu'nun 143, Rum eyaletinin 9 kazası (toplam olarak 299 kaza) sürsadı aynen; buna karşılık Trabzon eyaletinin bütünü (34 kaza), Rum eyaletinin 77, Anadolu eyaletinin 174 kazası (toplamı 285 kaza), kendilerine dağıtılmış bulunan 199 700 kile arpa, 32 600 kile unu nakden ödemiştir.

Nakdi teslimler sırasında tesbit edilen fiatlar şunlardır (onları, devlet satın almaları konusunda verdiğimiz fiatlarla karşılaştırınız).

1659 tarihli fiatlar :

Zahire Cinsi	Birimi	Akçe
Arpa	Kilesi	12
Ekmek	Tanesi	2
Un		20
Yağ	Kıyye	12
Bal	»	10
Odun	Araba	20

1638 tarihli fiatlar

Zahire (Cinsi)	Birimi	Akçe
Arpa	İst. Kilesi	12
Ekmek	Tanesi	2
Un	İst. Kilesi	20
Yağ	Kıyye	12
Bal	»	10
Odun	Araba	20

Görüldüğü gibi 21 yıllık dönemde, un dışındaki fiatlar pek değişmemiştir. Fakat noksan teslim edilen zahireler için belirlenen fiat epey farklıdır.

1633 - 1634 tarihli sürsad defterlerindeki fiatlar şöyledir :

Zahire	Fiat (Akçe)
Ekmek	2
Un	70,40
Arpa	50,40

1637-1638 yılı içinde şu fiatlar tesbit edilmiştir :

Zahire	Fiat (Akçe)
Ekmek	2
Un	60,80,100
Arpa	20, 23,80,32,40,45,50 (166).

Sürsat bedelleri de yüksek tutulmuştur. Örneğin 1627 yılında Canik livasında arpa için 60 akçe istenmiştir. Yine Malatya, Diyarıbekir, Ruha, Karaman ve Trabzonda arpa 60, un 50 akçe üzerinden hesaplanmış; Maraş ve Halep'te arpaya 50, una 40 akçelik fiat uygulanmıştır (167).

5. c. AVARIZ NİTELİĞİNDE TAHIL SATIN ALINMASI. Osmanlı devletinde nüzul ve sürsad dışında orduların beslenebilmesi için, parası merkez hazinesinden, taşra hazineler gelirinden veya ordu hazinesinden verilerek erzak satın alınıyordu. Sayısı gereğinden çok olan normal vergi dışında nüzûl ve sürsat zahiresiyle veya ödediği yüksek bedelle iyice yıpranan köylüden, bir kez de iyice düşük akçeyle ve doğallıkla zorla erzak toplamaktan çekince duyulmamıştır.

İran savaşları sırasında Soruç ve Nizip mukataaları gelirinden altı kilesi 20 akçeye (devletin bedel için belirlediği fiatın 12-18 katı) arpa satın alınmıştır. Yani, arpanın kilesi 3,3 akçedir. Halbuki, aynî olarak ödenemeyen arpadan bedel olarak kile başına 40-50 akçe istenmiştir. (Yıl: 1633) (168).

Doğallıkla bir ordunun beslenmesi kolay değildir. 1584 yılında, önce Kırım'a doğru yola çıkan, sonra doğuya yönelen ordunun konakladığı yerlerde 200 kile arpa, 3000 akçelik ekmek, 200

Mukataa; Arazinin belli bir kira kira karşılığı verilmesi

koyun, 100 torba otluk, 300 tavuk, 150-160 kâse yoğurt, 2000 kavun, karpuz, üzüm v.ö. yiyecekler hazır bulundurulması istemiştir.

2 akçelik ekmeği devletin bir akçeye aldığını düşünürsek, 3000 akçelik ekmek 3000 ekmek demektir. Her bir ekmek dörde bölündüğüne göre Osman Paşa'nın ordusu 12 000 kişilik küçük bir ordudur. Zaten kavun karpuz sayısından da aynı sonuca varılabilir.

Fakat, aynı ordu için başka menzillerde çok farklı gıda maddesi istendiğine göre asker sayısını konaklara ısmarlanan yiyeceklerle ölçmenin sakıncalı olduğu anlaşılacaktır. Sözün gelişi, Bolu Ilıcası konağı için 5000 kile arpa, 5000 akçelik ekmek, ona göre yağ, bal istenmiştir.

Bu durumda, sürsat, nüzûl ve satın alınan zahireye, gereğinde, anbarlarda eskiden bulunan beylik zahirenin eklendiği düşünülebilir.

6. BAÇ. Reaya, köyünde verdiği vergiler dışında, arttırabildiği ürününü (doğallıkla arttırabilirse), pazara götürebildiği takdirde, belediye vergisi niteliğinde ve «baç» başlığı altında toplanan bir takım ödemeler daha yapmak zorundadır. Baçların tümünü burada sıralıyacak değiliz. Onlar vilâyet ve livalara göre ayrılık göstermektedir. Yükten iki akçe yer bacı. Kepe, kepenek ve gönden satış değerinin 1/4'ü ölçüsünde (Karaman) satış bacı. Her deve yükünden iki akçe kantar bacı (İç-İl) gibi.

Önemli baçlar şunlardır:

Çuhadan yükte iki akçe (Karaman).

Ayakta mal satanlardan arşın akçesi (Çankırı)

Cıradan kırk akçeden bir akçe (Karaman)

Meyvenin bol zamanında üç yükte bir akçe (Karaman)

Turfanda meyveden yükte bir akçe (Karaman).

Yün ve tiftik satanlardan bir miktar yün ve tiftik (Çankırı)

Yükte bir ağaç odun bacı (Şehir kapısını bekleyenler için).

Yükle gelen meyveden taş akçesi (Çankırı)

İki pul sergi resmi (Çankırı).

Tiftik yününden iki akçe (Çankırı).

Ömer Lütfi Barkan'ın yayınladığı, Aydın livası kanunnamesinin sonunda alınan baçların dökümü yapılmıştır (169). Bu döküme göre, sarımsak, ceviz, kestane, peynir tulumu, kına, palamut, pirinç, soğan, sebze, meyve yükünden iki akçe; bal yükünden bir akçe; ot yükünden iki pul; bel sapı yükünden bir sap şeklinde bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

7. BAD-İ HAVA. Kanunnamelerde bunun tam tanımı yoktur. Ankara livası kanunnamesinde, Haymana beyine verileceği yazılıdır. Serbest bir vergi olarak, cürüm ve cinayetle birlikte alındığı (Aydın, Hamid) görülüyor.

8. BAĞ VERGİSİ. Bağlardan alınan, miktarı değişik bir vergi (Trabzon livası). Sipahinin olan bu verginin dörtte birini, Erzurum'da, timar sahibi alır. Bağı sipahi tasarruf ediyor veya ettiriyorsa, vergisi kendisinindir.

Tire'de bağ harcı, her dönüme 11 akçe takdir

edilmiştir. Karaman'da, bağların beklenmesi (korunması) karşılığında da vergi alınmıştır. Fakat sonradan, bağlar korunmadığı halde bu verginin alınmasına devam edilmiştir (Karaman).

Hassa çiftliğine ekilen bağ ürününün dörtte biri de timara verilmiştir. Fakat, ekilen bağdan, sipahinin bizzat yararlanması durumunda, gelir doğrudan doğruya ona ait olmuştur (Erzurum). Öte yandan, Koca-İli'nde, meyve, keten ve bostanla birlikte bağdan da öşür alınmıştır.

9. BENNAK RESMİ. Osmanlı vergi hukukunda büyük yer işgal eder. Bu resim, mütekaid sipahi, sipahi zade, zaviyedar, teknişin ve mücerredlerden altışar akçe olarak alınmıştır (Karaman). Aydın livası kanunnamesine göre, bir raiyyet bennak yazılmışsa ve elinde 3-10 dönüm yer varsa, onlar gibi kimseler, hem bennak resmi, hem hariç raiyyet gibi dönüm akçesi vermektedir. Yeni-İl'de bennak resmi 18 akçedir.

Çankırı livası kanunnamesinde on dönüm yeri olanlardan ve ekinli caba bennaklardan onsekiz akçe alınırmış. Ölenlerin toprağı, tapuyla başkasına verildiğinde de capa resmi yer resminden sayılıp, yine 18 akçe alınmış.

Karaman'da caba resmi altı akçeymiş. Bu eyalet kanunnamesinden, babasının toprağında çalışan, bekâr ve yoksul köylüye «caba» dendiğini öğreniyoruz.

Çankırı livası kanunnamesinde caba bennaklığın, raiyyeti ata yurdundan engelliyemiyeceği yazılıdır ve evli caba bennakin 13 akçelik vergisi 12 akçeye indirilmektedir. Bazı vilâyetlerde bennak, doğrudan doğruya timar sahibine yazılmıştır (Erzurum). Koca ili livası kanununa göre 2-3 akçeden

12 akçeye kadar yeri olan ekinli bennaktır. Karaman eyaletinde ekinli bennak yükümlülüğü on iki. Ankara'da 15 akçedir.

Bir zamanlar Ankara'da ekinli bennak resmi bizzat su başına teslim edilirmiş. Sonra o, timar sahiplerine verilmeğe başlanmış. Subaşına başka para ayrılmış. Kayseri livası kanunnamesi de «caba»nın tanımını vermektedir: Hiç çifti ve yeri olmıyan. Onun vergisini de 12 akçe takdir etmektedir.

Ankara'da ekinli bennak akçesi 15'miş. Onun bir kısmını timar sahibi, bir kısmınıysa sancak beyi alırmış. Halk, çift resminin bir kısmıyla beraber, bennak payını sancak beyine verilmek üzere su başına teslim edermiş. Su başı da vergiyi getirenlerden, sabun, tavuk gibi bazı hediyeler kabul eder, getirmiyenleri «incidir»miş.

Kayseride yarım çiftlikten az yeri olanlar, 18 akçe gibi yüksek bir bennak vergisi ödemiştir. Aydın'da bennak resmi 12 akçedir. Koca İli'nde evlilerden dokuz; Karasi'de «yeri olmayıp evli olanlardan» 12 akçe alınmıştır.

Genel kurama (teoriye) göre, babalarının yerini ortaklaşa kullananlar, çift resmiyle birlikte bennak resmini de verir (Hudavendigâr). Hüdavendigâr'da caba bennak resmi dokuz akçedir. Bolu'da ekinli bennak vergisi «bac-ı bennak» adıyla yazılmış, caba bennak resminden, sadece «bennak» diye söz edilmiştir.

Kütahya'da bennak 12 akçeymiş. Aydın kanunnamesine göre bennak çift sahibi olunca, hem aldığı yerin vergisini hem de bennak vergisini verecektir. (Çift katlı vergi). Onun sadece bennak

resmini vermesi durumunda sipahiye zarar geleceği düşünülmüştür.

Durum, vilâyete yeniden yazılana kadar (30 yıl) sürecektir. Vilâyet yükümlüleri deftere kaydolduktan sonra çift sahibi olan bennak, yazımlar otuz yılda bir yapıldığına göre bu süre içinde çifte vergi ödiyecektir.

10. BOSTAN VERGİSİ. Trabzon'da rastladığımız bu yükümlülük hane başına ikişer akçedir.

11. BOYUNDURUK RESMİ. Yürükten öşür ve salarlık alındıktan sonra on iki akçedir. Elinde çift olduğu halde sipahiden yer kiralıyan kimse Kütahya'da 12 akçe boyunduruk resmi vermiştir.

12. BUĞUR HİZMETİ KARŞILIĞI. Aydında 80 akçe olarak alınmıştır. Buğur hizmetinin ne olduğu hakkında bir tanıma rastlıyamadım.

13. CİZYE. İslâmsal kökenlidir. Değişik yerlerden değişik oranlarda alınmıştır. Adam başına, önce 25, sonra 35, en sonra da 40 akçe olmuştur (Yeni-İl).

14. ÇİFT RESMİ. Köylünün verdiği ana vergidir denebilir. Aydın livası kanunnamesinde çiftlik, verimli yerlerin 60, orta verimde yerlerin 80, verimsiz yerlerin 130-150 dönümü olarak tanımlanmaktadır. (Dönüm, eni boyu kırkar adım olan yerdir).

Karaman eyaletindeyse «nadasa elveren yer» çiftlik olarak görünmektedir. Bursa müdüyle 12, Konya müdüyle 8, edimde (bilfiil) kullanılan müdle 6 müdlük yer olarak tanımlanmıştır. (Bir müd 20 kilelik bir ağırlık ölçüsüdür.)

Aydın'da çift resmi tam çiflikten 33, yarım çiftlikten 16,5; Karaman'da 50 ve 25 akçe; Kayseri'de 33 ve 16,5 akçedir.

Çift resmi, benak resmi gibi, genellikle Mart veya Nisan ayında alınmaktadır. Çifte kaydolmıyanlar, sonradan çift sahibi olursa bu vergiyi vermektedir (Aydın).

Öte yandan, çiftlikler ortak olarak da işletilebilmektedir (Çankırı). Ortaklar içinde ölen bulunsa bile, geri kalanlar bazı haklara sahip olmuştur. Ortaklık defterlere yazılmamışsa tanıklarla ispat edilebilir.

Vakıf çiftlikler, timar hükümleri dışındadır (Erzincan). Biri ölüp çiftliği küçük oğluna kalsa, çocuk büyüyene, çiftliği işletinceye kadar, sipahi çift resmi almamakta; ancak çiftlik başkasına emanet olarak bırakılmaktadır (Erzurum).

Ölenin çifliği oğluna kalmakta, torununa ve kardeşine kalmamaktadır. Fakat bu kişiler, dedelerinin babalarının çiftliklerini tercihen tapulamak hakkına sahiptir. Gayr-i müslimler, haraçtan ayrı olarak çift resmi karşılığı yirmibeşer akçe ispenç vermektedir (Erzurum).

Babalarının yerini ortaklaşa işleyen ve üzerlerine çift ve bennak resmi kaydolmuş çocuklar, bu vergileri ortaklaşa vermektedir (Hudavendigâr Livası).

Serbest olmıyan timarlarda çift resmi çoğunlukla timar sahibine gitmektedir. Ankara'nın 36 akçelik çift resminin 31 akçesini timar sahibi, 6 akçesini sancak beyi almaktadır.

Hudavendigâr livasında bu resim tam çiftlikte 33, yarım çiftlikte 17,5, daha küçük çiftlikte 2 akçedir. Ankara'da bütün çiftten 37 akçe alınmış, bunun serbest olmıyan timarlarda otuz bir akçesi timar erbabına, üç akçesi sancak beyine yazılmıştır. Bolu'da çift resminin bir miktarını san-

cak beyi, bir miktarını su başı, bir miktarını sipahi almıştır (1528'e kadar). Erzurum'da çift, bütünüyle sipahiye verilmiştir. Çeltikçilerden çift resmi alınmamıştır (İç İl).

Kütahya livası kanunnamesine göre elinde çift olduğu halde sipahiden yer kiralıyan bu resmi vermiştir (12 akçe). Bolu'nun bazı kazalarında (Çağa gibi) 40, bazı kazalarında (Gerede gibi), 46 akçeymiş. Bazı nahiyelerde 33,34,29 akçe şeklinde değişmektedir. Vakıf yerlerin çift resmi sipahiye aittir.

Kütahya livasında çift resmi, tam çiftlikten 32, yarım çiftlikten 16 akçedir. Burada çiftlik «a'la» yer 60, «orta» yer 80, «edna» yer 120-150 dönüm olarak tanımlanmıştır. Öte yandan Karasi kanunnamesi islâm olmayanların da çift resmi vereceğini yazmaktadır.

Herhangi bir doğal afet dolayısiyle toprağını bırakan köylü çift resmi vermemekte, fakat bennak resmi verenler bennağı ödemeğe devam etmektedir. (Karaman). Kütahyada çift vergisi 1528'den önce harman vakti alınırken, o tarihten başlıyarak Mart ayında alınmıştır. Karaman kanunnamesinde çif resminin öşür ve salarlık gibi, yazılı yerden verileceği kayıtlıdır.

14. ÇOBAN BEYİ HAKKI. Üç yüz koyuna bir koyun, yaylağa çıkanlardan alınırmış. (Erzurum, Diyarıbekir, Çirmik, Siverek,). Fakat XVI yıl sonunda yasaklanmış.

15. DAMGA RESMİ. Biveden, yirmi akçe alınırmış (Hudavendigâr).

16. DEĞİRMEN VERGİSİ. Bir yıl çalışan değirmenden 60 akçe, altı ay çalışandan 30 akçe vergi alınırdı (Karaman). Malikâne esasına göre işle-

tilen yerlerde bu verginin yarısı malikâneye, yarısı divanî'dir (Kayseri). Çankırı'da değirmen vergisi aynı ölçüler içinde alınmıştır. Sadece, orada üç ay çalışan değirmene 15 akçe yazılmıştır.

Bu verginin, önceden verilmediği yerlerde o, verilmeğe başlandıktan sonra, timar sahipleri yönünden alınmıştır (Bolu). Bütün yıl çalışan değirmenden, Bursa müdüyle bir müd buğday, bir müd arpa alınmıştır (Hudavendigâr).

18. DEŞTBANİ VERGİSİ. Sipahinin, hayvanları ekine giren kişilerden aldığı ceza niteliğindeki bir vergisi. İç-İl'de atı veya öküzü ekine girene «davar başına beş çomak vuruluyor ve beş akça cerime» alınıyor. Çankırı için de böyle bir ceza vergisi yazılmış.

19. DÖNÜM AKÇESİ. Çiftlikten daha büyük yer işliyen reaya yönünden verilmiştir. Verimli yerlerden iki dönüme bir akçe orta verimli yerlerden üç dönüme bir akçe, verimsiz yerlerden dört dönüme bir akçe alınırmış. (Hüdavendigâr, Aydın). Bu vergi, köylünün, gücü yettiği takdirde üzerine kayıtlı topraktan fazlasını işliyebileceğini göstermesi açısından önemlidir. Sınırlı da olsa, köylü için geliri arttırma olanağının tanınması demektir. Yaya ve müsellem, raiyyetle ilgili yer işlediğinde hariç raiyyet sayılıp dönüm akçesi ödemiştir. İspenç veren, dönüm akçesi vermemiştir (Erzurum).

Hariç riayyet, sipahinin yerini işlediğinde iki dönüme bir akçe vermiştir. Bu vergi için raiyyet statüsüne girmek, yani toprağı işlemek şarttır. Toprak işleyen yaya ve müsellemler dönüm akçesi vermiştir.

20. DUHANİYE. (Dumanlık). Öşür vermiyen, yani yerleşik olarak tarım yapmıyan yürüklerden

alınmıştır (Yeni-İl). Aydın'da bu, başka sancaklardan gelenlerce üç akçe olarak verilmiştir.

Kışladığı tımarda tarım yapan ve zemin resmi veren yürükler bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Hem öşür hem duhaniye alınamıyacağı Erzurum kanunnamesinde de kayıtlıdır.

21. GERDEK RESMİ. Zengin için altmış, orta halli için kırk, yoksul için yirmi akçe takdir olunmuştur. Sipahi yönünden alınır. (Bolu, Karaman).

Aydın'da, kızdan altmış, duldan otuz akçe olarak alınmıştır. Bir kez başından nikâh geçenin, gerdek resmi toprak sahibine (sipahiye) verilir. Sipahinin kızı evlendiğinde, gerdek resmi sancak beyinindir. Karaman'da, zenginden altmış, orta halliden kırk, yoksuldan yirmi akçedir. (Aydın).

Hudavendigâr'da, cihazlı kıza 60, kadına 40 akçe, yoksula bunun yarısı, orta halliye, her ikisinin ortası yazılmıştır.

22. HARAÇ. Genellikle hiristiyanlardan öşür yerine alınan bir vergidir. Karaman eyaletinde bir süre adaletsiz bir şekilde haraç tahsil edilmiştir.

«Ve Çelebi Sultan canibinden haraç cem eylemeğe varan kimesne yanınca bir nice kişi çıkıp, yürüyüp, atlarun yemledüp ve müft yemek ve hamir alırlar imiş ve mürdelerini çıkarmağa bir kanun koyulmamış, her gelen 'çıkardum' dermiş. On yılık mürdenün haracın viririz diye şikâyet eylemişler.»

Yani haraç toplayıcıları yanında köye giden bir takım insanlar parasız yiyip içiyor ve hayvanlarını besletiyorlarmış. Ayrıca ölenlerden haraç alınmaması gerekirken alınıyormuş. Halk 'on yıl önce ölenlerin bile' haracını vermekten ve açıktan geçinenlerden şikâyetçi olmuş (170).

Haraç Kayseri'de adam başına 26 akçedir. Haraç verenlerden ayrıca caba resmi de alınmıştır. Koca-İli'nde harac-ı muvazzaf «çiftresmi» adı altında ödenmiştir ve tam çiftlikten 33, yarım çiftlikten 17, dörtte bir çiftlikten 8 akçe esasına göredir.

23. HARMAN RESMİ. Erzurum'da sipahinin, hariç köylerden aldığı bir kile arpa ve bir tavuk şeklindeki vergi. Hisar erenleri, çiftlik başına bir yük saman, bir yük odun verirmiş.

24. HUMS. Çiftliği olandan alınan bir vergi. Hums verenler, salarlık vermezmiş (Erzurum).

25. KARA RESMİ. Kara, Türkçede «Lumpen prole tariat»ı temsil eder. Kutadgu Bilik'te, sosyal sınıflar, beyler, ulema, kalem erbabı, çiftçi, tüccar ve kara budun biçinde sıralanmaktadır (İnalcık, Osmanlı Padişahı, 76).

Aydın livası kanunnamesi para kazanan bekârı, babasının yanında bulunan oğulu, altı akçe yürükler ve üç akçe resm-i kars vermekle yükümlü tutmaktadır.

Genel olarak dendikte bu vergi malı mülkü olmıyanlardan alınmıştır. Kütahya kanununda «kara» nın tanımı «az'af-ı reaya» yani «köylünün en yoksulu»dur.

26. KESİM VERGİSİ. Bağlara ve bahçelere ekilen sebzelerden alınırdı (Aydın). Bunun miktarı, özür miktarına bağlıdır (Hudavendigâr).

Eminlere kesim pulu verenler, sipahiye yazılırsa kesimlerini miri için verir (Karasi). Bahçelere ve ev avlularına ekilen sebze ve meyveden öşürlerine göre kesim alınır (Kütahya).

27. KIŞLAK VERGİSİ. Yürüklerin, kışladığı

yerler için vermiş olduğu vergidir. Aydın'da sürüden üç akçe, Karaman'da besli sürüden bir şişek, besisiz sürüden altı akçe, Erzurum'da sipahi timarında kışlıyan evlilerden altı akçe, bekârlardan üç akçe alınmıştır. Kışlakçı üç yıla kadar kışlak resmi verir daha uzun süreler için bu para bennak resmine dönüşür (Erzurum).

28. KORU RESMİ. Hane başına 50-60 akçe, Dulkadriyye ve Halep yürüklerinden 33 akçe olarak alınmıştır (Yeni-İl).

29. KOVAN RESMİ. Aydın'da bir kovana iki akçe alınırmış. Bazı raiyyet, kovanlarını başka toprağa götürüyor ve orada dört kovana bir akçe veriyormuş (Yazıldığı sipahiye onun payını vermeyip, sadece balın çıktığı toprak sahibine vergi verdiği için, kovan resmi yarıya düşüyor veya dört kovanda bir akçe oluyor).

Bu nedenle, alınan bir karara göre, raiyyet, yazıldığı sipahiye vergisini mutlak olarak verecek. Eğer yazıldığı yerin dışında bal üretiyorsa kovan vergisinin yarısını (bir akçe) o yerin sahibine, yarısını mutlak kendi sipahisine ödiyecektir.

Kovan resmi bazı yerde (Hudavendigâr, Bolu) kovan başına bir akçe alınırken bazı yerde (Kayseri) bu miktar dört akçeye yükselmiştir. Kayseri'deki yüksek oranın nedeni mülk ve vakfa ayrılan mikdarlar yüzündendir. Burada iki akçe timara, bir akçe vakfa, bir akçe mülke verilir. Vergi, sadece bal yapan kovanlardan alınırdı.

Vakıf çiftlik, tevliyet ve meşihat tasarruf edenlerin bu vergiden muaf olmadığı Biga livası kanunnamesinde açıklanmıştır. Kovan resminin sonradan konulduğu yerlerde o, timar sahibine verilmiştir (Bolu).

30. KOYUN VERGİSİ. Bu da Kayseri'de iki koyuna bir akçe, Karaman'da koyun başına bir akçe İç-İl'de iki koyuna bir akçe, Hudavendigâr'da iki koyuna bir akçe, Aydın'da kuzulu koyundan bir akçeydi. Nisanda koyun kuzudan ayrılınca alınırmış. Biga'da yürükler iki koyuna bir akçe; koyunsuzlar, maktu on iki akçe vermişlerdir.

Serbest olmıyan timarların sipahileri, su başı olmıyan yerde sancak beyi almıştır bu resmi (Aydın). Padişaha mensup yürüklerin koyun resmi hassa-ı hümayuna aittir. Vergisi 30 akçeden az tutanlar, onu hemen verir. 33 akçeden fazla olanlar iki koyuna bir akçe hesabıyle ödemede bulunur. Koyunları olmıyanlar da maktu olarak on ikişer akçe koyun resmi verir (Aydın).

Timar tasarruf eden sipahiden koyun resmi alınmıştır (Karaman). Müsellem tarifesi gibi, eşkinciye kaydı olanlar da bu vergiyi vermemişlerdir (İç-İl). Emekli sapahiler, sipahi-zade, zaviyedar, tekyenişin olanlar, koyun başına birer akçe vermişlerdir (Karaman).

Ankara yürükleri koyun resmini serbest timarda timar sahibine, serbest olmıyan timarda yarısını timar sahibine yarısını sancak beyine vermiştir.

Bolu'da onu, sancak beyi, Mudurnu nahiyesinde müsellem sancağı beyi almıştır. Karasi'de koyuna bir akçe olan verginin yarısını bir ara mirliva toplamıştır. Biga'da zeamet, timar, emlâk ve evkaf dışında, koyun resminin yarısı sipahinindir. Vakf tasarruf edenler koyun resmi vermezler.

Koyun resmi Hudavendigâr, Kütahya, Bolu'da iki koyuna bir akçedir. 24 taneden az koyunu kalanlar «kara» diye anılır. Onlardan koyun bacı alın-

maz. 24'den az koyunu olan veya hiç koyunu olmıyan yürükler (bunlar da kara'dır) bennak resmi verir (Kütahya).

Bolu'da Mudurnu hariç koyun vergisi sancak beyine; Mudurnu'da, mütesellim sancağı beyine verilmiştir, koyuna sonradan sahip olanlar, onun vergisini sancak beyine ödemiştir.

Sancakların bir kısmında koyun resmini, serbest olmıyan timarların sipahileriyle su başıları yarı yarıya bölüşür, su başının bulunmadığı yerlerde bu payı sancak beyleri yarı yarıya alır. Fakat Aydın'da, serbest olmıyan timarların koyun vergileri tümüyle sancak beyinindir. Yine Aydın'nın bazı serbest olmıyan timarlarında koyun resmini sancak beyiyle su başı yarı yarıya almıştır

Biga'da, koyunlu yürük, iki koyuna bir akçe, koyunsuz maktu olarak on iki akçe vermiştir. Ellerinde Sultan Mehmed'ten hükümleri bulunmıyan, eski defterde ataları veya kendileri raiyyet kaydolunmuş kimseler, her hangi bir yolla, vakıf çiftlik, vakıf otlak veya tavliyet, meşihat tasarruf edip padişahtan berat almışsa, beratlarını kullanabilir, fakat öbür reaya gibi koyun resmi verir.

Karaman eyaletinde, emekli sipahi, sipahizade, zaviyedar, tekyenişin her 30 koyuna beş akçe verirmiş.

Bununla da bitmemektedir koyunlarla ilgili vergiler

Köylü koyunnunu fırsat bulup pazara satmağa götürdüğünde, kesip satarsa iki koyuna bir akçe ödemektedir. Kasaplara satılan koyunlardan da kasap, dört koyuna bir akçe hesabıyla vereceği vergiyi doğallıkla yine köylünün hesabından kesmektedir (Karaman).

31. LEVENDİYE. Tarımı bırakıp denizcilikle uğraşan halkın ceza makamında ödediği, yüklüce paranın adıdır (Trabzon). 75 akçelik levendiye, reayanın toprağına dönmemesi veya başka herhangi bir nedenle ödenmemesi durumunda 150 akçeye çıkartılmaktadır.

32. MİRABLIK RESMİ. Karaman'da dönüm başına sekiz akçe olarak alınırdı. «Her çiftten 10 akçe ve Karaman kilesiyle iki kile galleden teşekkül ederdi» diye de bir kayıt var (Karaman). Karaman'daki vakıflardan, özellikle Medine vakıfları, bu vergi alınmamıştır.

33. MİRAS VERGİSİ. Mirasın dağıtılması için girişilen zahmete karşılık, dağıtılan mal üzerinden binde yirmi akçe olarak tahsil edilmiştir.

34. MEKÂTİP RESMİ. Hudavendigâr livası kanunnamesinde ne olduğu anlaşılmıyan on yedi akçelik bir vergi.

35. MÜCERRED VERGİSİ. Para kazanan, yetişkin bekârlardan alınan vergidir (Karasi, Koca-İli). Yeri olan mücerred (bekâr), bu vergiden ayrı olarak toprak vergisini de ödemiştir (Koca-İli). Çankırı'da resm-i çift fazla olduğu için mücerret resmi alınmamıştır.

36. NİKÂH RESMİ. Gerdek resminden ayrı olarak verilen 2-12 akçe tutarında bir vergi türüdür. Bir kişi boşadığı eşiyle yeniden evlense bile, eskiden ödemiş olduğu bu vergiyi yeniden verecektir. Hristiyanlardan nikâh akçesi alınmaz. Kütahya'da bu vergi kadıya verilmiştir.

37. NİYABET RESMİ. Serbest olmıyan timar-

lardan üç, serbest timarlardan altı akçe olarak alınan bir vergidir (Trabzon).

38. ORMAN VERGİSİ. İzin verilen dağlardan kesilen odunlar için hane başına ödenen bir akçelik vergi (Çankırı). 1778'de kaldırılmıştır.

39. OTLAK RESMİ. Yaygın bir vergidir. Karaman'da sürüden bir koyun; Kütahya'da besli sürüden 20 akçe, orta halli sürüden 15 akçe, besisiz sürüden on akçe değerinde birer koyun (bir sürü, 300 koyundur). Aydın'dan 17 akçe (su başı timarıyla ve serbest timarların reayasından) biçiminde alınmaktadır.

Yürükler «yer tutup sahib-i timara hasıl verse» otlak resmi ödüyor. Karaman eyaleti kanunnamesinden anladığımıza göre, bu vergi, otlakların korunması karşılığıdır. İç-İl'de haymana yurdu ve timar olarak kullanılan bazı yerlerden alınır.

Yürüyen ve başkasının timarı olan haymanadan, amiller ve sipahiler, iki koyuna bir akçe almıştır. (Karaman).

40. ÖŞÜR. İslamsal kaynaklı olan ve Avrupa feodal sisteminin vergileri arasında da yer tutan (172) bu belli başlı verginin, Kur'anda tam olarak tanımlanmadığını ve Osmanlıların, ona bazı katkılarda bulunduğunu hemen söyliyebiliriz.

Kur'anda müminlerin, ürünlerinden bir kısmını harcaması buyurulmaktadır (173). Altıncı surede bahçe ürünlerinden, hurmadan, «çeşitli lezzette» tahıldan zeytin ve nardan bir mikdarının başkasına verilmesi istenmekte, fakat bu mikdarın fazla olmaması, çünkü Tanrı'nın ısrafçıları sevmediği ileri sürülmektedir (174). 68. surede de

(Kalem suresi) bu yolda bir işaret vardır (175).

Altıncı surede sayılan ürünlerden sadece «hakkının», yeni uygun bir mikdarının verilmesinden söz edilirken, bu mikdarın neden ibaret olduğu belirtilmemiştir. Anlaşıldığına göre, «hakkın» onda bir olduğu, Muhamed yönünden ortaya atılmıştır. O döneme ait çeşitli belgelerin, sadaka başlığında topladığı tarımsal vergi «öşr» diye anılmakta ve böylece vergi için bir oran da tesbit edilmiş olmaktadır (176). Bazı kişilere göre «öşr» sözcüğü, verginin konusundan değil de doğrudan doğruya yüzdesinden doğmuştur (177).

Fakat Abu Yusuf'un Kitabu-l Harac'ında «öşr» daha genel bir kavramı ifade etmektedir. O genel olarak her türlü maldan alınan yüzde anlamını taşımaktadır. Bu ölçü islâmlarda yüzde 2,5 (kırkta bir) zimmilerde yüzde 5 (yirmide bir), harbilerde yüzde on (onda bir) dir. (Harbiler: Kendileriyle savaşılması gerekli kişiler).

Abu Yusuf, burada tarım vergilerinden ayrıca söz etmemiş, anlaşıldığına göre onları da taşınabilir mallara katmıştır (178).

Yine Abu Yusuf'tan öğrendiğimize göre Muhammed baldan, ceviz ve bademden 1/10 ölçüsünde «öşr» almıştır (179). Naftalin, kömür, mumiye otu, odun, ot, saman ve hurma dalında öşür veya haraç yoktur. Peygamber zamanında açıkça öşür alınan toprak ürünleri buğday, arpa, hurma, ve kuru üzümdür (180).

Kadı Abu Yusuf'a göre ırmak, dere, kaynak sularıyla sulanan topraklardan tam öşr (onda bir), elle yapma yöntemlerle sulanan topraklardan yarım öşür (yirmi de bir) alınır.

Öşür ancak öşür arazisinden kalkan ve sürekli olarak insan elinde kalan ürünlerden alınır. Sürekli olarak kalmıyan sebzelere, hayvan yemine ve oduna öşür yoktur. (İnsan elinde sürekli olarak kalmıyan sebzeler, karpuz, kavun, salatalık, kabak, patlıcan, havuç, ıspanak gibi çiçekler ve benzeri bitkilerdir.)

Buğday, arpa, darı, pirinç, mercimek, susam, keten tohumu, badem, fındık, ceviz, yer fıstığı, safran, zeytin, soğan, sarımsak gibi ürünlerden de öşr alınabilmesi için en az, toplam olarak beş deve yükü üretilmesi gerekir. Bir topraktaki çeşitli ürünlerin toplamı beş deve yükünü bulunca zekât verilir.

Yine Abu Yusufun aktardığına göre Abu Hanife «az veya çok, toprağın yetiştirdiği her şeyden öşr almalıdır» demiştir.

Doğallıkla bu verginin alınmasında farklılıklar olmuştur. Örneğin Bahreyn ve Uman'da tahıldan yarım öşür alınmış, kuzey Arabistandaki Cuhayna oymağı, sadece simardan öşre tabi tutulmuştur (181).

Doğallıkla bunlar iklim şartları ve toprağın verimine göre değişen istisnalardır. İlk islâm devletlerinde uygulanan sistemin, Abu Yusuf'tan özetlediğimiz gibi olduğuna kesin gözüyle bakabiliriz. Osmanlılarda sadece tahıl maddelerinden değil, bağdan bahçeden ve baldan da öşür alınmıştır. Öşür oranı da yere göredir. Bu oran Yeni-İl'de yedide bire inmiştir:

«Yeni-İl, Rum vilâyetine tabi olup, yeni baştan ta'şir olunacak iken bu vilâyet ahalisi zaif olup. .» biçiminde gösterilen gerekçeyle oran düşük tutulmuştur.

Erzurumdansa, tersine çift öşür alınmıştır. Buna göre kendi yerinde ekip biçen kişi başkasının yerinde tarımla uğraşıyorsa, ikinci yerin öşrünü de tam olarak verecektir. Aydın'da da hem rençber, hem timar sahibi hissesinden (beylik hisseden) yine çift öşür alınmıştır.

Yine Aydın livasındaki uygulama, öşür sistemi hakkında aydınlatıcı olmaktadır. Öşür orada, buğday, arpa, yulaf ve darıda 20 kiloda 2,5 kilo (onda birden fazla); burçak, mercimek, nohut v.ö. nde onda bir; pekmezden onbeşte bir tarzında alınmıştır. Öşür değerlendirilmesi sırasında ekine zarar verecek durumlar söz konusu olursa o zaman köy imamı ve kethudası a'şarı belliyebilmektedir (Erzurum).

Öte yandan sipahiye, öşrü yakın pazara iletme görevi verilmiştir. Bu iş ortakçılara yüklenmemiştir. Sipahinin köyde yaptırdığı anbara öşrü yerleştirme görevi de söz konusudur (Karaman). Anbarı yapacak olanlar yine köylülerdir.

Bağ ve bahçelerden alınan öşürle ilgili ilginç bir madde var Erzurum Kanunnamesinde: Sebze ve meyve dayanmadığı için, memurlar gelene kadar bekletilmeyip bilirkişiler kanalıyla ölçülüyor ve öşrü alınıyor.

Öte yandan, padişah haslarındaki çeltikten sipahi timarına çeltik ekildiğinde, beylik paydan öşür alınmıyor, rençber payından alınıyor. Daha sonra kabul eldilen bir maddeye göre, sancak beyi, subaşı, timar erbabının çeltikleri hangi timarın sınırına ekiliyorsa, hem rençber hem de timar sahibinin payından öşür alınacaktır (Aydın).

Baştınalardan (hristiyan çiftlikleri) öşür alınmış, ispenç alınmamıştır (Trabzon). Kütahya'da

bağdan bahçeden öşre bedel haraç alınmıştır. Hüdavendigâr livasında «buğday ve arpadan on altı avuçta bir avuç öşür alınır, nohut, mercimek, bakla, pamuk ve ketenden alınmaz» diye bir kayıt vardır. Bağdan bahçeden alınan öşür karşılığında da nakid olarak, 10'la 3 akçe arasında değişen haraç alınmıştır. Bal öşrü karşılığı da yine 1'le 2 akçe biçiminde para olarak değerlendirilmiştir.

Biga'da öşür klasik onda bir ölçüsündedir. İç-İl'de keten ve kenevirden öşür alındıktan sonra salariyye alınmamış; buğday, arpa ve çavdardansa hem öşür hem salariye alınmıştır.

Kütahya'da bağ ve bahçeden alınacak ayni öşür, bedele çevrilmiştir. Çünkü, bağ ve bahçede yetişen taze sebze ve meyveden toplu halde, aynî olarak öşür almak güçtür. Onların bir kısmı, henüz yetişip olgunlaşmamış olabilir. Aynı zamanda yaş sebze ve meyve satış yerine iletilinceye değin çürüyebilir. Bu açıdan, yetişecek ürünün değerlendirilmesi karşılığının para olarak alınması uygun görülmüştür.

Bedel mikdarı, a'la bağın dönümü için on, ednası için beş akçedir. Görüldüğü gibi burada vergi şer'i nitelikten çıkmıştır. Artık oran olarak alınmak yerine, «maktuan» alınmağa başlanmıştır.

Kütahya'da «iki onda» diye anılan çift öşür, sipahisinin timarını bırakıp başka yerde tarımla uğraşanlardan ceza niteliğinde alınmaktadır. Aynı hükme Erzurum kanunnamesinde de rastlamaktayız.

Karasi livasında gördüğümüz «gayr-i müslimler öşürlerini sahib-i arza verir» ifadesi öşrün salt islâmsal sayılmadığını anlatmaktadır.

40. PAMUK VERGİSİ. Karaman eyaletinde yük başına iki akçedir.

42. REŞİD AKÇESİ. Yürüklerden vergi alınırken toplanan 5-10 akçe arası bir vergi.

43. SALARLIK. Buğday, arpa, yulaf, nohud, mercimek, bakla, pamuk gibi üründen, ürün miktarına göre değişen, öşre ek olarak ve onunla birlikte alınan bir vergidir. (182). Salar, farsça'da baş ve komutan demektir (183).

Uzun süre İlhanlıların egemenliğinde kalmış doğu Anadolu ve Kafkas ülkelerine ait kanunnamelerde bu sözcük, harmanı olup öşrü alan görevli anlamına gelmektedir :

«Ve harman vaktinde reaya gallatı ta'şir olındıktan sonra salar olanlar tevakkuf göstermeyip, filhal hazır olan harmanı ta'şir idip...»

Bu durumda sözcük anlamının İlhanlılardan gelmiş olması muhtemeldir. Söylediklerimizi dikkate alarak diyebiliriz ki «salarlık öşürle birlikte alındığına göre, öşür toplama memurlarının kendileri ve hayvanlarının yiyeceği için aldığı aynî bir vergidir.»

Kanunnamelerde, salarlığın alınabileceği ürünler belirlenmiştir. Örneğin Biga'da o, buğday, arpa ve darıdan; Hudavendigâr'da buğday arpa ve yulaftan alınmaktadır. Salarlığın mikdarı Hudavendigâr'da öşr dahil bir müd'te (20 kile) 2,5 kile, Erzurumda öşürden sonra kırk kilede bir kiledir. Erzurum'da salarlık yemlikle birlikte geçmekte ve kaydolunan vergiler dışında olduğundan, hums verenlerin salarlık vermiyeceğinden ve salarlığın, islâm olmıyanlardan da alınacağından söz edilmektedir.

Öte yanda yine Hudavendigâr kanunnamesine göre nohud, mercimek, bakla, pamuk ve ketenden öşür alındığı halde salarlık alınmamaktadır. Erzurum'da öşürden ayrı olarak 1/4 kile salarlık alınmıştır. Bağı bahçesi olanlar da salarlık vermiştir.

44. ŞAHNELİK. Kayseri'de XV. yüz yıl sonuna kadar alınan salarlık gibi bir vergi. Sonradan «iki öşür alındığı» gerekçesiyle kaldırılmıştır. Şahne, güvenlik memuru, emniyet müdürü anlamına geldiğine göre, bu vergi bir türlü «bekçi parası» olacaktır.

54. ŞARAP VERGİSİ. Şarabın öşrü verildikten sonra fıçı başına ikişer akçe alınırmış (Karaman).

56. TİN (ÇAMUR) VERGİSİ. Çeltik ekicilerden her kürekçi başına alınan 10-60 akçe arası bir paradır.

47 YAYLAK RESMİ. Özellikle, yaylamağa çıkan yürüklerin ödemiş olduğu vergidir. Yeni-İl'de hane başına 33 akçe yaylak resmi vazılmıstır. Bozoklulardan hane başına 70-100-200 akçe alındığı olmuştur. Fakat, Dulkadriye ve Halep vürükleri yine 33 akçe vermişlerdir. Önceleri civelek ve ayrancı adı verilen yoksullardan da alınmıştır.

Sonradan, yoksullara bağışlandığı gibi, koyun sahipleri de zengin, orta halli ve yoksul dive üçe ayrılmıştır. Yeni-İl'de, ayrancı ve civelek de koyunları olmadığı halde, bir süre yaylak resmi vermişlerdir.

Vergi toplayıcılar, Yeni-İl'de bir ara yaylak vergisini verenlerin yararlanması gereken koruları, bir

mikdar resm-i koruyla başkasına tapulamış, yasa dışı kazanç sağlamıştır. Bu yaylakları tapuyla alanlar oraları, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen baş koyuna; yirmi, otuz, kırk, elli sikke altına veya yüz sikke floriye mukataaya vermiş, ancak bu resm-i koruyu ve mukataayı ödiyenler yaylakta yaylar olmuşlar (Yeni-İl).

Yine Yeni-İl sınırları içinde belli yaylakları olmadığından, kıraç, boş, çöllük yerde yaylıyanlardan da otuzüçer akçe alınmış. Fakat, baş vurduğumuz kanunname tarihinden itibaren (1583) «mezkurlar bu cihetten rencidelik izhar ettiklerinde, filvaki zikrolunan kıyas ma'al farık görülüp makul ve makbul olmadın-lakin bunlar dahi gelip, hudud'ı vilâyet içinde girip bazı köşelerine konup ve göçüp bilcümle otundan ve suyundan müntefi oldukları mukabelesinde-onlardan dahi, meccan olmasın için, haneden haneye ikişer akçe resm-i otlak takdir olunması münasip görülüp ve kendileri dahi bu mertebeye hüsn-i rıza göstericek, anun gibi lamekanların üzerine haneden haneye ikişer akçe resm-i otlak takdir olundu» (184).

Anlaşılıyor ki, kıraç yerlerde yaylıyanların şikâyetinden sonra onlar haklı bulunmuş; fakat vilâyetin «otundan ve suyundan» yararlandıkları gerekçesiyle ikişer akçe vergi ödemeye zorunlu tutulmuş.

Kanunname, resm-i koru ve mukataa ücreti veren yörüklerin yükünden de bir hafifleme yapıldığından söz ediyor, fakat bu hafifliğin neden ibaret olduğunu açıklamıyor.

Ayrıca zaman zaman, Yeni-İl'e gelip kıraç yerlerde yaylıyanların, Yeni-İl'i yurt yaptıkları takdirde yaylak vergisini tamolarak ödemelerine ka-

rar verilmiştir. Toprağa yerleşip tarımla uğraşanlar da artık bu vergiyi vermiyecek öbür toprak vergilerini ödiyeceklerdir.

48. YEMLİK. Kütahya'da, tahıldan 1/8 ölçüsünde alınmış.

49. ZEMİN VERGİSİ. Çankırı'da, öşürden ayrı olarak alınan, yemlik ve şahnelik, salarlık türünden bir vergidir. 1578 tarihinden itibaren alınmaz olmuştur. Kütahya'da pamuk yetişen, su basan a'la yerden iki dönüme bir akçe, orta halli yerden üç dönüme bir akçe, verimsiz yerden dört-beş dönüme bir açke alınmıştır.

Hüdavendigâr livasında resm-i zemin iyi yer için iki dönüme bir akçe, orta verimli bir yer için üç dönüme bir akçe, az ürün veren bir yer için 4-5 dönüme bir akçe olarak saptanmıştır (tesbit edilmiştir).

Çankırı livasında yazılı bu vergi öşürle birlikte anıldığına göre, yemlik, şahnelik, salarlık türünden olmalıdır.

50. ZEVAİD AKÇESİ. Özellikle Çankırı'dan tam çift için beş, yarım çift için 3 akçe olarak alınmış ve 1578'de kaldırılmış bir vergidir.

Böylece, Osmanlı halkının omuzlarına yüklenen, kapsamlı ve ağır vergi yükünü ana çizgileriyle gözden geçirmiş ve onun mali açıdan, tüm varlığını lorda adıyan Avrupa köylüsünden farkı olmadığını görmüş olduk. Bu ağır malî yük, kanımızca, Türk köylüsünün köleleşmesine etme nolmuştur.

III. F.
ÜRETİM İLİŞKİLERİNDE VERGİ POLİTİKASININ PAYI

Buraya kadar özetlemeğe çalıştığımız ağır vergiler karşılığında, Anadolu halkının kazancı hiçtir. Yağmalanan yabancı hazinelerden onun payına hiçbir şey düşmemiştir. Bu biçimiyle, vergi politikası, feodal kalıbı sağlamlaştıran bir araç olmuştur.

Tüm artık ürünü özümliyenlerin, sağladıkları yüksek gelirle bilinçli bir alt yapı yatırımına gideceği düşünülemezdi. Bunun, psikolijik ve tarihsel engelleri vardı. Fakat kamu yararına yapılması yararlı bir takım işler bulunduğu kesindi: Sulama kanalları açacak, ulaşım olanağını geliştirecek, toprak verimini arttıracak, ülkeyi çöle dönmekten kurtaracak, küçük ev sanayiini bir pazar sanayii seviyesine getirecek, nihayet güvenli bir kara yolu ulaşımı ve deniz ticaret filosuyla sağlam bir ticaret ağı yaratacak tedbirler olabilirdi bu işler.

Eğer yağma parası bu tür işlerden, hiç değilse bir ikisine yatırılabilseydi, keşifler ve icadlar çağına girildiğinde, Osmanlılar, doğan Avrupa tekniği ve gücüyle boy ölçüşebilecekti. Hele manüfaktür yapımına, sömürülen geniş alanların iş gücüyle kapitalizme geçileceği kesindi.

III. F. 1.

İSLÂMLIĞIN ETKİSİ

Bu uz-görü eksikliği, burjuvazinin ve sermaye sınıfının batı anlamıyla doğuşunu engelliyerek, toplumun evrimini durduran nedenlerden biri olmuştur. Doğalıkla o uz-görüde, toplumun kendinden gelen ve ilerde değineceğimiz bazı özelliklerle birlikte, işler atölyeyi dağıtan islâm geleneğinin de payı büyüktür.

İslâmlık, yandaşlarını, derhal harcıyabileceği gelirden yoksun etmemek isterken, ulusların geleceğini karartmıştır. İslâm ülkelerinde yatırım kavramı gelişmemiş değil, doğmamıştır bile. İnsanlar bir süre, ellerini ceplerine attıkları zaman para bulmayı yeter saymışlardır.

Gerçi yağmacılık, eski ulusların ortak niteliğiydi. Fakat Türkler, İslâmlığın büyük ölçüde etkisinde kaldıktan sonra, eğer islâmlık daha ileri bir sistem getirseydi, onu uygulayacağına kuşku yoktu.

Halbuki Muhammed bazı istisnalar dışında imha siyaseti izlemiş ve fethettiği yerlerde üretim olanaklarını, genellikle ortadan kaldırmıştır.

Sözün gelişi Banu Kurayza oymağının erkekleri mezarları kendilerine kazdırılmak suretiyle öldürtülmüş, kadın ve çocuklarıyse cariye ve köle yapılmıştır (185).

Arap kaynakları Banu Kurayza'dan Muhammed'in kendisine Rayhana adlı güzel bir cariye ayırdığını, müminlere dağıtılan kadınlarla çocukların bir kısmının Suriye'de satıldığını yazmaktadır (186).

Muhammed'in din politikasına, Badr savaşından sonra 50 kadar tutsağı (187), Lihyan oymağı başkanını öldürtmesi (188), kişisel düşmanı Ka'b'a pusu kurdurtması (189) Yahudiler hakkında «her gördüğünüz yerde öldürün» buyruğunu vermesi (190), Banu Nadir oymağını kendine ayırdığı genç bir kadın dışında toprağından sürmesi (191) örnek gösterilebilir.

Bu din politikasının gerisinde iktisad politikasının ip uçları da yakalanabilmektedir :

Nadir oğulları Medine hurmalıklarının büyük bir bölümüne sahipti. Olanca malını Mekke'de bırakarak Medine'ye göçmüş ilk islâm cemaati de doğallıkla çok yoksuldu. Dinin yayılması için güçlü olmak, maddi olanakları elde bulundurmak gerekliydi.

Muhammed, önce Nadir oğullarının kazancından pay istedi. (Medine o sıralarda Arabistan yarım adasının belli başlı bir ticaret kentiydi.) Nadir oğulları bu payı vermeyi reddedince, Muhammed onların 10 gün içinde, taşınabilir mallarını da alarak Medine'yi terketmelerini buyurdu ve hasad zamanı, gelip harmanlarını alabileceklerini bildirdi. Fakat islâmlar bu hurmanın yarısını alacaktı (192).

Bu buyruğa önce uymak istiyen Nadir oğulları, sonra Abdullah İbnu Ubayy adlı birinin kışkırtmasıyla kendilerine ait kalelere çekilip direndi, Muhammedin en değerli hurma ağaçlarını ateşe vermesi karşısında teslim oldu. Yük hayvanları dışında bütün mallarına el konan Nadir oğulları göçe zorlandı (193).

Kur'an'da islâmların bu konuda haklı olduğuna dair 24 âyetlik bir sure vardır. Önceleri «Na-

dir süresi» denen bu sure, sonraları al-Haşr (Sürgün) adını almıştır (194).

Medine'de zenaatkârlıkla geçinen ve kentin atölyelerine eğemen olan Banu Kaynuka oymağı bir islâm kadınıyla alay edildiği bahanesiyle dağıtılmış ve üretim araçları yağma edilmiştir. Peygamber'e de bu yağmadan üç ok, üç kılıç, iki zırh düşmüştür (195).

Hayber köylerinin yarısı Muhammed'e ayrılmış (bunlar, savaşsız teslim oldukları için, tahrib edilmiyenlerdi) öbür yarısı ganimet olarak dağıtılmıştır. Muhammed'e ayrılan topraklar «sultanî» toprakların, «padişah mülklerinin» temeli sayılabilir.

Fakat islâmlar yine de üretim sürecine girmemiş, toprağı eski sahiplerinin elinde bırakarak, ürünün yarısını almışlardır (196). 628 yılında Hayberlilere tanınan bu ayrıcalık (imtiyaz), kanıma göre, şu dört biçimde yorumlanabilir :

a — Zaten çok küçük bir topluluk teşkil eden islâmlar, kendilerine yetecek kadar toprağa sahip olmuşlardır.

b — Başkalarının ürettiğinin yarısı alındıktan sonra, ayrıca toprak işlemek, zahmete değer görülmemiştir.

c — Muhammed islâmları bir çiftçi veya üretici görmektense, Medine de asker görmeyi tercih etmiştir.

Gerçekten islâmlığın yerleşmesi ve yayılması için sürekli ve güçlü bir ordu gereklidir. Bu da zaman zaman dağılıp toplanan askerler yerine sürekli olarak denetlenebilen birliklerle sağlanır.

d — Suriye yolu üzerinde bulunan Hayber'in toprakları zaten güçsüzdür (197).

Söylediklerimize bakarak, toprağın Hayberlilere bırakılmış olmasını bir lûtf gibi görmemek gerekir. Esasen Hayber Yahudilerinin başkanı Kinana'ya işkence edilmesine ve onun, altınları elde edildikten sonra, oğluyla birlikte öldürülmesine; başkanın güzelliğiyle ün yapmış 17 yaşındaki gelini Safiya'yı, Muhammed'in kendisine aldığına bakılırsa (198) islâmlar Hayberlilere pek de iyilikseverlik duygularıyla davranmış değillerdir.

Hem, Muhammed'in kendisi için uzak bir ülke olan Bahreyn'de, büyük bir ihtimalle aynı nedenlerle aynı tür bir uygulamaya girişmiş olması (199) kendinden sonra gelenlerin aynı yolu hem 'sunna'ya hem de islâm siyasetine uygun bulmasına meydan vermiştir.

İslâm olmıyanların, artık islâmlara geçmiş topraklardan (kendi eski topraklarından) sağladıkları ürünün yarısını vergi olarak ödemeleriyle doğan 'fay' sistemi, böyle yağmacı ve ceberrut bir devlet anlayışına dayanmaktadır. Nitekim, fay yöntemine göre, çalışanlar, islâmlığı kabul etseler bile, topraklarını ele geçiremezdi.

Merkeziyetçi ve yağmacı devlet anlayışının, dinsel inançlarca ne denli beslendiğini az çok açıkladık sanırız.

İslâmlığın, üretim araçlarını ve üretimi ortadan kaldıran yağmacı siyaseti Osmanlılara da aynen geçmiş ve üretim sürecine katılacaklarına, hazırdan geçinmeyi hem bağlı bulundukları dine, hem de kendi mizaçlarına uygun gören yönetici gurupların işine böylesi daha çok gelmiştir.

IV. BÖLÜM
RESMİ, YARI-RESMİ TOPRAK AĞALARI

Merkezi hükûmetten, yönetici olarak, sancak, vilâyet ve eyaletlere atanan kişilerin feodal yetkilerini gözden geçirmek istiyoruz.

IV. A.

PAŞALAR

Beylerbeyi, Vali, Müfettiş, Sancak beyi göreviyle, çeşitli yerlere giden Paşa rütbesindeki kişiler, geçimlerini doğrudan doğruya, halkın ürettikleriyle sağlamıştır. Örneğin, Sancaklar halkı, bağlı bulundukları valilere imdad-ı hazeriyye adıyla bir para vermek zorundaydı. Valiler aslında katillerden cürm-i cinayet veya öşr-i dem (kan öşrü, parası) adıyla bir para almak hakkına sahip olmuştu. Buna karşılk işlenecek suçlardan valiler sorumlu tutulurdu

«. ..şakiyler, kendulerun tertib-i cezalarında i'maz-ı ayn olınmak mülahazasıyla bazı mahallerde tecemmu ve taharrir ve fesad ve şekavete tecasür eylemeleri ihtimali olmağla eşkiyanun taaddi ve fesadları iştidad bulmazdan mukaddem, tedarükleri görülüp def-i gaile-i mekr-ü şerlerinden

ihtamam-ı tam olınmak ehem ve elzem olmağın, sen ki vezir-i müşarunileyh ve muaileyhsüz, bu guna şekavetpişeler (den) eyalet-i mezkurede bir iki nefer dahi zuhur ettikleri istima olındığı gibi, dernek cemiyyet etmeğe ruhsat verilmeyip bila-tedbir ahz ve cezaları tertib ve bilad ve ibad, şerr-u mazarratlarından te'min ve tatmin olınmak aksayı maksad-ı hümayunun olmağla...» (200).

Cürm-i cinayetin toplanmasındaki bazı yolsuzluklar üzerine valiye «teftiş» görevini görebilmesi için imdad-ı seferiyye adıyla belli bir para verilmesi kabul edilmişti. 1720'de Anadolu valisi, vilâyetinin geniş olduğunu, yeter ölçüde asker besliyemediğini; tahsisatının arttırılması gerektiğini bildirdi. Bu istek kabul edildi ve valinin imdadiyyesi 12 500 kuruş arttırıldı. Bu paradan Saruhan'ın payına 1250 kuruş düştü. Saruhanlılar valiye ayrıca 1250 kuruş imdad-ı hazeriyye, 250 kuruş harç-ı bab, 250 kuruş mübaşiriyye vermekteydi (toplam 3000 kuruş veya 60 000 akçe).

Anadolu valisinin sefer zamanındaki gerekimlerini karşılıyabilmek için 300 kese imdad-ı seferiyye, 30 kese mübaşiriyye ve tapu harcı olmak üzere 330 kese para ayrılmıştı. Paşa, bu paranın yarısını, sefere götüreceği levendlerin altı aylık ulufe, bahşiş ve tayinatına, öbür yarısını da ağaları ve sair kapı halkı bir yeri muhafazaya memur olursa kaydedeceği askere sarfedecekti.

Valilerin, vilâyetleri içindeki kazalara gelip gitmesi de halk için yükümlükler konusu olmaktaydı. Bu nedenle halk valinin kendi bölgelerine gelmemesi için ona ve maiyyetindekilere para ve hediye vermeyi tercih etmiştir:

«Defter oldur ki, işbu sene-i mübarekede

(1112) Anadolu Beylerbeyisi olan saadetlu Abdi Paşa hazretlerine ve kethudaları ve sair etbalarına Manisa'ya gelmemek için cümle ayan-ı eşraf marifetiyle verilen nukud kumaş ve at behaları ve bundan evvel ahali-i vilâyetten istikraz olunup vilâyet umuru için asitane-i saadet tarafına giden mübaşir İsmail Ağa'ya ve bazı vilâyet umuruna harç-u sarf olınan akçeleri cümle a'yan-u mezburdan altmış sekiz kuruşu ifraz olundıktan sonra, meblağ-ı baki, haneye tevzi ve taksim olındıkta, nefs-i şehrin mevcut olan hanesinin beher hanesine altışar kuruş üçer para isabet itmeğle...» (201).

Bir valinin bir yere gitmesi, kendine ve kalabalık maiyyetine verilecek şölen ve hediyeler dolayısiyle, çekinilen bir konudur. Saruhan Valisi «saadetlu, semahatlu İbrahim Paşa hazretleri»nin «Medine-i Manisayı teşriflerinde» ve «devletlu Abdi Paşa hazretlerinin» Manisa'ya gelmesi için verilen para mikdarı, Manisa sicilleri defterine göre 3650 kuruşa varmıştır (202).

Bu paradan, bazı köylerde hane başına kırk birer buçuk, bazı köylerde onyedişer, bazılarında beşer kuruş düşmüştür.

Aydın ve Saruhan Sancakları Muhassılı Nasuh Paşa ve maiyyetine verilen hediyeler şöyle sıralanabilir

Paşaya, 50 zira'lık 10 kumaş.
Kedhuda Ağa'ya 2 çuha, bir kumaş,
Kapucular Kedhudasına bir çuha.
Hazinedar Ağa'ya bir çuha.
Divan Efendisine bir çuha.
Silâhdar Ağa'ya bir çuha,
Konakçı Ağa'ya yedi ziralık bir çuha.
İbriki Mastafa Ağa'ya bir çuha, bir kumaş,

Kedhuda-yı sabık Hasan Ağa'ya bir çuha bir kumaş (Çuha dört buçuk ve kumaş beş ziradır.)

Bazen valiler imdad-ı seferiyyeyi iki kez ve fazla almış, mübaşirler bedava yem, yemeklik, bayrak, konakçı, kurban akçesi istemiştir.

Eyalet (Anadolu) ve elviyeye mutasarrıf olan vüzera ve mir-i miran ve ümeraya, sevalif-i ezmandanberi seferler vukuunda havza-i hükümetlerinde vaki ahali ve reaya tarafından imdad-ı seferiyye olmak üzere, tahammüllerine göre bir mikdar akçe virili gelip, lâkin mürur-ı ezmineyle terakki bulmağla, fukaranın rızalarıyla edaya tahammülleri olmadığından... Rumeli ve Anadolu ve Karaman ve Sivas eyaletleri mutasarrıfları bazı yerlerde cebren tahsil için ziyade levendat ile devre çıkıp, fukaranun müft ve meccanen zad-ü zahirelerin ve imdad-ı seferiyye namıyla tahammüllerinin ez'af-ı muzaf akçelerin aldıklarından maada, yanlarından olan levendat bülükbaşıları dahi, bayrak akçesi ve konakçı ve kurban beha vesair vücuh-ı mezalim ile cevr-ü teaddi ve tecavüzleri hadden efzun olmağın...»

Metinden, Anadolu'da valiler, beylerbeyi, ümera gibi yüksek rütbeli yöneticilerin, mutasarrıflar aracılığıyla halktan ödeme gücünün üstünde para aldığı anlaşılmaktadır. Bu kişilerin çevresindeki kalabalık levendler gurupu da bedava yiyip içmekte ve sözü edilen kanunsuz vergileri toplamaktadır.

Halk valilerden, imdad-ı seferiyyeyi verdiğine değğin (dair) 'temessükname'' almayı yeni bir isteğin önüne geçme çaresi olarak görmüştür (203).

Valilere verilen imdad-ı seferiyye defterleri bu

paranın dökümünü yapmaktadır: Örneğin 1713 yılına ait bir defterde, Manisa, Belen, Palamud, Emlak ve Yurtdağı nahiyelerinin 2500 kuruş asıl mal, 250 kuruş kapı harcı, 300 kuruş mübaşirlik, bir **at, bir tüfek, bir katırı Anadolu** valisine teslim ettiği yazılıdır.

Fakat beş yıl sonra bu miktarın iyice yükseldiğini görmekteyiz. 1718 tarihinde 15 kese imdad-ı seferiyye, 1,5 kese kapu harcı ve mubaşiriyye alınmıştır. 13 851 kuruş demek olan bu para, Tanzimata kadar değişmemiştir.

İmdad-ı hazeriyye ve seferiyye, vilâyet mahkemesinde belirlenir ve kazalara, paylarına göre istek çıkarılırdı. Kaza mahkemelerinde de hane başına dağıtım yapılır ve hazırlanan defterler mübaşirlere verilirdi. Mübaşirler imbad toplama işinden kazançlı çıkmağa çalışmıştır:

«....Liva-ı mezburede Anadolu valilerine müteayyin olan, on üç bin iki yüz otuz yedi kuruş imdad-ı seferiyyeleri. kabza memur olanlar almağa kanaat etmeyip, bin üç yüz yirmi dört kuruş harç-ı bab ve bin üç yüz yirmi dört kuruş mubaşiriyye mutalebesiyle —halkı— rencide...» (204).

Yolsuzluklar karşısında, her sancak beyinin, paraları toplatıp göndermesi kararlaştırılmış; valiler, şikâyetleri inceletmek üzere sancaklara mübaşir göndermiş ve mahkemesi gerekenleri vilâyet merkezine getirmiş, divan-ı Anadolu'da yargılatmıştır. Mübaşirlerin giderlerini doğallıkla yine halk ödemiştir.

Özellikle celali isyanları sırasında eşkiya te'dibine, mütesellim, mutasarrıf, muhassıl ve valilerden ayrı olarak yetkili müfettişler de atanmıştır. Onlar da gittikleri sancaklarda, giderlerini res-

men halka ödetmiştir. Bir paşayı ve onun maiyyetini ağırlamak hiç de ucuza mal olmuyordu. 1191 sayılı tevzi defteri «Aydın valisi, vezir-i asaf-nazir Abdullah paşa hazretlerinin» Manisa'ya geldiğinde onbir bin beş yüz kuruş harcandığını ve Paşa'nın çevredeki kazalara zahire parası toplamak için gönderdiği mübaşirlerin elli beş baş beygir ücreti aldığını yazmaktadır.

Memuriyet veya sefer dolayısiyle paşaların yolu Manisa'dan geçtiğinde onların eşyasını taşımak üzere 300-400 hayvan tedarik etmek de vardı işin içinde. Bazı paşaların kapı halkları çok kalabalıktı. Bu nedenle halk, paşaları şehirlere uğratmamak için elinden geleni yapıyor, bazen yalvararak, bazen de hediye vermek suretiyle onlara yol değiştirtmeğe çalışıyordu.

Tarihimizin çok düşündürücü bu gerçeklerini, Çağatay Uluçay'ın Manisa Sicillerinden çıkardığı belgeler aracılığıyla izliyelim

«...Sivas eyaleti tarafımıza tevcih ve inayet buyurulup... teveccüh ve azimet üzre olduğumuz vech ile, dairemiz halkı süvar olup ahmal ve iskal yüklenip kazadan kazaya nakil rahale-i azimet için iktiza eden mekkari davarları, mu'tad-ı kadim üzre güzergahta vaki her kazadan tedarik ve ihraç ve i'mal etdirilmesi lubüd olmağın bu defa yalnız elli mehar deve ve üçyüz elli re's beygir ve katır davarları kazanuzdan tedarük ve ihzar itdirilmek babunda buyruldu ısdar.... ile irsal olunmıştır» (205).

Bu buyrultuya uymıyanlar, dolayısiyle Paşa'nın gecikmesine neden olanlara şiddetli ceza verileceği yazılıdır belgenin alt yanında. Sözü geçen

elli deveyle üçyüz beygir ve katır, gönderilen memurlara teslim olunacaktır.

Bir vezirin Manisa'ya uğramaması için sunulan dilekçe daha ilginçtir:

Buna göre vezir, ikamet ettiği Güzelhisar'dan «devlet-ü ikballe» hükümet edeceği yere giderken Manisa'dan geçeceğini bildirmiş ve gerekli tahılın, buyruğuna hazır bulundurulmasını istemiş.

Halk, vezirin buyruğunu duyunca birkaç yıldanberi bölgedeki şiddetli yağmur, sel ve büyük bir yangın dolayısiyle perişan olduğunu bildirerek ileri gelen birine «ahvalümüzü i'lam birle ifade idiver» demiş. (Müteselime, muhtemelen kadıya, halk adına dilekçe gönderen ve kendinden «fakir» diye söz eden yazarın imzasına rastlanmamaktadır) (206).

Artık iş, feodal beyler gibi, merkezden bağımsız hareket eden vezirin inayetine kalmıştır. Zaten, yönetim amirleri, eşkiya teftişi dolayısiyle, sadece mali alanda değil, hukuksal alanda da olağanüstü yürütüm (icra) yetkileri almıştır. Ayrıca, Anadolu Divanı adı verilen mahkemeleri vardır.

Anadolu divanının yetkileriyle divan-ı hümayunun yargılama yetkilerini karşılaştırmak ve birincisinin görevlerini gözden geçirmek, Türkiye'deki feodal varlık ve onun kökenlerinin ışığa kavuşması açısından çok yararlı olurdu. Ancak, örgüt (teşkilât) ve yönetim tarihimizin henüz yazılmamış olması nedeniyle, böyle sorunların su yüzüne çıkması uzun ve ayrıntılı incelemeyi gerektirdiğinden onu, içinde zaman etmeninin daha elverişli olduğu bir çalışmaya bırakmayı tercih ediyoruz.

IV. A. 1.
BATIDA LORDLARIN HUKUKSAL YETKİSİ

Önceki kesimde sözünü ettiğimiz, Anadolu Divanının yargılama yetkisini, tipik bir feodal yetki saymamız gerktiğini, batı feodalizminden alacağımız bazı örneklerle kanıtlamağa çalışalım:

Daha 1020 yılında Chartres piskoposu bağlılık yeminiyle onun sonuçlarını incelemeğe girişmiştir. Fakat bu çalışma, ilginç olmasına ve hukukun o zamana değin yabancısı bir alana girişi ifade etmesine rağmen skolastik bir deneme olmanın ötesine geçemedi.

Burada asıl nüfuz, önceki örneklerin ve vasallerin çoğunun katıldığı divanlarındı, buna göre ilk hizmet askeriydi. Vasaller at üstünde hizmete çağırılırdı. Çok kez vasal, lordun bölgesini korurdu.

Gitgide rütbe ve güç ayrılıkları, kaçınılmaz ayrı geleneklerin gelişimi, özel anlaşmalar, hatta halka dönüşmüş kötü kulanımlar bu yükümlülüklere sayısız değişmeler getirdi.

Hierarşik vasallik teşkilâtından ciddi bir sorun doğdu. Vasal, aynı zamanda uyruk ve efendi olduğundan, lordunun ordusuna, kendisine tüm bağlı olanlarla birlikte katılacaktı. Fakat görenek onun ancak belirli sayıda asker getirmesini uygun bulmuştu.

Lord, sadece askeri görev için çağırmazdı vasallerini. Barışta da onun divanını vasalleri teşkil ederdi. Az çok düzenli aralıklarla toplanan bu kurulda hukuksal sorunlar görüşülürdü. Çevresinde uyruklarını toplıyan lord, görünür şeylere değer veren bir çağda itibar sahibi olmuştur. Lord, ge-

rek bu toplantılar sırasında, gerekse toplantıları izliyen törenlerde vasallere çeşitli görevler vermiştir. Bu görevler, köylerdeki tabakalaşmanın tarihsel nedenidir aynı zamanda.

Bu toplantılar lord için bir tür adalet divanıydı da. Vasaller lordlarına hizmetlerini orada berkitirlerdi (teyid ederlerdi). Böylece vasal, sadece kılıcını değil düşüncesini de lordun buyruğuna verirdi. Verilecek vergiler de orada karara bağlanırdı.

Feodal malikânelerde, kontluklarda vasallerin katıldığı divanlar bulunmaktaydı. Bu divanların kuruluşuyle, hukukun o zamana değin yabancısı bir alana girilmişti. Vasallerin, gerek at gerekse toprak üstündeki hizmetlerinden, kaçınılmaz sorunlar doğmaktaydı. Bu sorunların çözümü için toplanan divanlar bayağı yetki sahibiydi ve köylerdeki tabakalaşmanın kökenini biçimlemişti. Çünkü oralarda sağlanan yetkiler, ister istemez gündelik hayata da aktarılmaktaydı.

Vasaller lordlarına hizmetlerini bu divanlarda berkitirlerdi.

Vasaller lordlarına hizmetlerini bu divanlarda berkittiklerinden, oraları, sadece kılıçların değil, toplumsal hizmetlerin de satın alınmasına araç olmaktaydı. Lordun bu toplantılarda verdiği görevler, mutlak egemenliğin temelini biçimlemiştir.

Öte yandan, alınacak vergiler, verilecek cezaları karara bağlıyacak olanlar da bu kurumlardı. Gerçi hukuksal 'sorunlar üzerinde daha onbirinci yüzyıldan itibaren durulmuştu. Fakat onlar, sistemli ve yazılı bir biçime sokulmamıştı.

Krallıkların, yedinci yüz yıl ortalarında gelişen yasama gücü, lordla adamları arasına girmediği

için, lordlar yetkilerini kendi başlarına sürdülebilmişlerdir. Fakat Plantagenet döneminde bu güç pek duyulur durumda değildir.

Malikâne bağımlıları, krallık mahkemelerine baş vurma yetkisinden büsbütün yoksun bırakılmış değildir. Lordların mahkemesinde, sadece, lordlarla adamları arasındaki sorunlar çözümlenmiştir. Fakat kabul etmek gerekir ki köylü sınıfı için asıl önemli anlaşmazlıklar da bunlardı. İngiltere'de sık rastladığımız bu kurulların kararları, köylünün hayatsal çıkarlarını ilgilendirmiştir. Angaryanın ölçüsü, toprağın babadan oğula aktarılmasının kuralları tüm orada belirlenmiştir.

Fakat, kamu mahkemelerinde yargılanmak için ilk ve önemli koşul, özgürler sınıfından gelmekti. Kölelere gelince, onları efendileri canlarının istediği gibi yola getirecekti. Efendinin kölesine karşı tutumuna, herhangi bir kurulun karışma yetkisi yoktu.

Bu çıkmayı yaptıktan sonra, yarı-feodal Osmanlı yöneticilerini incelemeyi sürdürebiliriz (207).

IV. B.

BEYLER

Sancak Beyi, toprak gelirine bağlı oluşu açısından imparatorluğun yarı feodal bir beyi sayılabilir. Eyaletlerin bir alt birimini teşkil eden sancaklarda, beyler kendilerine ayrılan toprak geliriyle geçinmişlerdir. Vergi türlerini sayarken, Erzurum'da bağ vergisinin bir kısmını, Ankara'da bennak resminin üç akçesini, Bolu'da çift resminin bir mikdarını, Aydın'da gerdek resminin, Bolu'da koyun resmini v.ö. nin Sancak Beyine verildiğini söylemiştik. Beyler sancağı doğrudan doğruya dirlik veya arpalık olarak alabilmekteydi. Örneğin 1701 yılında Saruhan Sancağı İçel sancağı mutasarrıfı Ahmet Paşa'ya bu yolla 'tevcih' edilmiştir. Sancak Beyi Beylerbeyi rütbesinde de olabilmiş ve «paşa» sıfatını taşımıştır.

Sancak beylerinin halk üzerinde doğrudan doğruya tasarruf hakkı oluşu pek çok kötü kullanımlara (su-i istimallere) da yol açmış ve zaman zaman devletin müdahalesini çekmiştir. 1742'de Saruhan mutasarrıfı Ahmet Paşa, zimmetine çok para geçirdiğinden azledilmiş ve kendisinin emlakine el konmuştur. (Bu Ahmet Paşa, sadaret ka-

Sadaret kaimmakamı; Sadrazamlar sefere gittikleri zaman, yerlerine birakıkları vezir derecesindeki makam.

immakamı olduğundan sancakların küçümsenecek birer gelir kaynağı olmadığı sonucuna varılabilir.)

Bazı sancaklara XV. ve XVI. yüzyıllarda, şehzadeler tasarruf etmiştir. Onlar sancaklardaki hasları emin ve nazırlar aracılığiyle yönetiyordu. Sancaklar bazen, ceyb-i hümayun harçlığı için havass-ı hümayuna bağlanmış, bazen voyvodalarla yönetilmiştir. Sancak Bey'i unvanı yerine «mutasarrıf» deyiminin de kullanıldığı olmuştur. Mutasarrıflar sancaklara ilk geldiğinde kendilerine üç günlük tahıl karşılığı akçe veriliyordu.

Sancak mutasarrıfları, sancakları çok kez, mütesellimleri aracılığiyle yönetiyordu. Sancak beylerinin en büyük görev ve yetkisi mali alan dışında güvenlik ve düzeni sağlamaktı (208). Sancak beylerinin bu görev ve yetkileri uygularken sınırı aşıp halka zulmettiği çok görülmüştür (209).

Arpalık olarak tevcih edilen sancaklara sancak mutasarrıfı gitmemiş, oralarını mütesellimleri aracılığiyle yönetmiştir. Onlar, yabancılar ve yerliler arasından sancak beyi yönünden seçilir, İstanbul, bu seçimi onaylardı:

«...Sen yarar ve kargüzar oldığın ecilden, tarafımızdan mütesellim nasb ve tayin alınıp zabtıyçün buyruldu tahrir ve irsal olınmıştır...»

Bu kararname kadıya verilir ve sicile yazılırdı. Malikâne şeklinde verilen mütesellimliğin beratlarındaysa «mütedil, munsıf, fukaraperver, zaht-u rabta kadir, perhizkar ve ahali-i vilâyetle hüsn-i imtizaca kadir kimse...» sıfatları yer almaktaydı (210).

Sancakları, mâlikane şeklinde alan mutasarrıflar onu, genellikle birer yıl süreyle iltizame çıkartmış ve iltizam kurumunun halk aleyhine işli-

Kaim; birinin yerini tutan.
Sadaret; başta bulunan, yöneten, vezi

mutasarrıf; vilayetten küçük kazaların yönetici memuru.

yen çarkı burada da bütün hızıyla hareketini sürdürmüştür.

Mütesellimler, iltizam için verdikleri ücreti, kazancıyla birlikte çıkartmak zorundadırlar. Çağatay Uluçay'ın verdiği belgelere göre, Saruhan'da önceleri 35 000 kuruş olan bu para, sonra 62 680'e yükselmiştir. Ayni Ali Efendi, Osmanlı imparatorluğunun yönetim sistemi hakkındaki risalesinde, Saruhan'ı Beylerbeyi hassı ve 240 000 akçe gelire sahip; piyadeler zeametini 175 690; Aydın Saruhan, Menteşe, Karasi, Biga, Bursa, Sultanönü, Müslümanlar zeametini 502 000 akçe gelirli gösterdiğine göre, Sancak'ın yönetimsel bölünme ve gelirinde zamanla değişiklik olduğu anlaşılmaktadır.

Ayni Ali Efendi, risalesini 1602 yılında kaleme almıştır. Çağatay Uluçay'ın okuduğu belgeyse 1730 yılından sonraya aittir. Sonradan, 30-40 bin kuruşa (600 000 - 800 000 akçe) iltizama verildiğine göre gelir 130 yıl içinde 465 890 akçeden bu sayıda yükselmiştir. Bunun, nüfus artışı dolayısiyle tahahkkuk fazlalığından ileri geldiği düşünülebileceği gibi, ürün artışından da söz edilebilir.

Verim artışı sorununu, o zamana ait tahrir defterlerinin incelenmesiyle elde etmek kabildir (211).

Çağatay Uluçay, sanıyorum sürsat ve nüzul defterlerine dayanarak, Saruhan'ın 1605'te 4823,5 avarız hanesine sahipken, 137 yıl sonra ancak, 1099 avarız hanesine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Sayılar, aşağı yukarı yüzde kırklık bir azalmayı ifade eder (212).

Nüfusun bu denli azalmasıyla verginin bu denli (465 890'dan, 800 000'e) yükselmesi, birey-

lerin omuzundaki yükü, sanırım çok iyi anlatır. Vergi yükünün yüzde doksan artışı karşısında nüfusun yüzde kırk azalması demek, her yükümlünün, 137 yıl öncesine bakıldığında, 130 misli gibi korkunç fazlalıkta bir vergi artışıyla karşı karşıya bulunması demektir. Halbuki asıl vergi, 1605 yılı rayicine göre 11 647 akçe olmalıydı.

Öte yandan, aynı ölçüde halk kütlelerinin yoksullaştığı, nüfus azalması dolayısiyle işlenmiyen toprakların arttığı tahmin edilebilir. Doğallıkla bunda, feodal niteliğe sahip celali isyanlarının rolü büyük olmuştur. O isyanlar sırasında, halkın, sapa ve dağlık merkezi hükümete bağlı yerlere çekildiğini veya bizzat isyancılara katıldığını tarihsel olarak bilmekteyiz (213).

Anadolu'da bugünkü doğal dışı yerleşmelerin nedeni budur. Sonra, halkın yavaş yavaş düzlüklere indiği kabul edilebilir. Fakat doğu ve güney doğuda, şimdi bile su başları ve iyi kötü ürün veren yerler boştur. Bunun da nedenini, etnik baskılar, aşiret çekişmeleri ve tarihsel süreçten sıyrılacak koşulların yaratılmamasında arıyabiliriz. (Herhalde bu tür toplu hareketler sosyolojik yönden incelenmelidir.)

IV. C.
BEYLERİN HALKA KARŞI ÇIKIŞI

Yönetim bölgelerinde ve çoğu zaman bu bölgelerin de dışına çıkarak birer mali, yönetimsel güç sahibi olmak istiyen beyler, giriştikleri zulm hareketiyle, yukarda özetlediğimiz sonucu kapsıyan «büyük kaçkun»a yol açmışlardır. Bunların yüzlerce örneği vardır :

Bolu'da emekli olarak oturan bir eski Sancak Beyi, 1603'te, asıl beyin seferde olması dolayısiyle sancağın muhafızlığını almıştı. Mehmed Bey'in kapısında, diğer ümerada olduğu gibi bir takım sipah zorbaları bulunmaktaydı. Bu kişiler, Mehmet Bey'in hizmetkârı, voyvodası, su başı ve sekbanlarını yanlarına almış ve «salgun» toplamağa çıkmıştı. Halkta buldukları, altın, gümüş, at, katır ve develeri zorla alıyordu (214).

Ankara Sancağı Beyi'nin kaimmakamı, Kastamonu ve Sivas yörelerinde çeşitli sancak beyleri aynı şekilde davranmaktaydı. Halk bu durum karşısında tek çareyi, yerini yurdunu terketmekte buluyordu.

Burdur'un Bartam köyüne vakıf veya mukata hazırı olan Ulumaoğlu Derviş, bu köye beş yüz atlı ve seksen sekbanla gelmiş, atlarını bağ ve bahçelere çekip soygun hareketlerine girişmişti.

İlk iş olarak pek çok kişiyi bağlıyarak soydu. 34 evi yağma etti. Dört kişiyi de zencire vurarak yanında götürdü. Arkasından tekrar su başını yoladı. O da dayak ve işkenceyle 25 000 akçe toplayıp gitti.

Kısa bir süre sonra yüz atlı gönderdi ve «sizde daha üç yıllık baki akçemiz vardır» diye bir yük akçe istetti, gece yarısı köyü bastı; halkın nesi varsa aldı; giderken 15 kişiyi de birlikte götürdü. (Götürülenlerin, köyün rehin tutulacak ileri gelenleri, kız kadın ve genç çocukları olduğu düşünülmelidir.)

Köylüler İstanbul'a şikâyette bulundu ve şikâyetleri dinlenmezse köyü terkedeceklerini bildirdi (215).

Aslında bu yakınma işlemi, devlet mekanizmasını bilmemek ve zamanın koşullarını düşünmemekten doğuyordu. Günün ulaşım araçlarıyla bir dilekçenin İstanbul'a varması, divan-ı hümayunda görülmesi, gereğinin ilgili kadılığa ve sancak beyliğine yazılması ve o yazının gönderilmesi, doğallıkla aylar alıyor ve çok kez şikâyetçiler, dilekçelerinin cevabını bekliyemeden yerleşme bölgelerini bırakıyordu.

(Kadıların incelemesi, divan-ı hümayundan buyruk beklemesi, daha da uzun zaman alabilmekteydi).

Ayrıca, resmi kimlik taşıyan karşı yan da kendini haklı gösterecek bir takım arz-ı haller göndermekte gecikmiyor ve inceleme olanağı zayıf bulunan hükümet, bazen, kendisine karşı ayaklanmış güçlü eşkiyayı daha çok kışkırtmamak, tersine, yatıştırmak umuduyla onlar lehine buyrultu yazabiliyordu

III. 3. Mehmet Sancağı

3. Mehmet sancağa çıkan ve oradan padişahlığa gelen son padişahtır.

Medreselilerle sipahiler arasındaki 1602 yılı çatışmalarında, tüm kaza kadıları medreselilerin haklı olduğunu, sipahilerin eşkiya ve zorba sayılması gerektiğini arzettiği halde hükümet, Aydın ve Saruhan yöresinde muhassıl bulunan Mehmet Paşa'nın arzına itibar ederek, sipahiler lehine karar verdi. Merkezin haberalma eksikliğini gösteren bu tür olayların, halk üzerinde nasıl umut kırıcı bir etki yapacağı ve köylünün toprağından kaçmasında nasıl rol oynıyacağı her halde açıktır (216).

Böylece, feodal devletten kopardıklarının daha çoğunu istiyen sancak beyleri ve diğer ümera, sonuçları bu gün bile toplumsal bünyemizi büyük ölçüde etkiliyen ve o tepkiyi hâlâ sürdüren karmaşıklıklara yol açmıştır.

Timar sahiplerinin, çeşitli feodal kişilerin hizmetine verilmesi, onlar arasında çeşitli anlaşmazlıklara yol açmıştır. Ayni Ali Efendi bu çekişmelerin önünün ancak her sipahinin kendi sancağının askeriyle birlikte sefere gitmesi, yapılan hizmetin doğrudan doğruya padişaha ait olması durumunda alınabileceğini belirtiyor. Timarlıların padişaha değil, bir takım adamlara hizmet ettiğini gösteren çok önemli bir noktadır bu. Böyle bir hizmet sıra düzeninde (hierarşisinde) padişah dorukta olmakla birlikte, toprakla geçinen bir zümreye, yine toprakla geçinen başka bir zümreyi vasal gibi yönetme hakkını vermiştir.

Anlaşıldığına göre XVII. yüzyıl başında toprakla geçinenlerin sayısı bir hayli artmış, herkes toprak sahibi olmak için çekişmeye düşmüştür. Bu çekişmelerin izleri celali isyanlarında da görülebilir. Toprağın böyle, çok sayıda insana dağı-

tılması doğallıkla tam bir geçim aracı olacak gelir sağlanmasını önlemişti.

1603 celali isyanında topraklarıyla yetinmiyen beylerin adam soyduğu çok görülmüştür. Bizzat sancak beylerinin başbuğluğundaki zorbalar, beylerbeylerinden aldıkları «müzevvir» mektuplarla timarları zaptederek ürünleri alıyordu. Mustafa Çavuş adında birinin zeameti bu suretle yağmalanmış ve iki yıllık ürünü alınmıştı (217).

Mustafa Akdağ'ın şu satırları çok ilgi çekicidir :

«Doğuya doğru gidildikçe, levendlerin soyguncu ve tahripkâr temayüllerine beylerin, celali şeflerinden daha fazla alet olduklarını görüyoruz. Esasen, halk ümeranın çoğunu celali sayıyordu» (218).

Hükûmet merkezinin de beyleri böyle kabul ettiği, fakat yüzlerce Karayazıcı veya Deli Hasan'ın varlığını resmen ilân etmiş olmamak için, ümera hakkında büyük bir sabır gösterdiği, fermanlardan ve hükm-i hümayunlardan ortaya çıkmaktadır.

1603'de Yabanabad, Murtazaabat, Ayaş ve Bacı kadıları İstanbul'a ortaklaşa bir arz göndererek o sırada seferde bulunan, Ankara Sancağı mirlivası Edip Bey'in Kaymakamı olan Ali Kethuda'nın hareketi hakkında bilgi vermiş ve Kaymakamın «celali yanında gezmiş leventlerden iki yüz müsellah levend ile» kazalarda köy köy dolaşmağa çıktığını ve bu dolaşmalar esnasında örneğin Murtazabad'ın bir köyünden «burada kıtal olmuş» diyerek zorla elli bin akçe cerime aldığını bildirmişlerdi.

Kaymakam diğer köylerden dört yük (dört yüz bin); Yabanabad'tan altı yük; Ayaş, Bacı, Çep-

Ümera Askerlik fermanla yabay olanlar Emirler

ni ve Çukurcak kazalarından ikişer yük olmak üzere şikâyetçi kadılıklardan on sekiz buçuk yük (yani bir milyon sekiz yüz elli bin nakid akçe) toplamıştı.

Bodrum kalesi dizdarı da hükümete yolladığı bir arzda, sancak beyi olanların veya onların kedhudalarının mütemadiyen devre çıkarak yoksulları zorla soyduğundan söz etmekteydi.

Öte yandan İran savaşlarında serdarların azil ve nasıp yetkilerini sorumsuzca kullanmaları, mazul beylerin de isyan etmelerine yol açmıştı. Hatta merkez bu azil ve naspların yaratacağı sonuçları hesab ederek İran serdarı Ferhad Paşa'ya itidal tavsiye etmiştir (219).

Ümera ve kapı ağaları, adalet fermanlarına değişik nedenlerden isyan etmişlerdi. Devlet kapısı, kuvvetli olana mansıp verdiği için, bu gibi kişiler kapılarında mümkün olduğu kadar çok sekban besliyordu. Sancak beyliği görevini yapabilmek için de fazla sekbana ihtiyaç vardı. Yanlarında levend beslemeyi adet haline getiren mültezim, çavuş, kapıkulu türünden yöneticiler özellikle sipah oğlanlığı iddia edenler, sancaklarda serbestçe dolaşıyordu. Bir beyin su başının veya kedhudasının üç beş kişiyle köylerde dolaşabilme dönemi geçmişti. Beyler kapılarında beslemek zorunda oldukları sekbanlar için kışlalar da kuramazdı. Ne sancak beylerinin yıllık geliri yüzlerce sekbanı besliyebilirdi ne de beylerbeylerinin. Bu yüzden onlar halktan zorla para ve yiyecek toplama yöntemine baş vurmalı, kısası toprağa el atmalıydı.

Halk (reaya) için tek dayanak olarak, doğallıkla merkezi devlet kalıyordu. Böylece iş, biraz da merkezi hükûmetle feodaller arasındaki politik-

ekonomik bir kavgaya dönüşüyordu. Yani toprak sahipleri, merkezi hükûmet karşısında daha çok şey almak, toprak gelirine sahip olmak ve sözlerini dinletmek istiyordu. Durumun sayısız örneği bulunmaktadır :

Rum (Sivas) vilâyetinde mir-i miran bölükleri köylere saldırmıştı. Bu atlı bölükler, köylerden ağır vergiler topluyordu. Halk önce kadılara baş vurdu. Fakat zorbalar kadıların çağrısına aldırmıyordu. Sorguna Şirvan 'muhafazasında' olan vezir Hasan Paşanın bir mektubuyla gelen Mustafa Çavuş adlı bir mübaşir, köyleri basıp halkın malını yağma etti.

Yine beylerbeyine ait bir bölüğün başına geçirilen mukataa eminlerinden biri, padişah haslarına dahil köyleri basarak salmalar topladı (220).

Aslında halkın devlete ve onun temsilcisi olan kadılara sığınması, fazla bir şey ifade etmemekteydi. Mahkemelerden, genellikle ehl-i örf denen resmi kimlikli kişilerden büyük şikâyetler vardı. Feodalleşmiş dirlik erbabının bu yolsuzlukları engellemek değil, desteklemek işine geliyordu. Böylelikle halkla devletin arası açılacak ve ümera faaliyetinde daha serbest kalabilecekti. Ehl-i örften şikâyetler Kanuni'yi, ünlü adalet fermanını yayınlamağa ve bağımsızlaşmış memurlarının zulmünü kabul etmeğe zorlamıştı.

Bütün sancaklara dağıtılan adaletnamede, sipahi ve su başılarının, reaya kızlarını, kendi istediklerine vererek nikâhlı kadınları zorla boşatarak para kazanması ve davaların satılması belli başlı iki suç olarak kabul edilmişti.

Kanuni'nin bu çabası (1565) sonuç vermediği için, onun torunu III. Murad yeniden ferman çı-

Ehl-i örf → Kanuni olmaktan ziyade örf ve idari tedbirlerle iş gören idare adamları

kartmak zorunda kalmıştır. Böyle bir ortam içinde ümeranın daha çok toprak peşine düşerek büyük feodal olmak istemesini doğallıkla karşılamak gerekirdi.

Ordunun, gücünü kaybettikçe, yönetim sistemi bozuldukça sancak beyi, su başı gibi kişiler kendi isteklerini merkezi hükûmete kabul ettirip meşrulaştırma yoluna gitmiştir. Bu biçimde «ehl-i örf»ün bölgesel bir bağımsızlık kazandığı söylenebilir. Konuyla ilgili bir örnek vermek istiyorum:

Bolu ve çevresinden alınan su başılık maktuu dolayısiyle halk şikâyetçi olmuş, şikâyetini dinletemeyince köyleri boşaltmağa başlamıştır. Defterdarlık evrakından öğrendiğimize göre Cuma günleri camilerinde hutbe okunacak kadar bayındır olan 422 köy boşalmıştır. Konuyla ilgili olarak padişaha verilen bir dilekçede daha önce halka zarar verdiği için kaldırılan su başılık maktuunun Bolu voyvodasının «her üç ayda bir kırkar ellişer levendle 14 subaşı çıkarıp» önceki gibi aldığı söylenmiştir. Bunun üzerine II. Süleyman yılda 1 727 334 akçelik tutan bad-i heva subaşılık maktuunun bir milyondan fazla kısmını kaldırmıştır.

Fakat, çıkarının elden gittiğini gören voyvoda Sarı Osman Ağa, indirimin yanlış beyan sonucu olduğunu ileri sürerek, verginin eskiden olduğu gibi alınması yolunda bir ferman çıkartabilmişti (221).

Sonra, Bolu'nun her kazasından seçilen birer temsilci Edirne'ye gitti, Defterdar Halil Efendi'nin sarayında, kadıaskerlik mahkemesince gönderilen kadı Hızır Efendi'nin başkanlığında görüşmeye oturdu. Nihayet vergi, merkezin belirlediğin-

1 Bunlara genellikle ihtisap ağası denir. 1854 yılına kadar şehir belediye başkanlarıdır. 1854 den sonra şehir Emini olmuşlardır.

den biraz fazla, voyvodanın isteğinden biraz az olarak kabul edildi.

Bu olayda voyvoda gerçi, kazancından biraz fedakârlık etmiş, fakat isteğini tescil ettirebilmiş, kendisinin sözü geçer bir kişi olduğunu duyurmuştur. Böyle br kişinin aradaki vergi farkını başka kanallardan kapatması işten bile değildir. Önemli olan, voyvodanın hükûmet karşısındaki tutumu, hükûmetle ilişkilerinde bir memur gibi değil, gerçek bir bey gibi davranabilmesidir.

Voyvodanın söz hakkı, reayanın devlete değil ona ait olduğu izlenimini vermektedir. Bu, onun için bir aşamadır. Merkezi devletin çözülüşünü ifade eder. **Geniş topraklar bu ve daha başka yollarla ele geçirilmiştir.**

Toprağı ele geçirme yollarından en yaygın olanı kuşkusuz köylüyü borçlandırmadır. Gerçekten, ağır mali yükümlülükler ve enflasyon politikası dolayısiyle köylünün gerekimleri için (tohumu, çift gereçleri, kentten alacağı giyim eşyası, yakıt araçları) para bulamaması ve doğal afetler, isyanlar nedeniyle köylerin tahribe uğraması sonucu parasız kalan halk, tefecilere baş vurmaktaydı.

Tefeciler hemen bütünüyle siyasal kimlikli kişiler aracılığiyle küçük çapta para işletmeciliğinden veya bürokratlara yaklaşarak edindiği toprakla zengin olmuş kişilerdi. Onlar arasında pek çok da gayr-i müslim bulunmaktaydı. Tefecilerin, sarayda sultanlara, saray dışında sadrazama bile borç verdiğine dair pek çok olay kaydedilmektedir. (222).

Mustafa Akdağ 'Celali İsyanları' adlı eserinde halkın köyleri boşaltmasını, göçebe aşiretlerin rahatsız edici otlak ortaklığına da bağlamaktadır. Köy otlaklarından yararlanmak istiyen bu aşiret-

ler, üstün savaşçı güçleri dolayısiyle onları yerlerinden edebilmiştir. Akdağ'ın kaynak göstermeden ileri sürdüğü bu düşünce, gerçek olsa bile kanımıza göre öyle çatışmalar yaratacak kadar yaygın olma özelliğine sahip değildir. Esasen, inceleme fırsatını bulduğumuz birkaç mühimme defterinde bu kanıyı uyandıracak bir belgeye rastlamış değiliz.

Göçebe-yerleşik köylü çatışmalarına değgin belgeye rastlıyamayışımız, onların, varsa bile çok sınırlı olduğunu kanıtlar.

IV. D.
A'YAN

Bir bölgenin, zengin bilim adamları ve askerleri a'yan adını almıştır. Fakat kullanımda, genel olarak ekonomik güç sahibi kişilere bu ad verilmiştir. Sözcük, Arapça «ayn»ın (ileri gelen kişi) çoğulu olmakla birlikte tekil gibi de kullanılmaktadır (223).

XVII. yüzyılda, sancakların malikâne olarak tevcih edilmesi, yerli mültezim'lerin mukataaları iltizam etmesi, sancaklarda, zengin ve zenginlikleri dolayısiyle sözlerini geçiren; ayrıca ekonomik olanaklarıyla siyasal üstünlüğü elde etmek için çekişen kişilerin doğuşuna yol açmıştır.

Sonraları ünlü sened-i ittifakla a'yan, merkezî hükûmet üzerinde iyice söz sahibi olarak feodalleşme sürecini tamamlamıştır denebilir. A'yanı, XIX. yüzyılda zaman zaman mutlak yönetim gücünü elde etme uğraşıları içinde görüyoruz:

«Sened-i ittifak, Çapanoğlu, Karaosmanoğlu gibi büyük derebeyleriyle, başta sadrazam olmak üzere devlet ileri gelenleri arasında imzalanmıştır Bu ittifaka göre devlet, derebeylerinin hakkını irsi bir şekilde tanımak ve vergilerin padişahın vekilleriyle bu hanedanlar arasında müzakere yoluy-

la karrlaştırılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Padişah, kudreti elinde tutan Alemder'ın baskısıyla, derebeylerinin haklarını irsi bir şekilde tanımayı ve (224) zorba yönetimini meşrulaştırmayı, istemiye istemiye kabul etmiştir»

A'yan, bu sonucu sağlıyabilmek için zaman zaman baş kaldırmış, Nizam-ı Cedid gibi disiplinli bir orduya karşı çıkmış özellikle XIX. yüz yıl boyunca devleti uğraştırmıştır.

Bunlardan Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa, aslında yoksul bir aileden olmakla birlikte yüklendiği kapucubaşılık göreviyle çıkarlar sağlamış, sadece kendisini değil ailesini de zenginleştirmiştir. Mehmed Ağa 1802 yılında Edirne'deki kıtlığı gidermek, kanunsuzlukları önlemek amacıyla, Edirne muhafızı Çelebi Ömerpaşaoğlu'nun tayini ve Bab-ı Ali'nin inhasıyla ayan olmuştur.

III. Selim'in Edirne'de Nizam-ı Cedid'in ıhyası için verdiği buyruğa kadar Mehmed Ağa'nın sesi çıkmamıştır.

1802 yılının sonlarına doğru Edirne'ye Karaman valisi Abdurrahman Paşa'nın yönetimi altında Nizam-ı Cedid askerinin geleceğini haber alan Mehmed Ağa, halkı ayaklanmağa sevketmiştir. Devlet Kedhudası'yla anlaşamıyan Sadrazam da Mehmed Ağa'yı desteklemiştir.

Ayan, aynı zamanda birıbiriyle haberli çalışıyordu. Örneğin Mehmed Ağa'nın Tirsinikli İsmail, Gümülcüne A'yanı Tokadçıklı Süleyman'la ilişkileri olmuştur. Mehmed Ağa bir ara eşkiya takibine çıkmış ve bu bahaneyle girdiği köylerden ağır paralar toplamıştır. Bu husus, Bab-ı Ali'ye gönderilen şikâyetlerle bellidir. Devlet, ordu gerekimleri için halktan zahire toplamak istediği zaman, he-

Alemdar Vakası bu süreçte yaşanmıştır (önemli)

men her taraftan şikâyetler duyulmuş, bir yandan Dağdevirenoğlu'nun aldığı harçlar öbür yandan salmaların ağır geldiği bildirilmiştir.

Fakat bu şikâyetler Dağdevirenoğlu'nun 1806'da Çorlu'yu yağma ve tahrib etmesini önliyememiştir. Bu arada Nizam-ı Cedid askerinin, dış tehlikelere de büyük ölçüde açık Rumeli'de hiç değilse bir gösteri yapmasına karar verilmiş. Fakat bu kararın, III. Selim yönünden, kan dökülmesine engel olmak için geciktirilmesi Dağdevirenoğlu'nun Ürgüp, Silivri, Çorlu, Tekirdağı a'yanıyla birleşip kuvvetlenmesine yol açmıştır. Mehmed Ağa ancak II. Mahmud döneminde bir hileyle ortadan kaldırılabilmiştir. Hile, Dağdevirenoğlu'na haç izni verilmesidir. Ağa'nın, haç dönüşü, bölgesine varmadan başı kesilmiştir (225).

A'yan isyanları, II. Mahmud döneminde de durmuş değildir. Rize ve Hopa a'yanı olan Tuzcuoğullarının isyanı da devleti eni konu uğraştırmıştır. Tuzcuoğullarının dedesi Memiş Ağa, köylüye ödünç para vererek zengin olmuş biriydi. Memiş Ağa, borcunu zamanında ödiyemiyen çiftçilerin tarlasını eline geçiriyor ve köylü, onun toprağı üzerinde çalışmak zorunda kalıyordu. Gitgide nüfuzunu arttıran Memiş Ağa Rize ve Hopa a'yanı oldu. Artık ona ait köylere tahsildar giremiyordu. Tuzcuoğlu, bu yerlerin vergisini hükûmete toptan veriyor, askerlik çağına girenleri de kendi topluyordu.

Memiş Ağa, Rus saldırısına karşı çarpışan Trabzon valisine yardım edince kapucubaşılık ve orduda aktif görev aldı. 1812'de Gönye sancağına Batum kalesi muhafızlığıyle sahip oldu.

Her şey yolunda giderken, Trabzon valisi Sü-

leyman Paşa'nın Memiş Ağa'dan üst üste para istemesi ve Ağa'nın ödenmiyen eski borçları hatırlatarak bu isteği reddetmesiyle bozulmuştur. Vali merkeze ağanın yolsuzluk yaptığını bildirmiş ve olup bitenleri doğallıkla abartımlı olarak yansıtmıştır.

Cevdet Paşa'nın bu yoldaki kanıtlarına bakarak, Memiş Ağa'nın sadece kendini korumak gereğiyle merkeze karşı çıktığı söylenebilirse de onun halkın malını mülkünü gaspetme, ölenlerin malına el koyma türünden davranışları biryana bırakması için verilen öğütleri dinlemiyen biri olduğu, yine Cevdet Paşa'nın ifadesiyle saptanmaktadır.

Prof. Münir Aktepe, Cevdet Paşa'ya dayanarak Memiş Ağa'yla vali arasındaki olayın, nüfuz sorunundan da doğmuş olabileceğine işaret etmektedir. Çünki, Memiş Yaş muhafızlığıyle görevli olduğu ve doğu savaşlarında rol oynadığı sırada, Süleyman Paşa Ağa sıfatıyla Canik muhassılı ve Doğu Karahisar voyvodasıydı. Süleyman Ağa'nın birden Trabzon valiliğine yükselerek paşa olması Memiş Ağa'nın da yaşça büyük olduğu halde onun buyruğu altına verilmesi; aradaki geçimsizliğin, sadece borç alıp verme işinden doğmadığı inancını verecek niteliktedir.

Her neyse, sonuçta Tuzcuoğlu, akrabasının ve başka ağaların yardımıyla kendisi hakkında idam fermanı istiyen Trabzon valisinin üzerine yürüdü. Trabzon yağma edildi. İsyancılar sonra Giresun'a yöneldi. Tuzcuoğlu, uzun uğraşmalarla Of'ta ele geçirilip idam edildi. Fakat bu hareket sırasında bölge halkı gerek a'yan yandaşlarından,

gerekse hükûmet ordusundan büyük zarar görmüştür (226).

Bu isyan hareketlerini çözümlersek, onlarda ağalar arası çekişmelerin de rol oynadığını görebiliriz. Bir veya birkaç ağanın ortadan kaldırılması, doğallıkla öbürlerinin güçlenmesine, çıkarlarının artışına yol açacaktır. Nitekim, Memiş Ağa'dan sonra, onun damadı ve oğlunun isyanında Süleyman Paşa'dan sonraki Trabzon valisinin, Memiş Ağa'ya karşı savaşmış Satırzade'ye yakınlık göstermesi büyük rol oynamıştır (227).

Öte yandan merkeze yandaş olan köylülerin karşısında, a'yandan yana çıkanlar da görülmüştür. Dağdeviren isyanında halkın, feodal güçleri desteklemesinin başlıca nedeni, dinsel bağnazlık (taassup) dolayısiyle Nizam-i Cedid'e iyi gözle bakılmaması ve devletin, uyruklarını yarı köle gören siyaseti rol oynamıştı (228).

Hem ağaların çevresindekiler de hükûmet buyruğundaki kuvvetler de yağma düşüncesiyle hareket ediyor ve yenilgiye uğrattıkları isyancıların bölgelerindeki evlerde yiyecek giyecek bırakmıyorlardı (229). Yağma alanında nitelik ayrımı olmaması, mücadele bölgesindeki halkın, karşı taraf kuvvetlerinin istilasına uğramamak isteğine doğallıkla yol açıyordu.

A'yan'ın nasıl sorumlu mevkilere geldiğini ve nüfuz kazandığını, Alemdar örneğiyle de görmek kabildir. Rusçuk yeniçerilerinden biri olan Alemdar'ın kendisi de yeniçeriydi. Rusçuk'ta hayvan, hayvancılık ve tarımla uğraşmaktaydı. Tirsinikli-zadenin maiyyetine girmiş, iyi döğüşmesi dolayısiyle hassas silâhşörlüğüne atanmıştı. Tirsinikli, Alemdar'ı hükümetin reddetmesine rağmen Hezargrat

a'yanı yaptı. Efendisinin öldürülmesi üzerine bir olup bittiyle Rusçuk a'yanlığını elde eden Alemdar, Tirsinikli'nin kırk a'yanını uyrukluğuna aldı.

Bu suretle güçlenen Alemdar'ı kısa bir süre sonra, vezir rütbesiyle Silistre valisi ve Tuna seraskeri görüyoruz. Prof. Uzunçarşılı'ya göre, devlete uzun süre isyan ettikten sonra Vidin muhafızlığıyle vezir olan Pazvantoğlu Osman Paşa'nın ölümü üzerine Tuna boyu boş kalmıştı. Yeni bir vali ve serasker gerekliydi. Fakat bunun Rusçuk a'yanı Mustafa'yla iyi geçinebilmesi şarttı. Devlet, herhangi bir sorun yaratmamak için Alemdar'ı vali yapmak kararını vermişti.

Valilik, devlete şeklen bağlı kalmayı gerektireceğinden ve halktan para alma, adalet uygulaması yönünden sınırlar koyduğundan Alemdar'ın işine gelmiyebilirdi. Bunun için araya aracı kondu ve aracının ısrarıyla, Alemdar, valiliği ve dolayısiyle paşalığı lütfen kabul etti (230).

IV. E.
SİPAHİLER

Sipahi kavramı Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren kendini göstermiştir.

Orhan Gazi Kocaeli'nde fetih hareketine giriştiği sırada gerek Bizanslıların gerekse Türklerin, sipahi teşkilâtına sahip bulunduğunu bilmekteyiz:

«Hisarı aldılar, malın gazilere virdiler. Sipahisin çıkardular. Hisarı berkittüler.»

«...Orhan Gazi döndü tekvüri aldu. Bile gittü. Sipahilerin dahi Ak Hisar'a götürdü» (231).

«Rumili'nin yayasını müsellem itdü, bazısını bazısına harçlıkçı itdü. Şimdiki zamanda dahi çeriye giden kişiye ellişer akçe harçlık virürler. Ve hem azab çağırttu. Gelibolu'nun gemilerin berkittü. Ve ne kadar kim duvacılar var ise gemisine çağırttı, getürdü. El hasıl-ı kelam Rum İli'de sipahi adlı kimesne komadı» (232).

Kanunnamelerde sadece «sipahi yazıcıları»yla «timar defterdarları»ndan, muhtelif memurlara verilecek timarların değerlerinden ve cebelilere ait bazı hükümlerden söz olunmaktadır. Buradan, Fatih kanunnamesinin, timar hakkındaki eski esasları koruduğu anlaşılmaktadır (233).

Esasen Osmanlı Kanunnamelerinde «varup

olagelmiş kanuna göre», «Hasan Padişah kanununda», «Alaud-devle Bey kanununda» türünden ifadeler yer yer geçtiğine göre, Osmanlıların eski düzeni sürdürme eğiliminden söz edilebilir (234).

Sipahi, nicelik olarak, feodal temeli meydana getiren en önemli öğedir (unsurdur). Devlet bu öğeyi yasalarla denetimi altında tutmak, onun, üretim güçleri karşısındaki durumunu belirlemek istemiştir. Fakat, bu tedbirlerin büyük bir kütle karşısında başarı kazandığı söylenemez. Zaten celali isyanlarında sipahi bölüklerinin payı da bu başarısızlığı ispat etmektedir (235).

Werner, sipahi ordusunun 1520-1533 tarihlerinde Anadolu'da, kölesiyle birlikte 460 539'a yükseldiğini, Rumelindeyse 50 000 kölesiz sipahi bulunduğunu, buna karşılık yeniçeri ordusunun 10 000 in üstüne çıkmadığını kaydetmektedir. İkinci Murad döneminde Osmanlı ülkesini ziyaret etmiş olan Bertrandon da la Broquiere'in seyahatnamesinde Anadolu Beylerbeyi'nin buyruğu altında 20 000 kişilik bir timarlı sipahisi gösteriliyor (236). Bu kaydı gezgin, adını «Cumussat Bayscha» diye yazdığı beylerbeyinin bizzat kendisinden işitmiştir.

Halka ilk ağızda muhatap olan sipahinin tutumu çok önemliydi. Onun, haksız bir işleme girişmesi pek âlâ mümkündü. Nitekim Osmanlı kanunnameleri bu hususa değinmekte ve «ziyade nesne alınmaya» ifadesini kullanmaktadır (237).

Gerçi sipâhilerin davranışlarının Anadolu Beyliklerinde de sınırlandığını kabul edebiliriz. Fakat o döneme ait kayıtlar elimizde bulunmadığı için, sınırlayıcı yargıların neden ibaret olduğunu kestirememekteyiz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, yıpran-

mış durumda birkaç belgeden söz etmektedir (Anadolu Beylikleri, Toprakla ilgili konular).

Dolayısiyle Osmanlı dönemi belgeleriyle yetinmek zorundayız. O belgelerde, sipahinin çeşitli yasalara bağlanmış olduğunu öğreniyoruz. Örneğin, bir takım haksız fiiller karşısında, Divan-ı Hümayundan kadılara yazılan buyruklarda sipahi den başkasının cezası kadılara bırakılmakta ve sipahilerin «isimleri ve resimleriyle birlikte» bildirilmesi istenmektedir (238).

Öte yandan sipahinin «örf-i na ma'ruf» ve «hayf» niteliğindeki vergileri istiyemiyeceği belirtilmektedir. Değişik yerlerde sipahiye tanınan haklar da, o yerin geleneğine bağlı olarak değişmiştir. Sipahi bazı yerde sahibi olduğu yerin resm-i destbanisini almakta (239), bazı yerde (240) böyle bir vergi yazılmadığı için ondan yoksun kalmaktadır. Arus için de aynı şey söylenebilir. Örneğin Biga ve Aydın'da o, sipahiye verilmişken Erzurum'da mukataa zabitleri yönünden alınmıştır. Erzurum'da bağ vergisinin dörtte biri sipahiye aittir. Hudavendigâr livasında çift resminin bir kısmını sancak beyi, bir kısmını su başı, bir kısmını da sipahi alırken Erzurum'da çift, bütünüyle sipahiye verilmiştir.

Aydın, Bolu, Karaman'da gerdek resmi sipahiye ait olduğu halde, sipahinin kızı evlendiğinde o resim sancak beyine ait olmaktadır. Koyun vergisi Bolu'da sancak beyinin, Mudurnu'da müsellem sancağı beyinin olduğu halde Biga'da yarı yarıya sipahinindir. Sancakların bir kısmında koyun resmini, serbest olmıyan timarların sipahileriyle su başılar bölüşür. Subaşının bulunmadığı yerlerde bu payı sancak beyleri alır.

Karaman'da otlak resmini, sipahi amillerle bölüşmüştür.

Sipahilerin bağlı bulunduğu kurallar ilginçtir. Örneğin, Karaman eyaleti kanunnamesine göre sipahi vergiyi önceden alsa sonra timar bir başkasına verilse eski sipahi, peşin aldığı vergiyi yeni gelene ödemek zorundadır. İç-İl livası kanunnamesine göre de, sipahi raiyyeti zorla toprağından ederse raiyyet sonradan (sözün gelişi, toprağa başka sipahi sahip olunca) aynı toprağa döndüğünde, tapu resmi vermemektedir. Raiyyetin, toprağı kendiliğinden terketmesi durumunda, sipahi orasını tapuya verebilmektedir.

Serbest olmıyan timarlarda serbest vergilerin yarısı sancak beyine yarısı timar sahibine gitmektedir. Yalnız, bu vergilerin başkasına yazılmış olmaması gerekmektedir. Örneğin, su başına kaydolan vergiyi sancak beyi alamaz.

Biga kanunnamesine göre serbest timarlar, alay beyi, çeri başı, subaşı, çeri sürücüleri, emir-i alem ve dizdarların timarlarıdır. Bu durumda, sipahi timarları serbest olmıyan timarlar arasına katılmıştır.

Trabzon livası kanunnamesi, zeametleri serbest timar saymış ve serbest timarlara salgun salınamıyacağını bildirmiştir. Dolayısiyle beylerbeyi, sancak beyi için, arpa, otluk, saman, odun ve başka şeyler gerektiğinde, zeametlere salgın salınmaz, serbest olmıyan timarlara (sipahi timarları) salınır.

Kayseri livası kanunnamesine göre, serbest timarlar arasında sancak beyine kaydolan timarlar da vardır. Buralarda, koyun resminin yarısını san-

cak beyi, yarısını timar sahibi almıştır. Fakat, yürüklerin bulunduğu topraklardan sancak beyine bir şey düşmemiştir. Çünki o timarların zaten bütün geliri koyun vergisinden ibarettir. Yürük timarlarında sancak beyi arus (gelin) vergisiyle, cürüm ve cinayetin yarısını almıştır.

Buradan çıkan sonuca göre, sancak beyi ve su başına verilen timarlar serbesttir. Cürüm, cinayet bad-i hava gibi «serbest» diye nitelenen vergileri genellikle alay beyi, su başı, sancak beyi gibi kişiler almakta, bazen (İç İl'de olduğu gibi) sipahi de paylaşmaktadır. Sipahi timarlarında, özel kişilere de pay verildiği olmuştur. Örneğin, Ankara livasında yürük koyun vergisinin yarısını sipahi, yarısını sancak beyi, gaileyi de Tacuddin adlı bir kişi almıştır. Yine Ankara kanunnamesinden, 12 akçelik bennak resminin 9 akçesini sipahinin aldığını öğreniyoruz.

Sipahilere ayrıca bazı emeklilik hakları da tanınmıştır. 1519 yılına ait Rum Vilayeti Sipahi Kanunu'nda ilginç yargılar yer almıştır:

Görevinden azledilen bir sipahi yedi yıl timar alamayınca, öbür reaya gibi şer'i ve örfi vergilerini verecektir. Babaları veya dedeleri sipahi olanlar için bir ayrıcalık tanınmamıştır.

Rum vilâyetinde, zeametlerden, serasker timarlarından, dizdar timarlarından başkası serbest sayılmamıştır. Her kadılık bölgesindeki timar sayısı dondurulmuştur. Onlardan birinden öbürüne timar katılmaz. Bundan defterdar sorumludur.

Vilayette mevkuf (sahibi belirsiz) ve mebeyn kalan timarlar, defter emini aracılığiyle yazılır, tekrar bir sipahiye verildiğinde defterlerinin sureti, her

üç ayda bir vilâyet kadılarına ve İstanbul'a gönderilir.

1519'dan önce, Rum vilâyetinde reayanın ürünlerinden defterlere kaydedilen vergiler salarlık ve yemliğe bağlıymış; üzerine çift yazılan kişi, her yıl timar erine bir yıl kulluk eder, yani iş görürmüş. Ayrıca harman resmi diye birer kile arpa birer tavuk alırlarmış, hisar erenleri de her yıl, çiftten çifte birer yük saman birer yük odun alırmış. Harman resmiyle, hisar erenlerinin saman ve odun alması yöntemi kaldırılmış.

İç-İl livasında da bir sipahizadeler yasası geçerli olmuştur. Bu yasanın kapsadığı maddeler özetle şunlardır:

1. İç-İl livası emekli sipahileri çift, bennak, caba, koyun, küvare resmi ve avarız vermemiş. Onların ekip biçtiği yerin öşrü toprak sahibine gitmiş.

2. Beş kişiden biri sefer zamanı nöbetleşe sefere gitmek üzere eşkinci kaydolmuş.

3. Emekli sipahilere güherçile atölyesinde iş verilmiş. Ve herkesin birden çalışması yararlı görünmediğinden her on kişide bir kişinin hizmet etmesi karara bağlanmış.

4. Emekli sipahilerin çocuklarına on sekiz yaşına gelene kadar hizmet teklif edilmemiş.

5. Emekli sipahilerden her biri, yılda bir altın toplamakta ve içlerinden birini hizmete göndermekteymiş. Yoksul ve zenginlerin, hallerine göre para vermeleri karar altına alınmış.

6. Yaşlı, hasta ve sakat olanların koyun keçi ve mallarına hizmet edenlere bir ödemede bulunması istenmiş.

7. Emekli sipahi çocukları babalarının ölü-

müyle kendilerine miras kalan yerde çalışanlara ücret ödeme yükümlülüğünü almış.

Bu yasada, emekli sipahilerin, sahip olmuş oldukları toprağa göre bir değer arttırımı yapabildiği, kendilerine, vergilerin bir kısmından bağışıklık gibi ayrıcalıklar tanındığı; onların, yine çiftçi gibi çalışabileceği; fakat sefer yükümlülüğünün büsbütün kaldırılmadığı anlaşılmaktadır.

Burada, şu noktaya değinmekte yarar vardır: Toprak sipahiye verilirken, aradaki emekçilerin istek ve istemleri dikkate alınmış değildir. (Doğallıkla aynı durum has, zeamet biçimindeki dağıtımlarda da söz konusudur.) Batıda köylü, bu bakımdan daha özgürdü. Hiç değilse bazı yerlerde, kendi rızası olmadan başka lorda aktarılamazdı. İmparator Conrad Halyav vavasour'larına 1037 yılında böyle bir hak tanımıştı. (Bloch, Feudal Society, 198).

IV. E. 1.
BABADAN OĞULA SİPAHİLİK
IV. E. 1. a. BATIDA

Sipahiliğin miras kalması, Karolenjler zamanında siyasal hükümetine karşı olarak, feodal yönetim sisteminin özellikleri arasında sayılabilir.

Bir anlamda, miras kalabilirlik ifadesi tam değildir. Bir timar önceki sahibinin ölümüyle hiç bir zaman tam olarak başkasına miras bırakılmamıştır. Fakat, çok kesin olarak belirlenmiş koşullar dışında lord, sahiplik haklarının doğal mirasçıya geçmesini reddetme hakkına sahip değildir. Yalnız bu, onun, mirasçının, uyrukluğunu önceden kabul etmiş olmasiyle kabildir.

Büyük bir malikâne yokken bile sadakat bağı, iki bireyi iki aile gibi bağlamış değildi. Onlardan biri otoritesini uygulama, öteki ona baş eğme durumundaydı. Akrabalık bağları kuvvetli olan kabilelerde de böyle olabilirdi.

Orta çağlar boyunca «doğal» yani «doğuştan lord» ifadesine büyük anlam yüklenmişti. Fakat timar verme ortaya çıkınca vasal ilişkisinde, oğulun babasının yerine geçmesi, hemen hemen kaçınılmaz oldu.

Uyrukluğu reddetme, sadece timarın değil,

aynı zamanda tüm mirasın reddine yol açabilirdi (241).

Genellikle dendikte, Hugh Capet zamanında yaşıyan keşiş Richer'ın dediği gibi «çocuğu mülkten yoksun etmek bütün iyileri umutsuzluğa atmak» oluyordu. Lordlardaysa, toprağı kendilerine daha iyi hizmet edecek birine verme eğilimi daima vardı.

Karolenjler zamanında timarlar çok kez çocuklara bırakılıyordu. Bunun bir örneği hem krallık hası hem de Rheims kilisesi arpalığı olan Folemberay malikânesiydi. Malikâne, Carolus Magnus'tan Kel Charles'a kadar, soydan soya aktarılmıştı.

Timarların miras bırakılır duruma gelmesi, bazen dolaylı yoldan gerçekleşmiştir. Örneğin baş piskopos Hincmar'ın dediği gibi, yaşlılık veya rahatsızlık dolayısiyle, bir vasal görevini yapamaz duruma gelir, oğlunu vekil tayin ederse lord, oğlun bu yetkisini elinden almıyacaktır.

Öte yandan bir yetimi, askeri görevlerini yapamıyacak kadar küçük de olsa babasının dirliğinden yoksun bırakmak zalimce bir hareket olarak nitelendirilir. Sofu Louis'in küçük yaşta bir oğula, babasının hakkını verdiğini bilmekteyiz.

Karolenjler soyunun ilk zamanlarında kral, çevresindekileri vasallik ilişkileriyle bağlamıştı. Fakat onlar, hayat boyu, bir işlevliğe (fonksiyona) sahip değillerdi. Görevleri karşılığında bir miktar toprak işlemiş oluyorlardı. Fakat bu durumda bile, elde ettikleri topraklardan ayrılmıyan soylular çıkmıştır. Örneğin Kel Charles, Bourgogne kontunu görevinden azlettiği halde toprağından atamamış-revinden azlettiği halde toprağından atamamıştır tır. (867).

Bir kez, herhangi bir şekilde toprağa yerleşenler, oradan çıkmamak için gerekli tedbirleri de alıyor, sağlam şatolar, kalemsi duvarlar yapıyorlardı. Frank imparatorluğuna bağlı olan devletlerde düklükler veya kontluklar, feodal bağışlar olarak verilmişti. Onların aile emlâkine dönüşmesi genel olarak miras kalan timarların gelişmesiyle içiçe bağlantı durumundaydı.

Burgundie'de (Batı Fransa)kralın zayıflaması sonucu, görev dolayısiyle elde edilen topraklar, miras yoluyla ilk kalanlardır. Kel Charles'in 877'de yapmış olduğu ünlü ve çok kişiyi gönendiren (sevindiren) fermanı bu konuda aydınlatıcıdır.

Charles, Fransa'ya hareket ederken krallığın hükûmetsiz kalmasını istemedi. Bir kont ölürse örneğin ne yapılacaktı? Sürekli bir atama hakkını kendinde bulundurduğu için böyle bir durumda, krala haber verilecekti. Dolayısiyle Charles yerine vekil olarak bıraktığı oğlu Touis'e sadece geçici olarak yönetici atama yetkisi verdi.

Fakat bu arada Charles, aile başkanlarıyle ilgili olarak ortaya çıkabilecek durumları dikkate almıştı : Örneğin bir kont ölebilir ve oğlu, Charles'la birlikte seferde olabilirdi. Charles, vekiline sürekli atama yetkisi vermemekle kendi silâh arkadaşlarını korumuş oluyordu.

Başka bir olanak da kontun Fransa'da küçük bir çocuk bırakarak ölmesiydi. Bu durumda, kralın kararı bilinene değin kontluk, o çocuk adına, ölen kontun memurlarınca yönetilecekti.

Kel Charles'in bu konudaki uygulaması da değişik olmuştur. Örneğin 864'te Neustrie dirliğini verdiği Robert le Fort kısa süre sonra ölünce kontluk başkasına aktarılmıştır. Halbuki Robert le

Fort'un iki tane yetişmiş ve yetenekli oğlu vardı (242).

Normandie'de on ikinci yüzyılın sonuna doğru kızların da miras hakkı kabul edilmişti. Bu kural, Capet krallarıyla amansız savaş başladığında ortadan kaldırılmıştı (243).

Kurumların orijinal karakterini kıskançlıkla koruyan hukuksal sistemler, erkek varise tanıdığı hakkı, kadın varisten esirgemişti. VI. Henry, büyük vasallerine bir imtiyaz olmak üzere, kadın varisler konusundaki bu sınırlamayı ortadan kaldırmıştır.

Kural, aynı zamanda baronların tasarıları üzerine bize bilgi vermektedir. Hohenstaufen hükümdarının vasallerine tanıdığı hakkı, İstanbul Latin imparatorluğunun kurucuları kendi hükümdarlarından istiyecektir.

Gerçekte, kadınların toprak mirasından yoksun edilmesi teoride devam ediyordu. Onun uygulamada pek çok istisnası vardı. Lord yoksun etme kuralını bir yana bırakabilirdi. Avusturya dükalığında durum böyleydi (1156 yılı). Fransa'da ve Norman İngiltere'sinde oğlan çocuk bulunmadığında kızlara toprak verilebiliyordu. Hatta kadın akrabaya bile. Kadın, toprak hizmetlerini yerine getiremezse o görevi kocası yüklenmekteydi. Söz gelimi, Robert'lerden Otto, Burgundie dükünün kocası sıfatıyla 956 yılında Burgundie kontluklarını ele geçirmişti (244).

Toprağın, çocuklara miras kalışı her ne kadar şairlerce zalim bir hareket olarak nitelendirilmişse de daha dokuzuncu yüz yılda onun çaresi bulunmuştur. Çocuk büyüyüp hizmetleri yerine getirene kadar timarı geçici biri yönetmiştir. Çok

kez aileden biri olan bu yöneticinin teknik adı «baillistre» dir.

Burada bir sorun kendini gösteriyordu: Söz gelimi ölen bir vasalin oğulları arasından varis olanı belirliyecek ayraç (kriter) neydi? Feodal yasalar ve haneden yasası, bize büyük evlad için bir öncelik tanındığını bildirmektedir. Fakat bu kural da itirazsız kabul edilmiş değildir.

Önceleri kral, toprağın, lordun büyük oğluna kalmasını kabul ettiği zaman bu ayrıcalığı (imtiyazı) lordun beratına işliyordu. Ancak, onikinci yüzyıldan sonra, bu yöntem pek uygulanmamıştır. O zamandan sonra ileri sürülen gerekli genel koşul toprağın, onu işleyende sadece yaşantı boyu kalmasıydı. Bunun, seyrek de olsa ayrılı (istisnası) vardı. Gerçekte yeni koşul, miras yoluyla aktarıma çok daha elverişliydi.

Fransa'da, İngiltere'de olduğu gibi timar sözcüğü miras kalabilir bir malikane anlamına gelmiştir. Söz gelimi dinsel cemaatler, bu terimin kendi topraklarındaki hizmetliler için kullanılmasını istemiştir.

Cemaatlerin böyle davranmaktaki tek niyeti, babadan sonra oğlun hizmetlerini kabul etmenin önüne geçmekti. Her şeye rağmen, sonraki Karolenjler ve ilk Kapetler çağında oğula babanın hakkını tanımak evrensel bir uygulama durumuna gelmişti (245).

Kuzey İtalya kadar hiç bir yerde, toprak konusunda toplumsal güçler çatışması kendini göstermiş değildir.

Feodal Lombard kralı 951 yılından itibaren, aynı zamanda Almanya kralı da olmuştur. Sonra-

dan kral, papadan taç giyince imparator sıfatını kullanmıştır.

Kraldan sonra, onun toprak verdiği kişiler, dinsel ve laik soylular ve bu soyluların vasalleri geliyordu. Bu vasaller doğallıkla, aynı zamanda kralın alt-vasaliydi ve «vavasour» adını alırdı.

Onbirinci yüz yılın başında vavasour'larla, kraldan bir görev karşılığı veya bağış olarak toprak almış kişiler arasında ciddi bir anlaşmazlık çıktı. Vavasour'lar topraklarını aile mülkleri sayıyor, kraldan görev karşılığı toprak alanlarsa (bunlara sipahi denebilir) hakkın sadece hayat boyu olduğunu ve onun her zaman geri alınabileceğini ileri sürüyordu.

1035 yılında bu anlaşmazlıklar gerçek bir sınıf savaşına yol açtı. Birbirlerine yeminle bağlı Milano vavasour'ları, soylular karşısında yenilgiye uğradı.

Kargaşalık karşısında imparator II. Conrad her şeyden önce kilise toprağının yabancılaştırılmıyacağı konusuna saygı gösteren Otto'cu öncülerinden ayrılarak küçük rütbeli vasallerin yanında yer aldı. İtalya hâla bir yasalar ülkesi olduğundan, 28 Mayıs 1037 de bir yasama buyrultusu çıkardı.

Conrad'ın buyruğuna göre lord keşiş ve rahiplerin mukataacı olduğu bütün dirlikler babadan oğula veya vasalin kardeşine geçebilecekti. Dirliklerden biçimlenecek alt timarlara da aynı kural uygulanacaktı. Buyrukta, malikâne sahipleri hakkında bir hüküm yoktu.

Conrad burada feodal sıra düzeninin (hierarşinin) başı olmaktan çok, bir hükümdar gibi hareket etmiş; vavasour'ların, başpiskopos Arlbert

gibi karşıtlarına düşmanlık duymuştur. Ancak onun, kişisel çıkarlarının ötesinde ve uz görülü davranmış olduğu söylenebilir.

Büyük feodallere karşı, onların adamlarının kalbini kazanmak akıllılıktı. Böylece, monarşiler biraz daha garantiye alınmaktaydı. Conrad'ın bu ereği krallık sarayını zorlıyarak bir hukuk silâhı yaratmasında ortaya çıkmaktadır. Monarşinin miras ilkesi lehindeki müdahalesi, yarı yarıya tamamlanmış bir evrim evresinde (safhasında) ortaya çıkmıştı. Daha on birinci yüz yılın başında Almanya'da çocukların timar üzerindeki haklarını saptıyan özel anlaşmalar yapılmıştı. 1069'da Godfrey dükü, şövalyelerinin haklarını alıp kiliseye verebileceğini düşünüyordu. Fakat vasallerin hoşnutsuzluğu öylesine yüksek oldu ki, dükün ölümünden sonra varisi, kiliseye bağış yolunu değiştirdi.

Çeşitli ülkelerdeki paralel gelişmeler, siyasal çıkarlardan daha etkili güçlerin nüfuzunu ortaya koydu. Fakat bu güçler daha çok sıradan timarlar için söz konusuydu. Mevki timarları (fiefs de dignite) denen timarların bazı ayırıcı özellikleri bulunmaktaydı (246). Onlar uzun süre siyasal eğilimlere göre dağıtılabilmiştir.

IV. E. 1. b
OSMANLILARDA

Osmanlılarda sipahilik, babadan oğula aktarılır sayılmıştır.

Aydın livası kanunnamesine göre, toprağı ortaklaşa kullananlardan biri ölürse, ölenin oğlu, sipahiden babasının toprak payını işleme hakkını alır. Ölenin oğlu yok, kardeşi varsa, kardeşin yeri kardeşe geçmez. Fakat başkasının verdiğini kardeşler verirse toprak tercihen kardeşe aktarılır.

Raiyyet ölünce sipahi onun çiftliğini oğluna tapulamaktadır. Kıza pay verilmez (Karaman Kanunu). Ölen raiyyetin kızı, babasının yerini tapuyla alamamaktadır. Boş kalan bir yerin, kadınlara tapulanamıyacağı, kanunnamelerde yazılıdır. Fakat, ölenin karısı toprağı işletebiliyorsa o yere karışılmaz (Hudavendigâr Kanunu).

Tapu vergisi, timar geleneğinin belli başlı öğelerindendir. Tapu resmi sipahinindir. Köylü toprağını başkasına doğrudan doğruya tapuya veremez. Bunun için sipahiye baş vurmaktadır. Otlaklar tapuya verilmemekte; bir yer tapuya verilirken, o toprakta eskidenberi yerleşmiş raiyyet, dışardan gelene tercih edilmemektedir (Hüdavendigâr Kanunu).

Ayrıca, toprak tapusu yanında, köylerde geçerli olan ve yine sipahinin aldığı ev tapusu da vardır. Vergi olarak mikdarı değişmeler gösteren bu tapu Karaman'da iyi evden 50, orta durumdaki bir evden 30, kötü durumdaki bir evden 10 akçe biçiminde saptanmıştır. (tesbit edilmiştir) (Kanunname). Ev tapusu, konumuzu dolaysız olarak ilgilendirmekle birlikte, kullanma (tasarruf) hakkının sadece toprak için değil, taşınmaz mallar için de verilebildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Herhangi bir tapulama (alım - satım) işlemi sipahi aracılığıyle olur. Sipahi aldığı tapulama harcı dışında, satış bedelinin 1/10'una ortaktır. Toprağı işliyemiyen veya bir süre boş bırakan, tapunun verdiği hakkı kaybeder.

Miras konusunda bazı ayrıntılar dikkate alınmıştır: Ölenin ardında kalan oğullarından bennak kaydı olan, resm-i bennak verdikten sonra, payına düşen resmi de verince, baba toprağını kullanır. Kara yazılan için de aynı şey söz konusudur. Aydın kanununda 12 akçe bennak, 62 akçe kara resmi yazılıdır.

Devlet, başlangıçta sipahilerle ilgili her şeyi düzene koymak istemiştir. Bir timarın ne zaman boş sayılacağı, kime hangi koşullar altında verileceği, nasıl kullanılacağı bellidir.

Timar sistemi, tarihimizdeki toprak sorunlarının temelini içinde bulundurmasına rağmen, genel nitelikteki kitaplarda değinilmekten öte, bir inceleme konusu olmamıştır. Arşivlerimizdeki belgeler teker teker gün ışığına çıkmadıkça sistemin işleyişi hakkındaki bilgimiz eksik kalacaktır.

Sistem, daha imparatorluğun gelişme döne-

minde bozulmağa uğramıştır. Örneğin dört sayılı mühimme defterinde (BA) bir sekban başının dilekçe gönderip, kardeşi Ferhad'a dirlik istediği, buna karşılık Ferhad'a 6000 akçelik bir timar verildiği belirtilmektedir (968 yılı). 967 Cumada l-uhrasına ait bir gölgede de (247) Ali Paşa'nın kız kardeşinin çocukları olan Ali'yle Hasan'a zeamet, İbrahim'le Mehmet'e terakki verilmesi için buyrultu yazılmıştır.

967 yılı Recebinde saray çavuşlarından Mustafa'nın kardeşi Hızır'a İnebahtı da bir timar verilmiştir (248). 968 yılı Cumada l-uhrasında Şamın Kurna nahiyesine bağlı İlyas köyü arpalık olarak, yeniçeri ağası İlyas'a bağışlanmıştır (249). 967 yılı Cumada l-uhrasında «Ferhat Paşa'nın ferağiyle mahlul olan» bir toprak, Sultan Ahmet'in kız kardeşinin müteferrikalarından Mehmed'e verilmiştir. Yine aynı tarihte Ferhad Paşa'nın adamlarından biri timar almıştır (250).

968'de, Ali Paşa'nın kardeşinin oğlu Mustafa'ya timar verilmiş (251); Filibe nahiyesinde bir zeamet, Rüstem Paşa'nın mir-i ahuru Mehmed'e tevcih edilmiştir (252).

Aynı sıralarda yine bir kapucu başı, timar edinmiştir. Bir şehzadenin solak başısı Yahya timar sahibi yapılmıştır (253).

Örneklerin ardı kesilmemektedir. Anadolu toprağının, üretim ilişkileri içinde bulunmıyan bazı kişilere gittiği anlaşılıyor. Doğallıkla burada, bizzat yönetici olmak ve yönetici zümreye, özellikle saraya yakın bulunmak büyük rol oynamıştır.

Öte yandan Sivas'tan İstanbul'a memuriyetle gelen Yusuf adlı bir Çavuş'a terakki (ek timar) verilmesi, toprağın, sipahilik teşkilâtının temelini

biçimliyen, savaşa adam getirme ve katılma kuralına uymaksızın, gelişi güzel dağıtıldığını tanıtlamaktadır (254).

Devlet, bir memurunun belki de görev aktarımı dolayısiyle artacak giderini karşılamak düşüncesindedir. Timar, askeri bir göreve değil, herhangi bir göreve karşılık olmuştur.

Zaten yukarda sözünü ettiğimiz Seçen sancağı beyine verilen timar buyrultusu onun «öşür ve intikal vukuunda alınması gerekli harç» karşılığı olduğunu belirttiğine göre «askeri hizmet» kavramı bir yana bırakılmış demektir.

Belgelerden vardığımız sonuç, sipahinin ayrı hukuka bağlı olduğudur. Halkın işlediği suçlar kadı yönünden cezalandırılırken, sipahiler için merkez, yetkiyi kendi eline almıştır. 1016 yılına ait bir mühimme defteri kaydında (255) kadıdan, suç işliyenlerin «hakkından gelinmesi», «muhtac-ı arz» olanların yani sipahilerin divana bildirilmesi istenmektedir. (Muhtac-ı arz deyimi Osmanlı belgesinde sık sık geçer).

74 sayılı mühimme defterinde, Menteşe sancağındaki kadılara, «fesad ehlini tutup, teftiş edip suçları sabit olucak, haklarını» vermeleri, «muhtac-ı arz» olan sipahileri bildirmeleri buyurulmaktadır (256).

Bu durumda sipahilerin, halktan ayrı bir statüde görüldüğü ve divanda yargılandığı anlaşılıyor. Nitekim, bulduğumuz bir başka belgeden, özel statülü kişilerin kural olarak İstanbul'da yargılandığı ortaya çıkıyor.

Yenişehir Kadı'sı, kadırga için kereste vermiyen reayanın şikâyetiyle, kendisinin, Bursa kadısının gönderdiği bir çavuş yönünden tutuklandığını

bildirmiş, çavuş ve naiple «süddesaadette murafaa edilmesini» istemiştir (257).

Aynı zamanda sipahiler, doğrudan doğruya divan-ı hümayuna yani hukûmete şikâyet edilebilmektedir. (Bu şikâyetler sonucunda suçlu görülen sipahinin timarı geri alınmıştır). Örneğin 5. mühimme defterinde, bir timar sahibinin timarının bu nedenle geri alındığını (ref edildiğini) okuyoruz (258).

Devletin, sipahileri denetlemek dışında bir düşünceye sahip olduğu söylenemez. Şikâyetler her halde ciddiyetle değerlendirilmiştir. Sipahilerin ceza gördüğüne değgin (dair) örnekler az değildir. Örneğin, Eflak seferinde suç işliyen sipahi ve zaimlerin cezalandırılması yönüne gidilmiştir (259)

Cezalar, timarın geri alınmasından ayrı olarak hapis, kürek v.ö. türünden olmakta, suça göre değişmektedir. Esasen «arza muhtaç» deyimi suçun iyice incelenmesi anlamını dile getirmektedir (260).

Merkeze bu biçimde bağlanmış olan sipahinin, kanunnamelerde yazılı vergiler dışında hakları da vardır. Örneğin, köylü, toprak alım satımını sipahi aracılığiyle yapar. Aydın livası kanunnamesine göre, sipahi satıştan, fiatın onda biri ölçüsünde hakk-ı karar almaktadır.

Öte yandan reayadan biri ölünce onun eşi eğer toprağı işliyor, öşürünü ve öteki vergilerini veriyorsa sipahi, çiftliği kadının elinden alamamaktadır. Fakat boş bir yere herhangi bir kadının talip olması mümkün değildir. Sipahi böyle bir kişiye yer veremez (Bolu).

Sipahinin tapuyla veremiyeceği yerler arasında hassa yer de bulunmaktadır. Bir sipahi, orasını

tapularsa bile, öbürü iptal edebilir. Fakat, hassa yerde bağ ve bahçe yapsalar, sipahi, orada yetişen ürünün dörtte birini almaktadır. Sahiplerinin elinden bağ ve bahçenin alınmasına izin verilmemiştir.

Sipahilerin öşürlerini, hariç raiyyet aracılığıyle, pazara taşıtma hakkı yoktur. Öşür ancak yakın pazara iletilecektir (Erzurum). Sipahi, ölenin çocukları toprağa tasarruf edemiyor diye kalan toprağı başkasına tapuya verememektedir. Bu şekilde toprağı alan kişinin sipahiden sağladığı hüccete itibar edilmiyecektir. Fakat üç yıl kalan (ekilmiyen) yer, sahibinin elinden alınıp başkasına verilebilir.

Toprağı işleyen raiyyet, başkasının vereceği vergiyi verirse o yer öncelikle (tercihen) ona verilir. Su basan yerlerle, dağ ve kırların, çeltik ekilen yerlerin işlenmesindeki aksaklık bahane edilerek, oralar reayadan alınamaz (Aydın).

Sipahinin, köylüyü zorla toprağından atabildiği, Karaman eyaleti kanunnamesinin bir maddesinden anlaşılmaktadır. Bu şekilde toprağından edilen köylü tekrar aynı yere döndüğünde, yeniden tapu resmi vermemektedir. Fakat, köylünün kendi isteğiyle terkettiği yer sipahinindir. Sipahi orasını, istediği gibi tapuya verir.

Toprağını terkedip başka işle uğraşanlardan sipahi ceza niteliğinde tahıl ve akçe de alabilmektedir. Örneğin Trabzon'da toprağını terkedip başka toprakta para kazanan, üç kile tahıl vermektedir. Fakat sipahi sonradan üç kile tahılı veriyorlar, yine de tarımla uğraşmıyorlar yolunda şikâyet etmiş bunun üzerine tahıla ek olarak 75 akçe leventlik konulmuş. Toprağın yine işlenmeden bırakıl-

ması durumunda, tahıl cezası beş kileye, levendiye 150 akçeye çıkarılmış.

Çankırı'da sahibi kaybolmuş toprağın resmini sipahi bazı reayadan zorla alırmış, sonra o yerler reayaya kaydolmuş. Karye ürününde o yerin resmi yoksa sipahinin vergi almaması buyurulmuş.

Reayanın ölümünden sonra sipahi, onun oğullarının hepsine birden toprağı tapulayamamış, sadece birine vermiş öbürleri, durumlarına göre, bennak, caba bennak kaydolmuştur. Bu durumda, yer resimleriyle caba ve bennak resimleri birleştirilmiş ve çocuklar arsa paylarına düşeni vermiştir. Sonuçta, toprak eşit olarak kullanılmış, kardeşlerden biri «yer benim üstümde» derse bile sözü makbul tutulmamıştır (Erzurum).

Reaya'nın, «sahibi belli değil» diye bazı arazinin vergisini ödememesi karşısında sipahi deftere bakacaktır. Defterdeki gelir (hasıl) toplamı o verginin ödenmemesi karşısında elde edilmiyorsa, vergiyi alacaktır (Çankırı). Doğallıkla onu, sahipsiz toprağı işleyen verecek veya işleyenler bölüşecektir. Kanunnamede belirtilmemekle birlikte, boş, sahipsiz toprakların, karye gelirinde yeri var diye tüm köy halkına da yükletilmiş olması olanaklıdır (mümkündür).

Bir sancakta timar tasarruf edip de başka bir sancakta oturan sipahi azledilirse, böyle bir sipahinin yeniden boş bir timara hak kazanması için azlinden sonra iki yıl geçmesi gerekir. Azledilmiş sipahinin oğluna timar verilmez.

Eskiden beyler kendi adamlarını korumak için onlara boş timar vermişlerdir. Sonradan bu engellenmiştir. Sahibi azledildiği için boş kalan timar

yoksul ve süresini tamamlamış azillilere verilir. Sipahioğulları ancak, babalarının ölümünden sonra onun timarına sahip olur.

Başbakanlık arşivinde gördüğümüz ve fakat notlarımız arasında hangi deftere kayıtlı olduğunu bulamadığımız bir belgeye göre ölüm halinde (sekerat-ı mevt) olan bir sipahinin oğlunun, babasına ait timarı almak üzere müracaat etmesi sonuçsuz kalmaktadır.

Reaya, sipahi hakkına sahip değildir. Ata binip kılıç kuşanamaz. Asker olmağa istekli genç bir reaya sancak veya beylerbeylerinin hizmetine girer, cephelerde, sınırlarda çalışır. Beyler veya sancak beyinin raporuyla bu kişilere, sınırlarda timar verilir. Reaya, sipahiye özgü tüm haklardan yoksundur.

Sipahi oğullarına da bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Örneğin İç-İl'de onlardan çift, bennak, caba ve avarız; Karaman'da ağıl resmi alınmamıştır. Karaman'da sipahi oğulları «ümenanın iltizamına» yılda 12 gün hizmet etmekten bedel akçesi vermek şartıyla (muaftır). Kendi toprakları üzerinde sefere «eşenler» raiyyet sayılmamışlardır (Trabzon).

Koçi Bey, sipahiyi şöyle tanımlamıştır:

«Din ve devlet uğruna can ve baş veren, güzide, mümtaz, serbaz, serefraz, muti munkad bir taife» (261).

Onlar arasında yabancı yoktur. Tümü, ocaklı, soyca padişah dirliği tasarruf eden kişilerdir ve bayrakları altında, yani sahip oldukları toprakta oturur (262).

Fakat yukarda belgeleriyle belirttiğimiz gibi, uygulama, kuramı tutmamış, daha başlangıçta toprakla ilgisiz bazı kişiler timar alabilmiştir. Büyük

toprak sahipleri çok kez topraktan uzak kalmıştır. Zeameti Rumilinde olan ve kendisi Erzurum beylerbeyinin kethudası maiyyetinde bulunan birini örnek diye anabiliriz (263). Böylece, toprakla ilgisiz kişilerin tarım gelirine ortak edilmesi, araya ister istemez «mübaşir», «çavuş», «mukataacı» «muhassıl» gibi vergi toplayıcıların girmesine yol açmış; köylüye, toprak sahibi adına muhatap olan bu aracılar, günümüzün normal dışı ağalık düzenini yaratmıştır.

IV. F.
SİPAHİLERİN MERKEZE BAŞ KALDIRMASI

Sipahi örgütü (teşkilâtı), toprağın askerlikle ilgisi olmayanlara geçmesi ve çok sayıda insana toprak dağıtılması yüzünden bozulmuş ve gerek merkezin haksız davranışları, gerekse gücünü kaybetmesi yüzünden kendini bağımsız sayan sipahi kütleleri isyanlarda önemli rol oynamıştır.

Herhangi bir nedenle toprak istediği halde alamıyanlar veya toprağı elden gidenler celali olmuştur. Örneğin, ünlü celali Karayazıcı'nın çevresinde yetişen celali şeflerinin çoğunluğu altı-bölükten yetişme sipahi zorbalarıydı. Arabacı Süleyman, Arnavud Hüseyin, Deli Zülfikar, Tekeli Mehmed, Kizir Mustafa, Dündar, Tepesi Tüylü, Yıldızlı İbrahim, Kafir Murad öyleydi.

Karayazıcı isyanına değin kimi kapu ağalığında vakit geçiren, kimi sarı, kırmızı bayrakla sipahi oğlanı bölüğü halinde dolaşan «defterden çalınmış» sipahların Karayazıcıya katılması dolayısiyle Yazıcı'nın da sipahi, hem tanınmış bir sipahi olması ihtimali akla gelmektedir (264).

Aslında her sancağın sipahileri düzen (asayiş) konusunda, sancak beyine yardım zorundaydı. Sefer açıldığı zaman, «alçak halli», yani dirlik-

leri dört bin veya daha aşağı olan sipahilerden 30-50 kişi, 5-6 bin akçe timarlı birinin buyruğunda sancağın korunması işini üzerine alıyordu. Onları, sancak beyinin kaymakamıyla birlikte bir olay çıkmasına engel olurlardı. Fakat 1550'de bizzat sipahiler haramiliğe başlamıştı (265).

Sipahi ocağının bozulmasında doğallıkla Koçi Bey'in sözünü ettiklerinden ayrı nedenler de bulunmaktaydı. Önce küçük timar sahipleriyle büyük timar sahipleri arasında bir çekişme olduğu var sayılabilir. Küçük timarlıların gözleri her halde geliri yüksek dirliklerde olmuştur. Sonra devlet, zaman zaman, küçük timar sahiplerini «sefere dayanıklı olmadıkları» gerekçesiyle sefere çağırmamış, dolayısiyle onları sefer yağmasından yoksun ederek bir kez daha gücendirmiştir. Bu tür kızgınlıklar, sipahilerin celalilere katılmasında büyük etken olmuştur. (Öyle ki, İran savaşlarında dirliği 3000 akçe olanlar sefere alınmamışken Avusturya savaşlarında bu sayı 6000'ne çıkarılmış, dolayısiyle çok daha büyük çapta bir sipahi kütlesi büyük gelir sahiplerine ve merkeze karşıt duruma geçmiştir.)

Bu hoşnutsuzluk timar sahiplerinin ehliyetsizliği ve timarları salt sömürü (istismar) konusu görmesiyle birleşince çöküş hızlanmış ve disiplinsizlik artmıştı. Merkezin timarlara egemen olamaması, üretimi ve geliri kontrol edememesi demekti. Daha doğrusu, gelirden yararlananlar, devletin ayakta kalmasına yardımcı olmuyordu. Örneğin 1593 Avusturya seferine timar erbabının bir kısmı katılmak istememiş, tüm Anadolu için çıkarılan hükme karşın (rağmen) binlerce kişi sancaklarda oyalanmıştı. Sefere hareket etmiş gö-

rünen bazısı da özellikle tabiatı daha uygun olan Bursa ve çevresinde vakit geçiriyordu. İstanbul'dan, Gelibolu'dan Macaristan'a kadar, yollar asker çadırlarıyla dolmuştu. Dahası, Serdar Sinan Paşa, askerin cepheye gelmemesini Ferhat Paşanın ihmaline vererek, ona acı bir mektup yazmıştı (266).

Sipahilerin memnunsuzluğu bir ara onları toplu ayaklanmaya da götürmüştür. Sonradan halk dilinde, «sipah sürgünü» adını alan ilk büyük ayaklanma, Saruhan sancağında başlıyarak gelişmiştir. Deli Hasan'ın Kütahya ve Karahisar-ı Sahip yörelerini istila ettiği 1602'de, Saruhan'da Memi adlı biri altı-bölük bayrağı açarak «üç dört yüz» kişiyle dolaşmağa başlamıştı.

Adala ve Borlu kazaları halkının Anadolu Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya yaptığı şikâyete göre Memi, önceleri kırk elli leventlik bir kuvvete sahiptir. Sadece Tirhanyat kazasından 800 000 akçe salma toplamıştır. 1602'de onlara, Emre köyünden Meüzzinoğlu Mustafa Nazır da katılmış; böylece çoğalan asîler, halkın karıları ve çocuklarını almağa başlamış, onların korkusundan pazarlar kurulamamıştır (267).

Şeytanoğlu adını alan Memi'yle kardeşi, Manisa ve Menemen'den salma topladığı sırada hükümet yönünden üzerlerine gönderilen Haslar Nazırı Mehmed Çavuş ve maiyyetindekileri bir baskınla öldürmüştür. Fakat, halkın da desteğini sağlıyan medrese öğrencileri, Şeytanoğlunu ortadan kaldırmış, bunun üzerine altı-bölük sipahileri medrese öğrencilerine cephe almıştır.

Altı bölük zorbaları, ölen sipahilerin kanını istiyordu. Hükümet, sorunun incelenmesi için İzmir

kadısı Mehmed'i gönderdi. Halk, kadıya, medrese öğrencilerinden yana olduğunu ve Afyonkarahisarı'nda kışlamakta olan celalinin, baharda yeniden saldırıya geçeceğini bildirerek öğrencileri, öbür eşkiyayı da ele geçirmesi için «emr-i alişan ısdarına delaletini» istedi. Kadı da hukûmete, bu isteğe uyan bir yazı yazdı. Böylece sipahiler daha da öğrenci karşıtı oldu.

1603 baharında altı bölük halkıyla öğrenci-halk çatışması büyüdü. Beş yüz kadar suhte (medrese öğrencisi), kalabalık bir sipahi kütlesiyle çarpıştıktan sonra Alaşehir kalesine kapandı. Aydın ve Saruhan yörelerinin muhassılı bulunan eski Anadolu beylerbeyisi Mehmed Paşa sipahileri tuttu ve İstanbul'a yolladığı bir arzla, suhtelerin, başbuğunu kendisine teslim etmeleri için Alaşehir halkına ferman gönderilmesini istedi (268).

Bütün kaza kadıları, suhtelerin haklı olduğunu yazmış bulunduğu halde, merkez, büyük mikdarda vergi toplıyan, dolayısiyle çıkar bağıyla bağlı bulunduğu muhassılını kırmak istemedi ve istenen ferman çıkarıldı.

Fermanı öğrenen sipahiler bu kez yağma faaliyetine giriştiler. Halkın evini yağmalamağa, kızlarını, çocuklarını, kadınlarını hayvanlarını kaçırmağa başladılar. Özellikle Bergama köylerini kan ve ateş içinde bıraktılar. Bir sipahinin evinde öldürülmesini bahane ederek, 10 milyon akçelik mal kaldırdılar. Camilerden halı ve kilimler toplandı, Kur'anlar yakıldı, evler yıkıldı, halk göç etmeğe başladı (269).

Hukûmet bu kez halka ve medreselere gönderdiği fermanla sipahilerin hadlerinin bildirilmesini istedi. Bir yandan da, altı bölük'ten silahdar-

lar ağası Ali Ağa'yı soruşturma yapmağa gönderdi. Ali Ağa'nın soruşturması, isyanın sadece Saruhan ve Akşehir'e özgü kalmadığını Soma, Midilli ve Kula'ya yayılmış olduğunu gösterdi.

Silahdarlar ağasının çabasiyle sipahilerle suhteler barıştırıldı, fakat sipahi zorbalığı daha sonraki yıllarda da sürüp gitti.

Sipahilerin davranışları, divan-ı hümayuna zaman zaman yapılan şikâyetlere yansımıştır. Örneğin Trabzon sancağını bir süre sipahi ve yeniçeri adlı bazı kişilerin kasıp kavurduğu, bu şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Ahıska'da sağ gureba ağası Yusuf Ağa, altı bölük sipahileri sayesinde bütün o bölgeye egemen olmuştu. Yusuf Ağa 1602' de Deli Hasan üzerine gitmek için Husrev Paşa'nın buyruğuna gönderildiği zaman, Erzurum'da sipahilere izin vererek büyük bir soygun yaptırmış, Erzurum, Bayburt, Kemah, Erzincan yönleri o soygundan büyük zarar görmüştü.

Yusuf Ağa, Celali Hasan'ın üzerine de gitmemiş Ahıska'da beylerbeyi ve kadı görevleri yüklenerek hüküm sürmeğe başlamış, kendisine baş eğmiyen sancak beylerini tutuklamış, kardeşi Ömer'i Ardahan'a aleybeyi yapmış, Ardahan'daki zaim, çavuş ve askerleri kalede kuşatmıştı (270).

Bu tür yasa dışı hareketlerin önüne geçmek için devlet, bir ara köylünün ata binmesini, silâh kullanmasını, levent kıyafetine girmesini yasaklamıştır:

«...Birisi dahi bu ki, reaya ata binip kılıç kuşana ve ol lezzet dimağına caygir olup tekrar raiyyet olur mu? Ve askeri dahı olmağa yaramaz. Bilâhire eşkiyaya mülhak olup nice fitne ve fesada bais olur. Vilâyet-i Anadolu'da ekseri zuhur eden

Celali eşkiyasının ekseri cündi ve leşkeri bu makuleler idi. Ol cihetten vüzera-yı selef bu makulelerden külli ihtiraz idüp abd-i müstereki istihdam iderler idi...»

Doğallıkla, eşkiyalık hareketlerinin nasıl bastırıldığını anlatacak değiliz. Ancak değinmek istediğimiz nokta, celalilerin önüne geçmek istenirken halkın savunmasız bırakıldığı ve yeni yükümlükler altına alındığıdır. Çünkü yukarki tedbirlere uyması için halk nezre bağlanıyor, yani belli bir para karşılığında söz veriyor, onlara uymaması durumunda belirlenen parayı ödüyordu

«Ata binmeyip, kılıç kuşanmayıp ve levend kıyafetinde gezmeyip yaramazları içlerine almayıp, biri hilaf-ı şer-i şerif haraket ve şekavete cesaret ider ise kendüleri, ahiz ve siyasete memur olanlara teslim eylemek üzre nezri kabul şartıyla yerlerinde ibka olınmak istid-a-yı merhamet eyledikleri i'lam olınmağla. .» (271).

IV. F.
MUKATAACILAR

Cevdet Paşa, timar sisteminin bozulmasına Rüstem Paşanın neden olduğunu söylemektedir (Kanuni dönemi) (272). Bozulmanın asıl nedeniyse miri toprakların iltizama verilmesidir (müzayedeye çıkarılmasıdır). Bu yöntem gelirin, sürekli seferler dolayısıyle artan giderleri karşılıyamamasından doğmuş olabilir. Yoksa sipahi örgütü, Fatih dönemindeki yaygınlığını ve gücünü yitirmemiştir. Kanuni gibi güçlü bir padişahın döneminde sipahilerin fonksiyonunu ifa edememesi gibi bir durum da kolay kolay düşünülemez. Fakat, bu, şimdiye değin belgesel olarak incelenmemiş konular arasındadır.

İltizam yöntemine göre, sahipsiz kalan timarlar sipahiye verilmek yerine hazineye peşin gelir sağlamak amacıyle sarraf ve mültezimlere aktarılmıştır. Fakat her halde böyle bir işlemi Rüstem Paşa'dan başlatmak doğru değildir. Çünkü mukataanın, daha Fatih zamanında var olduğu bilinmektedir.

Aşıkpaşaoğlu, bazı evlerin Fatih yönünden mukataaya verildiğinden söz etmektedir (273). Orhan Bey imareti vakıflarıyla, Yakut Paşa vakıfla-

rının yazılı bulunduğu 259 tarihli defterden Prof. Gökbilgin ev, bağ, çiftlik, değirmen mukataası çıkartmıştır. (274).

Gerçekten at pazarı, esir pazarı, mezbaha, mumhane, bozahane, galle kapanı mukataalarından ayrı olarak yava vergisi, zeamet ürünü, kervansaray, çeşitli dükkânlar, çeltik, öşür, dalyan mukataaları türünden mukataalar saptanmıştır (tesbit edilmiştir) ve bunların gelirleri küçüksenmiyecek derecede yüksektir. Prof. Gökbilgin bu şekilde sadece Edirne için 20 mukaata belirlemiştir.

Başlangıçta mukataa koşulları çok sıkıdır. Örneğin 897'de Edirne bozahanesini üç yıllığı 80 000 akçe üzerinden mukataaya alan İlyas İbnu Abdullah, burasını iki buçuk yıl uhdesinde tutmuş ve bu süre içinde 67 700 akçe borçlu sayılmış, bunun 66 478 akçesini ödiyen İlyas, 1222 akçe için beş yıldan çok tutuklu kalmıştır.

Yine Edirne'de meyve, galle kapanı ve yollar bacı mukataasını yüklenen amil Yahya 930 000 akçelik bircunun 75 457 akçeliğini ödiyemediği için onaltı yıldan fazla tutuklu kalmıştır. Sonra aynı mukataayı 894'de uhdesine alan Mahmud Paşa'nın azadlı kölesi amil Atmaca 900 000 akçelik borcun 328 349 akçesini ödiyemediğinden ondört yıl tutuklanmıştır. Aynı mukataa yüzünden Mihal adlı biri dokuz yıl yatmıştır (275).

Devlet, mukataalardan sadece yüksek bir para garanti etmemekte, aynı zamanda resm-i hesap, resm-i berat diye vergi de almaktadır. Doğallıkla mukataaların gereksiz olduğu ve bazı kişilere kazanç sağlamak için ortaya atılmış bir sistemden ibaret bulunduğu düşünülmelidir. Gerçi, kadılar-

dan tavsiye almadıkça mukataa verilmemiş, hesaplar sıkı denetime tabi tutulmuş ve yukarda belirtildiği gibi, mukataacılar üzerinde para bırakılmamasına çalışılmıştır.

Fakat bu gibi tedbirlerin sözde kaldığı zamanlar çok olmuş, çeşitli gelir kaynakları, kadılarla anlaşan Yahudiler veya devrin ileri gelen kişilerinin elinde sömürü konusu durumuna gelmiş, devletin gücü azaldıkça bu sömürünün ölçüsü artmış ve mukataacılar hazineye ödedikleri yüksek paranın acısını çıkartmak için halka yüklenmekte sakınca görmemiştir.

Edirne bozahanesini mukataaya alan İskender İbnu Ali, Mehmed İbnu Yusuf adlarındaki iki kişi, 200 000 akçelik hasıla karşılık 2000 akçelik resm-i berat ve resm-i hesab, Hamza Topal'la İshak (daha sonra alanlar) 132 000 akçe mukataaya karşılık 1846 akçe resm-i berat ve resm-i hesab ödemişlerdi (276).

Meyve, galle kapanlarıyla yol başlarını mukataaya alan Yusuf İbnu Abdullah 900 000 akçeden 10 800 akçe resm-i berat 1800 akçe resm-i he sab vermiştir. Gerçi bu vergiler küçüktür. Fakat mukataacılara, alacakları normal gelirin dışında bazı haklar isteme cesaret ve yetkisini vermiş ve yüzde birlik resm-i berat ve hesab, mukataalı toprağın gelirinden yüzde on fazlasını almağa vesile teşkil etmiştir. Osmanlı tarihini iyi bilen ve kendisi de iltizamlar döneminde yaşamış bulunan Cevdet Paşa'nın ifadesinden bu sonuca rahatlıkla varmaktayız (277).

Zaten, mukataacıların ödedikleri miktarı normalin üstünde arttırması da onların aşırı kazançları olabileceğini duyurmaktadır. Sözün gelişi,

891'de 40 000 akçelik gelire sahip ve o fiata verilen Edirne Bozahanesi üç yıl sonra 132 000 akçeye verilmiştir (278). Bu kısa süre içinde, yüzde üçyüz yetmiş oranlı üretim artışından çok, halka yansıyan fiat artışını düşünmek akla daha yatkındır.

Arttırmalar bazen kişiler arasındaki çekişme dolayısiyle olağanüstü sayılara varabilmektedir

Edirne Bozahanesi 894'de üç yıllığı 90 000 akçeye İshak İbnu Hacı Yusuf'a, Edirne kadısı Muhyiddin'in tavsiyesiyle verilmiş; fakat, Bekçe mahallesinden Hacı İbrahim İbnu Mahmud'un 10 000 akçe arttırması üzerine İshak tekrar 300 akçe arttırrarak bozahaneyi 103 000 akçeye mukataaya tutmuştur. Tahrir defterlerinden çıkan sonuca göre, 3000 akçenin aşağı yukarı 80-90 hanelik bir köyün yıllık geliri olduğunu düşünürsek, mukataacıların arttırma yarışının anlamını daha iyi kavrıyabiliriz. (279).

Mukataa isteklilerinden, örnekte görüldüğü gibi bir kadı yönünden aday gösterilme koşulu aranmıştır (280). Arttırmalar, birinin mukataayı alışından hemen sonra da olabilmektedir. Örneğin, yine Edirne bozahanesi 320 000 akçeye mukataaya verilmişken Yorgi İbnu Süle adlı bir amilin 10 000 akçe arttırması üzerine Ali yönünden tekrar 20 000 akçe arttırılarak alınmıştır (281).

Mukataacılar ve kefilleri, gayr-i müslim olabilmektedir:

Edirne şem'hanesini mukataaya alan Salamon adlı biri «İstanbul cemaatinden taahhüdü cari» ırkdaşını kefil göstermiştir. Bu kefillei bir hazine sarrafları sınıfı yaratmıştır. «Sarraflar kendilerine ihale olunan varidat-ı öşriyye ve rüsumiyyenin ta

kibinde ileri gide gide, «hukümet içinde hukûmet» halini almışlardır (282).

Gerileme yıllarında hazine darda kalarak gelirinin bir kısmını iltizama çıkardığında Galata'ya yerleşmiş olan ve hazineye verdikleri borçların faiziyle yaşıyan azınlıklar, vezirler ve paşalarla uyuşmuş ve devlete verdikleri peşin para karşılığında halkın karşısına ikinci bir devlet gibi çıkmıştır. Devlet, bu gibilerin, aralarını kazançlarıyla birlikte çıkartabilmek için baş vurduğu yollara karışmamış ve bankerler halkın ödeme yeteneğine bakmadan, ayrıl (istisna) tanımadan yatırımlarının ürününü toplama ereğini gütmüşlerdir. Kuraklık, su baskını, şiddetli soğuk gibi iklim koşulları ve doğal afetler, onlara hitap etmemiştir.

Sosyal ve ekonomik tarihimizin çok önemli ve acı evrelerini (safhalarını)biçimliyen bu işlemler de henüz belgeleriyle işlenip açıklanmamış; ancak, kulaktan kulağa aktarılmış ve bazı tarihçilerin yazılarında yer almıştır. O tarihçiler resmi nitelikli kişiler oldukları için gerçekleri tam söyliyememiş ya da masa başında çalıştıkları için tam görememiştir.

İltizam sisteminin Tanzimat Fermanı'nda halkın zararına olduğu ilan ve onun yerine doğrudan doğruya devletin vergi almasını sağlıyacak bir yöntem vaad edilmiştir (283). Gerçekten, toprağı geçici bir süre için alan mültezimler, sipahilerin tersine onun durumuyla ilgilenmemiştir.

Koçi Bey, sipahi sisteminin bozuluşunu anlatırken şöyle demektedir:

«Kargaşalık ve bozukluğun yayılmasının ana nedeni, timar ve zeamet sahiplerinin dirliklerinin yok edilmesi ve kendilerinin adsız sansız kalışı-

dır. 892 tarihine gelinceye değin köy ve çiftlikler, kılıç sahiplerinin elinde ve ocakzadelerdedir. Onların arasına yabancı ve köylü soyu sızmamıştır.»

«Ancak, Acem ülkesine serdar olarak atanan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın, bazı yabancılardan yiğitlikleri görülenlere, üçer bin akçe 'iptida emir'i vermesiyle yabancılar fırsat bulmuş; Osman Paşa iyilere vermişken ondan sonra gelenler kazanç düşüncesiyle iyi kötü demiyerek ve aslında, cinsinde dirlik kullanmamış şehür oğlanı ve reayadan bir alay bozuk mayalıya iptida emirlerini karşılıksız olarak dağıtmış, zeamet ve timar istiyenler günde yüz bin akçe timara hak kazanır olmuşlardır.»

«Ve sahipsiz kalan dirlikler de eski yasaya aykırı olarak Asitane-i Saadet tarafından verilmeye başlanmış, erkân-ı vukela, mahlulu, uyruk ve yakınlarına vererek» sistemin çökmesine yol açmışlardır.

Koçi Bey'in azgınlık olarak nitelendirdiği bu durumun sonucunda, belgeleriyle belirlemeğe çalıştığımız gibi, beylerbeyleri, sancakbeyleri, vezir ağaları, müteferrikalar, çavuşlar ve kâtipler hatta dilsizler ve cüceler timar ve zeametler almış, bunların bazen hizmetkârlar ve azatsız kullar üzerine berat ettirildiği de görülmüştür.

Bu şekilde yirmiyle elli arası timar alanlar, sefere gitmemekte, Koçi Bey'in deyimiyle «evde kalmakta» ve «sırf yoklamada bulunsun diye bazı kişilere biraz harçlık vererek, cübbe ve zırh yerine aba ve kebe giydirererk; semerli beygirle» sefere göndermektedir.

Ayrıca, timar ve zeametin İstanbul'dan dağıtılması yüzünden çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıkmış, timar ve zeamet vezir-i a'zamların büyük vak-

tini almış; çeşitli kişilerin elinde aynı toprak için beratlar ve mukarrernameler görülmüştür.

Bir mukarrernamede örneğin, «hak bunundur buna zabtettiresün» şeklinde bir padişah buyruğu bulunmaktayken, karşı yanın elinde de yine «hak bunundur buna zabtettiresün» buyruğu çıkmıştır.

Koçi Bey'in tahminine göre Rumeli, Anadolu ve öbür eyaletlerde timar ve zeamet kullanan kişilerin sayısı ancak yedi sekiz bindir. Sipahilerin bu şekilde ortadan kalkmasının asıl nedenini Koçi Bey, toprak dağıtma işini vezir-i a'zamların kendi üzerlerine almasında bulmaktadır:

«Beylerbeyleri ehil olmıyanlara verdiklerinde ehil olanlar divan-ı hümayuna gelip yakınırlardı. Amma, vezir-i a'zam olanlar ehil olmıyanlara verdiğinde hakkı olanlar kime varıp yakınsınlar?»

Akıncıların ancak iki bin kadar kaldığına, yörük ve müsellemlerin mukataaya bağlandığına değinen Koçi Bey, böylece askeri gücün azalmasını da açıklamış olmaktadır. Toprak, savaşa katılmıyan zümrelerin eline geçmiştir. III. Murad döneminde bu yabancıların sayısı büyük ölçüde artmıştır (284).

Demek ki, Rüstem Paşa'nın iltizam usulünü koyması, Osman Paşa'nın, yabancılara timar vermesi, sistemin çöküşünü hazırlıyan etmenlerden olmuştur.

Kentlerdeki üretim kredilerinin normal yollarla sağlanmasına karşılık, iltizam yoluyla köye giren tefecilik servetinin köylerde derin yıkıcı etkisi olmuştur. Ürünü daha tarladayken ucuz fiatlarla satın almak, selem biçiminde kredi avansları; borcun faiziyle birlikte ödenmesinden sonra geri alınmak üzere yapılan bağ, bahçe, ev satışları (bay'un bi-l

vefa); tarlanın, bağ ve bahçenin rehin kaldığı sürece, eski sahibi tarafından borcu verenle ortak olarak işletilmesi yükümlülüğünü gerektiren murabaha sözleşmesi türünden yollarla borçlandırmalar, tüm tefecilik sınırına girmektedir.

Enflasyon döneminin vurgunlariyle iltizam ve tefecilikle kazanılan servetlerin tarıma yönelmesi ve ucuz kredi kaynaklarından yoksun bulunan köylünün, üzerinde çalıştığı toprakları alarak büyük çiftlikler kurmayı başarması Osmanlı toplumunun geleneksel yapısının bozulmasına yol açmıştır. Böylece toprakları elinden çıkan eski bağımsız çiftçiler yerine, zengin çiftlik sahibi mütegallibe sınıfıyle, ırgatlaşan topraksız köylüler sınıfı geçmeğe başlamıştır (285).

İltizam yöntemi, toprağa egemen olabilecek sarraflar sınıfının doğuşunu büyük ölçüde zorlamıştır. Çok eski belge ve kitaplarda örneğini gördüğümüz iltizama (286) veya mukataaya alabilmek için yukarda değindiğimiz gibi hazinece «taahhüdü cari» bir kefil gerekiyordu. Bir takım kişilere, «kuyruklu» denen imtiyazlı senetler verilerek hazine sarrafları sınıfı, toprak ağalığının doğuşunu kolaylaştırdığı gibi Osmanlı devletinin yıkılışını da hazırlamıştır.

IV. G.

DİNSEL GÖRÜNÜŞLÜ FEODALLER

Anadolu beylikleri dönemine ait fazla bilgimiz yok. Fakat, Osmanlılar döneminde, dinsel öğelere baş vurarak toprak işçisinin sırtından geçinen binlerce kişinin ortaya çıktığını söyliyebiliyoruz. Bu dinsel öğe, uygulamada paravan olarak iyilikseverlik duygularını kullanan vakıf kurumudur.

Böyle kurumların hangi düşüncelere dayandığını ve köylünün gelirine nasıl ortak olduğunu ayrıntılarıyla gözden geçireceğiz. Konuyu «evlatlık vakıflar» ve «toplumsal vakıflar» diye ikiye ayıracağız. Ancak önce vakıflara temel olan özel mülklerin, batıda ve bizde, aşağı yukarı birbirine paralel doğuşunu gözden geçirelim:

IV. G. 1.

DİNSEL AĞALIĞA TEMEL OLARAK ÖZEL MÜLK

IV. G. 1.a. Batıda

Avrupa feodalitesinde iki tür bağlılık ayırt edilebilir.

1. Askeri
2. Ekonomik

Daha çok yüksek seviyede rastlanan askeri bağlılık, savaş ganimetinden yararlanma dolayısiyle ekonomik bir anlam kapsamakla birlikte, lordlarla vasalleri arasındaki ilişki ölçüsünde salt ekonomik değildir. Lord-vasal ilişkisinin doğal kalıbı malikânedir.

Malikânede lordun sahip olduğu güçler, kendisine toprak ürününün bir parçasını sağlama ereğine yönelmiştir. Dolayısiyle bir malikâne her şeyden önce uyrukların oturduğu toprak demektir.

Kural olarak, böylece sınırlanmış toprak, sıkı sıkıya bağlı iki parçaya ayrılmıştır.

1. Lord yönünden doğrudan doğruya alınan ürünün toprağı.

2. Ürünü uyruklara ait küçük ve orta büyüklükte çiftlikler.

Lordun samanlık, çayır, ekin v.ö. üzerindeki mülkiyet hakkı, onlar el değiştirdiğinde istenen haklarda ortaya çıkar. Varislerin parayla ifade edilen bu hakkı vermekte kusur etmesi durumunda, toprağa el konur. Lordun esasen, genel bir el koyma yetkisi bulunmaktadır.

Vergi koyma ve hizmet isteme hakkı da lordların mülkiyetini gösterir.

Hizmet, lordun toprağındaki tarım şeklinde ortaya çıkar. Böylece hiç değilse feodal dönemin başlangıcında, zorunlu emek hizmetleri ağırdır. Çiftlikler sadece doğrudan doğruya efendi yönünden kullanılan ürün ve para kaynağı değil, aynı zamanda insan gücü kaynağıdır.

Bütün malikânelerin aynı büyüklükte olmadı-

ğını söylemek gereksizdir. Onların en büyüğü çekirdek yerleşmelerde köy alanını kaplamaktadır. Bununla birlikte dokuzuncu yüzyıldan bu yana çok rastlanan bir yerleşme büyüklüğü değildir bu. Bazı başarılı yerleşmelere rağmen Avrupa'da mâlikânelerin gitgide küçüldüğü rahatlıkla söylenebilir.

Kuşkusuz bu, toprağın varisler arasında parçalanmasından doğma bir durumdu. Fakat, aynı zamanda timarların ortaya çıkışından ileri geliyordu. Lordlar vasallerine hizmet karşılığı bir şey ödiyebilmek için topraklarının bir kısmını parsellemek zorundaydı.

Hediye, satma, bölgeyi askeri yolla egemenliğe alması sonucu kuvvet kazanan biri, egemenliğini çok dağınık köylü çiftlikleri üzerinde duyurabiliyor, bir kaç malikâne, yetkisini aynı anda değişik köylere uzatabiliyordu.

Onikinci yüz yılda artık malikâne ve köy sınırları komşu olmaktan çıkmıştı. Birinin bittiği yerde öbürü başlamıyordu. (Doğallıkla, yeni kazanılmış tarlalarla kurulan çiftlikler bunun dışındaydı.)

Köylülerin çoğunluğu, aynı zamanda, birbirleriyle uyuşkun olmayan iki guruba mensuptu. Guruplardan biri aynı efendinin uyruklarından, öbürüyse, aynı köy cemaatinin üyelerinden biçimleniyordu. 'Evleri yan yana ve sahip oldukları topraklar birbirine geçmiş tarımcılar, ortak çıkar bağlariyle ve aynı tarım uğraşısına bağlanmışlardı.

Bu ikilik, sonunda, lordun otoritesini büyük

ölçüde zayıflattı. Çünkü, ataerkil (patriarkal) tipte aileler ya bağımsız olarak ya da ikişer üçer, küçük kulübelerde yaşamaktaydı. Genellikle, bu küçük yerleşmelerin birkaçından kurulan malikâne yapısı çok gevşekti (287).

Bütün timarın bir başkasına aktarılması vasalik ruhuna daha da aykırıydı. Burada, yükümlülüklerin ortadan kalkması söz konusu değildi. Yükümlülükler da başkasına aktarılıyordu.

Vasalliği, aktarım yoluyla alanın görevi, anında ödeme yapabilmekti. Bu ödemeden doğacak sakıncanın (vasale parayı verenin toprağı elde edememesi sakıncası) Lordun rızası alındıkta, giderilebilirdi. Uzun zaman da böyle yapılmıştır. Daha kesin olarak konuşursak lord önce timarı kendine geri almış, sonra oraya yeni bir kiracı yerleştirmiştir. Doğallıkla, yenisinin uyrukluğunu satın aldıktan sonra.

Söylemeye gerek yok: Satıcı, lordun rızasını almadan toprağı başkasına satmayı önliyecek bir anlaşma da yapmaktaydı. Hemen timar kurumu kadar eski olan bu işlemlerin teknik adı «yabancılaşma» dır.

Durum, lord önce feodal toplumun, sonra yasanın gözünde hak bağışlama olanağını kaybedene değin sürmüştür.

Onuncu ve onbirinci yüz yıllar anarşisinde, lordların timarlar üzerindeki hakları sık sık ortadan kalkmıştır. Daha sonraki yüz yılda lordların canlanışına, düzenli feodal ilişkiler sistemi kurmak isteyen hükümetlerin baskısı yardım etmiştir. (Plantagenet İngiltere'sinde olduğu gibi).

Onüçüncü yüzyıldaki bir değişme de, bir timarın kiliseye geçmesinin kesinlikle önlenebil-

mesidir. Din adamlarının, kendilerini feodal toplumdan ayırmaktaki başarısı, onların askeri hizmet yapmağa yetenekli olmayışına dayanan kuralı haklı çıkarmıştır. Krallar ve prensler, bu kurala uyulmasından ve kiliseye toprak verilmemesinden yanadır. Kuralı, korkutucu tekelcilik ve mali sömürüye karşı teminat olarak görmüşlerdir.

Bu ayrıl (istisna) dışında, lordun rızasiyle toprak aktarma ilkesi, çözülme sürecine bağlı kalarak sürmüş ve lord, kiracı değişiminde vergi almayı hukuksal duruma getirmiştir (288).

IV. G. 1. b.
AVRUPA'DA KÜÇÜK TOPRAKLARA EL KONMASI

Eski İtalia veya Kelt geleneklerine etki eden Roma kurumları kırsal yapı üstünde derin bir iz bırakmış, malikâneler Karolenjlerin ilk zamanlarında çok beğenilir bir biçim almıştı. Frank Gauliası veya Italia köylerinde onları biçimliyen değişik öğeleri bulmak kabildir.

Çiftlikler arasında (bölünmezlikleri dikkate alınarak 'mansi'de denirdi onlara) kul çiftlikleri başta geliyordu. Bunlar, daha ağır ve efendiler yönünden kölelere verilen topraklardan biçimlenmekteydi.

Dolayısiyle köleler çiftçi oluyordu. Kölelere dağıtılanlar, latifundia adı verilen eski büyük çiftliklerdi. Bunlar, doğrudan doğruya işletilerek kazançlı olmaktan çıkmıştı.

Toprağı böylece parselleme süreci, özgür tarımcıları da çekmiş ve aynı zamanda «özgür çiftlikler» kategorisine girecek işletmelerin doğmasına yol açmıştı. Bu terim, kiracılar yönünden kişisel özgürlüğe sahip olunmasını anlatıyordu.

Fakat, sayısı çok olan çiftlikler çok ayrı kökenlerden geliyordu. Onlar bağıştan doğmuş de-

ğildi. Daima köylü çiftlikleri olmuştu. Kiralar ve ve zorunlu hizmetler toprağı işliyenlerin köy şefine, oymak başkanına veya bir patrona bağlılığına işaret ediyordu. (Sözü geçenler sonradan lord olmuşlardır).

Gerçek cermenik bölgelerde (bunların en katışıksız olanı Ren'le Elbe arasındaki Saksonia bölgesiydi) pek çok köle, azadlı hatta özgür çiftçi kira ve hizmet karşılığı, güçlülerin bölgelerine yerleşmişti. Fakat köylüler arasında, malikâneye bağlı olanlarla tımarlardakiler arasındaki ayrım henüz açık değildi. Çünkü, malikâne sisteminin ilk belirtileri yeni yeni görülüyordu.

Bir köye veya köyün bir kısmına egemen olanlar henüz lord durumuna geçmemişti. Onun geleneksel olarak aldığı hediyelerin kiraya dönüşmesi, belli belirsiz ancak başlıyordu,

Feodal çağın başlangıcında, Frank imparatorluğunun iki kesiminin evrimi aynı yol izlemişti. Malikâne sayısının artmasına doğru tek düzeli bir eğilim vardı. Değişik tür malikânelerin eksiksiz kaynaşması, onların yeni güçler elde etmesi ve her şeyin üstünde pek çok toprak parçasının denetiminin, güçlü birine geçmesi bunu gösteriyordu (289).

Dahası, bölgesel bağımlılık ilişkileri epey gevşek ve sallantılıydı. Bunlar yavaş yavaş düzene girdi ve gerçek malikânelere yol açtı.

Gelişmelerin kendiliğinden doğduğunu düşünmemek gerekir. Onlar göç ve fetih koşullarıyla desteklenen etkilere bağlıdır.

Karolenjler çağından önce ve Karolenjler çağında, piskoposların, keşişlerin ve Frank krallığından gelen öbür büyük adamların, ülkelerinin

sosyal alışkanlıklarını, kendilerini taklide hazır yerli aristokrasi arasında yaydıkları Almanya'da görülen bu durum İngiltere'de daha açık olarak ortaya çıkmıştır. Orada Anglo - Saxson ve Skandinav gelenekleri egemen olduğu sürece, bölgesel bağımlılık ilişkisi, karmaşık ve dengesizdi. Ancak 1066 dan sonra yabancı egemen unsurların kaba zorlamasıyla güçlü bir malikâne rejimi kendini gösterdi (290).

Malikânenin bu başarılı gelişmesinde kuvvetin kötüye kullanılması hiç te ihmal edilir bir etmen değildir. Karolenjler döneminin resmi metinleri, yoksulların güçleri karşısında uğradığı zulmü anlatmaktadır.

Fakat güçlüler, kural olarak insanları toprağından yoksun etmek istemiyordu. Emeksiz toprak değersiz topraktı. Onların istediği, otoritelerini tarladaki çiftçilere tanıtabilmekti. Gerçi, sahipli küçük topraklara rastlanmıyor değildi. Kralların onlarla ilişki kurması güç oluyordu. Bazen bu topraklar üzerindeki hukuksal ve mali haklar hükümdarın kararıyle dokunulmaz kişiye aktarılıyordu. Mülk topraklar bu kaçınılmaz çekime, kendiliklerinden baş eğdi. Tersi durumda, savunmasız kalıyordu.

Nihayet mülk toprakları ele geçirmek için şiddet ve zorbalığa da baş vuruldu. Bir örnek verelim: Onbirinci yüz yılın başında Dorain'de kendi toprağında yaşıyan ve koruyucusu olmayan bir dul vardı. Çevredeki lordun adamları önce ondan serbest yer parası (vergi) almak böylece, toprağı bağımlı duruma getirmek istedi. Dul, keşişlerin himayesini istediğinden bu çaba başarıya ulaşamadı. Fakat onun başarıya ulaştığı çok du-

rumlar vardı. Domesday kitabı bize, Norman istilasından önceki ve istiladan sekiz on yıl sonraki durumu karşılaştırma olanağı vermektedir: Anlaşıldığına göre o arada, küçük bağımsız topraklar hiç bir formaliteye baş vurulmaksızın komşu malikâneye aktarılmıştır (291).

Buna karşın (rağmen) malikâneler eleştiriye daha az açık başka bir yöntemle de gelişmiştir. Bu yöntem sözleşme yöntemidir. Küçük çiftlik sahibi, toprağını bazen adamlarıyla birlikte, sonradan kirayla almak üzere lorda vermiştir. Çiftliğini (allod) timara dönüştüren şövalyenin durumu da budur.

Dikkat edilirse, toprak hakkından vaz geçme olaylarında bir koruyucu arama ereği görülür. Fransa ve İtalia'da dokuzuncu yüz yıldan başlıyarak lordların kuvveti büyük ölçüde artmıştır. Malikâne sisteminin gelişmesi, kırlara özgü kalmamış, kiralama sistemi normal yükümlülükleriyle bazı kentlere de yerleşmiştir.

Avrupa feodalitesi, başlangıçta, mülkün veya timarın parçalanmasını önliyen bir yasaya sahip değildir. İlk kez Philip Augustus, toprağın bu yolda dağılmasını önlemek istiyen bir buyruk çıkartmıştır.

Kontlukların küçülmesi karşısında tehlikeyi gören Prensler onikinci yüz yılda büyük oğul sistemini benimsemiştir. Toprakların genellikle büyük oğula kalması, küçüklerin payını ondan alması yanında, babanın, lordun uygun görmesiyle kendinden sonra gelecek olanı ataması yöntemi de kabul edilmiştir. Catalonia ve Sazonia'da durum böyledir.

Büyük oğul sisteminde, lorda büyük oğul

bağlılık yemini eder. Küçük oğul toprak payını ağabeyinden alır. Jles de France'ta olduğu gibi ağabeyine bağlanır. Bazen, Normandie ve Anjou'daki gibi güçlü aile bağları bu yemine gerek bırakmamıştır (292).

Burada, eski aile gelenekleri, feodal ülkelerle uyuşmazlığa düşmüştür. Aile geleneği, timarın parçalanmasını mirasın normal bir dağıtımı gibi görmüştür. Philip Augustus yönünden hazırlanan «İlk yasa» aynı zamanda, parçalanma etkilerinin, akrabalık dayanışmasını bozmasına engel olmak yolundadır.

Alman yasası bir tercihi destekliyecek yapıda olmadığı için, timarların bütünlüğünü sağlamak güçtü. Gerçi krallar, kontlukların, margravlıkların ve düklüklerin dağılmasını, önceleri yasaklıyordu. Yine de onikinci yüz yılın başında parçalanma başlamış, 1158 de çıkarılan bir yasa, durumun hukuksal olduğunu ilân etmişti. Böylece, Landrecht, Lehnrecht karşısında zafer kazanmış oluyordu.

Osmanlı toplumu, büyük oğul veya parçalanma sistemi yerine «evlatlık vakıfları»ı ortaya çıkarmıştır.

Osmanlılarda bazı Sipahilerin «Ümera-yı salife beratıyla» toprak tasarruf etmesi de bir toprak soyluluğunun devamı demektir. (Başbakanlık arşivinde Maliyeden aktarılan defterler arasında bulunan malikâne kayıtları bu tür toprak tasarruflarının hiç te sınırlı olmadığını göstermektedir).

Bizim incelediğimiz, Kepeci tasnifi içindeki bir malikâne halifeliği kalemi defteri toprakların büyük yetkilerle, tam mülk olarak çeşitli, özellikle-

merkeze yakın kişilere verildiğini belgelemektedir.

Merkezin burada kendine yakın adamlar seçmesi doğaldır. Fakat, «Resmi, Yarı-Resmi Feodaller» bölümünde (IV. bölüm) gördüğümüz gibi gerek ümera gerekse a'yan, yönetim güçsüzlüğünden yararlanarak, hatta kanuni döneminde, yarı bağımsız bir hayat sürmüştür. Bu durumdan, askeri güçle, ekonomik gücün ayrıldığı veya askeri gücü sürdürmek için ekonomik tavizler verildiği sonucuna varabiliriz.

Bu biçimde mülk toprağa sahip olmak o topraklarda çalışanların lehine çıkmamış ve malikâne köylüleri iki baştan bağımlı (devlete ve malikâne sahibine) duruma gelmiştir. Her iki otoritenin beslenmesi yolunda gösterilen çaba, kanımızca, Türk köylüsünün bu parçasına da öbür parçası (dirliklerde çalışanlar) gibi nefes alma olanağı vermemiş ve istenen yükümlülüklerin yerine getirilmesi yolunda girişilen zorunlu çaba, malikâne köylülerinin, eğer bazılarınca söylendiği gibi gerçekten özgürseler, bu özgürlüklerini tatma fırsatı vermemiştir (293).

IV. G. 2. a.

OSMANLILARDA MÜLKÜN DOĞUŞU VE EVLATLIK VAKIFLAR

İslam hukuku, ölen bir kişinin malını, mirasçıları arasında bölüştürmektedir. Bu bölüştürme, anne, baba, çocuklar (294), akraba (295), hatta uzak akraba (296) arasında olabilmektedir. Bir malın bu biçimde bölüşülmesi, onun kısa zamanda parçalanmasına, özellikle toprak söz konusu oldukta, küçük işletmelere dönüşmesiyle verimini kaybetmesine yol açmaktadır.

Öte yandan, kadının payı islamlıkta çok küçüktür. O, çocuğu yoksa, erkeğin bıraktığının dörtte birini alacaktır (halbuki erkek, kadının bıraktığının yarısını almaktadır). Eğer, arada çocuk varsa, bu pay sekizde bire düşmektedir (297).

İmdi, bu miras hukuku karşısında, gerek malın parçalanmasını, gerekse kadınların ve çocukların zarara uğramasını önlemek üzere, malın onlar adına vakfedilmesi gibi bir tedbire baş vurulmuştur. Böylece, uzak ve yakın akraba türünden kişiler aradan çıkarılmıştır.

Toprağın, özel ellerde soydan soya aktarılmasına, dolayısiyle, bir toprak hanedanı doğma-

sına yol açan bu sistemin, nasıl kurulup geliştiğini görmekte yarar vardır. Evlatlık vakıflar, onlara konu olan kişilerin, fiilen çalışanların emeğinden, hazırcı niteliğiyle yararlanması açısından önemlidir.

İslamsal yargılar ne olursa olsun, Osmanlı sultanları, fethetmiş oldukları yerlerde, istedikleri komutanlara, haraç arazisinden temlikler yapmışlardır. Bugün Başbakanlık Arşivinde muhafaza edilen Defter-i Hakani kayıtları, bu konuda aydınlatıcı bilgi vermektedir. Arşivin kapsamadığı dönemler hakkında da tarih kitaplarına baş vurabilmekteyiz:

Babasının ölümünden sonra Orhan Gazi, kardeşi Alauddin'le görüşmüş, Alauddin de padişahlığı ağabeyine teklif etmiştir. Bunun üzerine Orhan Gazi «imdi sen bana paşa ol» demiş:

«Alauddin kabul etmedi eyitti: 'Kite ovasında Fudura dirler bir köy vardur. Anı bana vir didi. Orhan kabul itti. Ol köyi ana virdü» (298).

Araplarda da, ele geçirilen yeni yerlerde, bazen, o yerlerin halkı sürülmek suretiyle, bazan buna gerek kalmaksızın temlikler yapılmıştır. Mayerdi'ye göre, fetihten sonra, hemen temlik edilmiyen ve bölüşülmiyen toprak islam topluluğuna vakfedilmiş demektir. Onlar, yeniden vakıf hibe veya temlik edilemez (299).

Osmanlı fetih hareketleriyle biriken arazinin bir kısmı, hizmeti görülen askerlere verilmiştir. Oralar çoğunlukla, evlatlık veya toplumsal vakfa dönüştürülmüştür. Padişahlar da ellerindeki bir kısım topraktan, toplumsal ereklerle vakıflar vücuda getirmişlerdir.

Fakat, önceleri padişahların büyük vakfa el-

verişli toprakları yoktur:

«Osmanun malı var mı yohmu diye sordılar. Teftiş ittiler kim miras oluna bu iki kardeş arasunda. Hemin bu fetholunan vilayet var ancak. Akça ve altun hiç yoh. Osman gazinün bir sırtlak tekelüsi var yenice ve bir yancuğu dahi var. Duzluğu dahi var. Bir sokman edügi dahi var. Ve bir kaç eyüce atları dahi var. Ve birkaç eyüce süri koyunı dahi var. Şimdiki zamanda Bursa nevahisünde yürüyen beglik koyun andandur» (300).

Gittikçe padişahlar mal ve toprak edinmekten geri durmamışlardır. Edinilen topraklar da çeşitli biçimlerde kullanılmıştır. Örneğin Orhan Bey İzniği fethedince, oradaki evleri askerlerine dağıtmış, Bursa'da dervişlere hayli toprak bağışlamıştır (301). Orhan Bey, aynı zamanda, Kaymaklı, Kuyumculu (ben kelimeyi böyle okuyorum, belki de Kayyumculu) Hüseyin, Balcı köyleri, Emir Ali çiftliğiyle, Geyve'deki bazı yerleri vakfetmiştir (302).

Aynı biçimde, Süleyman Paşa, Mağri veya Mağarri, Bunnaz, Çekregi, Bilaşdegi köyleriyle Ahmed şeyh otlağını vakfetmiştir (303). Fatih Mehmed İstanbul'u ele geçirince mülk olarak pek çok ev vermiş (304), kenti şenlendirmeğe Türklerle iskân etmeğe yönelen bu karar, köylere uzanan geniş bir mülkiyet ağının kurulmasına yol açmıştır.

İşte, evlatlık vakıflara konu olan mülkler bunlardır. Böylelikle, mülk sahipleri, mülklerinin elden çıkarılmasını, borç ve diyet için haczedilmesini, cihaz olarak kadınlara verilmesini önlemiştir.

Evlatlık vakıfların doğuşu hakkındaki arşiv belgeleri ilginçtir. Örneğin 611 sayılı, 963 tarihli Niğebolu mufassalından, Sultan Yıldırım Bayezıd'ın, Plevne, Zolne, Kiroyiçe, Kaşin köylerini «bütün sınırlaru, arazi otlak, yava, kaçkun, mal-ı galip, mal-ı mefkud, beytu l-mal, haraç, ispenç, gallat, kovan resmi, koyun resmi»yle birlikte, komutanlarından Mihal oğlu Ali Bey'e vermiştir.

Ali Bey bu toprakları, geri kalan bütün öbür gelirleriyle birlikte serbest olarak kullanacaktır. Bu temlik, mafruzu l-kalem maktuu l-kıdemdir. Bu deyim serbest kavramını tamamlamakta, ona kapsamlı bir anlam kazandırmaktadır.

Ali Bey verilen ayrıcalıktan (imtiyazdan) gereğince yararlanmasını bilmiş, toprağının sınırı içindeki köylerden bir kısmını, yaptırmış olduğu mescide, bir kısmını imaretine, bir kısmını da zaviyesine vakfetmiş, geri kalanları, oğullarıyla adamları arasında bölüştürmüştür.

Öte yandan vakıf kurucuları, bölgeleri dışından getirecekleri köylüleri toprağa yerleştirebilirlerdi. Onlar, gerek bölgelerine getirdikleri, gerekse o bölgelerde eskidenberi yaşıyanlar üzerinde bazı feodal haklara sahipti.

Nitekim Mihailoğlu, Plevne'yi a'şardan ve rüsumdan bağışıklı (muaf) tutmuş ve yeni defter yazılırken de Ali Bey'in bu tasarrufları «taraf-ı padişahiden» onaylanmıştır. Fakat gayr-i müslimlerden cizye alınmaması doğru bulunmamış ve Plevne içinden (nefs-i Plevne) cizye alınması ve onun devlet hazinesine katılması karara bağlanmış, öbür vergilerin vakıf sahibine verilmesi de uygun görülmüş. Fakat, sonradan, muafname görülünce, yani Ali Bey'in, hristiyanlara bu vergiyi bağışladığı

anlaşılınca, karardan, padişah buyruğuyla cayılmış.

Her padişah değiştiğinde bu temliklerle vakıflar yenilenmektedir. Daha doğrusu onların temlikliğiyle vakıflığı yenilenmektedir. (Yukarda sözünü ettiğimiz tarih ve sayılı defterdeki kayıt.) Ali Bey vakfının geliri de bir hayli yüksektir (28 289 akçe). Bu gelir, zaviyede gelen gidene harcanmaktadır.

Daha önce, haymana vergisinden dokuz yüz elli akçe, devlet hazinesine alınırmış, sonra padişah buyruğuyla, bu para yoksullara sarfedilmiş bir daha da haymanadan miri hissesi alınmamış (305).

Edirne'deki Kasım Paşa imaretinin vakfı olan 224 hanelik Tırnova köyü halkının elinde, Kasım Paşa yönünden verilmiş bir vakıfname bulunmaktadır. Orada Paşa, halka pek çok kolaylıklar sağlamış, örneğin evli olmıyanlardan haraç almamıştır. Padişah kanunnamesinde yoktur böyle bir ayrıcalık (306).

II. Selim zamanında, Ayas Paşa, Üsküdar, Bahşayiş, Danişmentli, Tumanlıca, Doğancı, Çaylı köyleriyle; Gündoğmuş, Umurbey çiftliklerini ve Saraç Mahmud, Üsküdar, Göduklü, Bikariç, Aya Yani otlaklarını, kız ve erkek çocuklarına, onların çocuklarına v.ö. vakfetmiştir. Vakıftan, eğer, çocukları ortadan kalkmamışsa, vakfedenin kardeşleri ve onların çocukları yararlanacaktır. Kardeşlerin soyu da tükenirse vakıf geliri, Muhammed'in türbesinin onarılmasına ve orada çalışanlara harcanacaktır.

Vakfın tevliyeti, yani yönetilme hakkı bile, gelirden yararlanma olanağıyle birlikte, çocuklara, torunlara; kardeşlerin çocukları ve torunlarına bı-

rakılmıştır. Eğer sözü edilenlerden tümü ortadan kalkmışsa yönetici atanması, padişah yönünden yapılacaktır.

Vakıf gelirini ondan yararlananlar, aralarında bölüşecek, yönetici olan varis, payından ayrı olarak, ürünün öşürünü de yarı yarıya alacaktır.

Görüldüğü gibi burada, tam bir mülkiyet hakkı söz konusudur. Vakfın hayır niteliği de bu mülkiyeti ortadan kaldırır türden değildir. Esasen, tüm soyun ortadan kalkması, hayır koşulu olarak ileri sürülmüştür.

Normal bir mülkün, soyun kesilmesi durumunda devlete geçmesi beklenirken, vakfeden, malının kendi adına sürmesini sağlamak istemiştir. Bu da güçlü bir mülkiyet duygusunun ifadesidir.

Vakıf koşulları, gerçekten dikkat çekecek ölçüde gariptir. Örneğin, kız ve erkek çocukların soyu tükendikten sonra gelen parayla bir kişiye yılda otuz gün oruç tutturulması, kuran cüzleri (bazen belirli bir sure) okunması, vakfın onarılması istenmektedir. Yukarda da söylediğimiz gibi, mülkün devamının ve ondan manevi çıkar sağlama isteğinin işaretleridir bunlar. Hemen hiç bir sosyal katkıya sahip değillerdir (307).

Köklü ailelerin doğmasında, özellikle erkek çocuğa hak tanıyan vakıf yönetiminin tek elde toplanmasının payı büyüktür. Bu suretle kurulan otorite, belli örflerin doğuşunu ve sürüşünü kolaylaştırmıştır. Anadolu'nun hemen her köşesinde, sayısı hiç de az olmıyan vakıf, dolayısiyle özel mülk bulmak kabildir. Sözün gelişi, Sivas yöresindeki Yeni-İl kazası, III. Murad'ın annesinin evkafı olan köylerden teşekkül etmiştir (308).

Kaza, kadılıkla yönetilen büyücek bir yerleşme bölgesidir. Yaptığımız kabataslak bir hesaba göre, kazada 27 köy ve bu köylerde 500'ü aşkın hane bulunmaktadır. Her hane beş kişi sayılırsa Yeni İl vakıf köylerinde yaşıyan köylülerin 2500 kadar olduğu anlaşılır (309).

Prof. Barkan, Malatya'da bir çok köylerin malikâne paylarının, erkek çocuğa, erkek çocukların 'inkirazından' sonra camilere, camiler de harab olursa yoksullara ayrıldığı pek çok vakıf bulunduğunu belirtmektedir (310).

Edirne ve Paşa Livası, devletin kuruluş çağı sayabileceğimiz II. Murad döneminde, salt dinsel olanlar hariç, 83 evlatlık vakfa sahiptir. Bunların gelirleri toplamı 500 000 akçeye yakındır. Aynı oluşum, Fatih, II. Beyazıd, Yavuz Selim, Kanuni ve II. Selim dönemlerinde hızla sürmüştür.

Evlatlık vakıfların doğmasında, kuşku yok, Osmanlılarda, ölenin malına devletçe el konulması demek olan ve bizim, yakında yayınlanacak bir çalışmamızda (Osmanlılarda Din ve Devlet) genişliğine ele aldığımız «müsadere» de kaçınma duygusunun rolü büyük olmuştur (310).

Üretime katkıda bulunmadan, baba ve atalarının olanaklarıyla geçinen ve Osmanlı imparatorluğunun senyörleri sayılabilecek bir kütlenin, ne genişlikte bir gelir dilimini bölüştüğünü ve bu dilimin, imparatorluğun genel gelirine oranını, ayrı bir incelemeyle hesab etmek gerekir.

IV. G. 2. b.
TOPLUMSAL VAKIFLAR

Osmanlı tarihinde önemli yeri olan vakıflardandır. Ömer Lutfi Barkan'ın yapmış olduğu bir hesaba göre, Kastamonu, Alaiye, Teke, Hamid, Karahisar-ı Sahip livaları dahil bütün batı Anadolu sancakları, XVI. yüzyılın ilk yarısında 79 784 960 akçe gelire sahiptir. Bu gelirin yüzde onyedisi, yani 13 641 684 akçesi vakıfların elindedir. Vakıflardan büyük bir kısmı, sultan ve vüzera vakıfları halinde, görünüşte hayır işlerine ayrılmıştır.

Aynı tarihlerde Rumeli eyaletinin genel geliri 187 319 348 akçedir. Bu toplamdan 10 206 192 akçesi vakıflara aittir. Rumeli'nin hristiyanları hesaptan çıkarılır ve çoğunluğu islam olan bölgelere dikkat edilirse (İstanbul çevresi, doğu-batı Trakya, güney Bulgaristan, Makedonya gibi) vakıflar oranı yüzde 32'ye yükselir (311).

Hristiyanların çoğunluğu sağladığı bölgelerde vakıf geliri oranının düşüklüğüne örnek olarak Mardin sancağı da alınabilir. Gerçekten, 1518 yılında toplam 43 181 kişilik nüfusa sahip olan sancakta, 26 896 islam, 19 621 hristiyan ve 480 Yahudi yaşamaktadır.

Mardin'de vakıflar, XVI. yüzyılın ikinci yarı-

sında (1564 yılı) zaviyelerden 78 158, medreselerden 356 467 ve camilerden 62 920 akçe olmak üzere 497 575 akçe gelire sahiptir. Sadece Mardin'in has ve zeametlerinden 2 710 812 akçe sağlandığı düşünülürse bu, düşük bir orandır (312). Hesaba katılmıyan bazı zaviyelerle vakıf geliri 500 000 sayılabilir. Bu takdirde, sadece has ve zeametler karşısında vakıf geliri, yüzde 20'lik bir değer ifade eder.

Özel mülkün özel bir kullanım biçimi olan vakıflar, ekonomik yaşantının bir bölümünü elde bulundurmuş, ilerde kısaca değineceğimiz faiz işlemlerine bile girişmiştir.[1] Mardin gibi küçük bir sancakta, dört cami, on üç mescid, altı medrese, on iki zaviye, on üç hamam, dört kervansaray, beş yüz yetmiş iki dükkân, beş boyahane, şemhane, serhane, buzhane, zeytinyağı yapım evi, bir bedestan vakıfların denetimindedir.

Yine Anadolu vilâyetinde, yukarıda sözünü ettiğimiz 79 784 960 akçelik gelirle, 45 imaret, 342 cami, 1055 mescid, 110 medrese, 626 zaviye ve hanikah 154 muallimhane, 1 mevlevihane, 2 daru l-huffaz, 75 büyük han ve kervansaray işletilmekte, 121 müderris, 3756 hatib, imam, müezzin, 299 şeyh, şeyhzade, kayyum, öğrenci ve mütevelliye maaş verilmektedir (313).

Devlet, özellikle, boş, ıssız bölgeleri şenlendirmek, oralara reaya aktarımını hızlandırmak ereğiyle, vakıflara özel haklar tanımıştır. Bu konuda çıkarılan Erzincan evkafı kanunu, güçlü ve eski bir belge sayılmak gerekir.

1540 tarihli belgeye göre, Erzincan evkafında, ürünün onda ikisi divani adıyla alındıktan sonra, onda biri vakf için alınırmış. (Bu vakıf malikâne-

den dönüşmüş.) Onda ikinin biri, malikâneden bedel evkafın her birine tam, yarım, üçte bir, dörtte bir, sekizde bir v.ö. biçiminde dağıtılmış. Geri kalan para timara katılmış (314).

Tekkelerin, zaviyelerin şeyhlerine çiftlik olarak verilen çevredeki vakıflardan bazısı malikâne akçesinden bir mikdar almış, bazısına da birer veya yarım çiftlik akçesi verilmiş.

Eski komutanların temessüğünü, hüccetini havi kişilere veya geçerli tanıklar getirerek, bazı toprakların kendilerine ait evlatlık vakıf olduğunu kanıtlıyanlara da malikâne ve çiftlik akçelerinden pay verilmiş.

Tahrir defterleri dışında tutulan, yani üzerlerine vergi yazılmıyan bazı derbendler (dağ geçitleri) ve genel uğrak olan köyler halkı, kızılbaş kargaşalığı sırasında dağılmış, oradaki toprak timara verilmiş.

Kanuni, dağılan halkın yeniden toplanmasını ve o bölgenin «şenlenmesini» istemiş, oradaki zaviyelerin evkafına birer çiftlik akçesi verilmiş.

Görülüyor ki devlet, ıssız dağ başlarında gelip gitmeyi kolaylaştıracak, özellikle yolcuların karşılaşacağı tehlikeleri uzaklaştıracak tedbirler almak ereğiyle, özel yerler evkafına bazı ayrıcalıklar tanımıştır.

Böylece, ticaret kervanlarının konaklıyacağı geçit yerlerinde, hem toplumsal hem de güvenlik koruyucu görev sağlanmıştır. Kendine bazı ayrıcalıklar tanınan (geliri arttırılan) halk da bu görevi angarya olarak görmemiştir.

Ancak bu şenlendirme ve onarma kararının, orman politikası açısından hiç de iç açıcı sonuçlar vermediğine değinmek isteriz. O sonuçlar aynı

zamanda yeni topraklar elde edilmesi açısından, konumuzu da ilgilendirmektedir.

Böylece, ıssız bölgeleri şenlendirmek çabasıyla eski zaviyeler yaşatılır ve yenileri açılırken, vakıflar da gelişmiştir. Bu, bir bölüm toprağın gelirinden, zaviye şeyhlerinin doğrudan doğruya yararlanması demektir.

Geliri bazı hizmetler karşılığında bağışlanan bu topraklarda, hizmet şartı yerine getirilmediği takdirde, şeyhler ihtar ve tekdire 'maruz' kalabilmekteydi. Gerçi, kuramsal (teorik) olarak, gelip geçene yararlı olma ve bulunulan yerde güvenliği sağlama görevlerinin yerine getirilemeyişi durumunda topraklar başkasına verilmekteydi. Ancak, uygulamada bu tür durumlar azdı. Hem toprağı alan başka kişiler de yine eskileri gibi hareket edebiliyor, vergi bağışıklığından yararlanıyor, kısası, bir sahip gibi görünmek istiyordu.

Örneğin, II. Bayezıd, Saruhan sancağında zaviye yapan, su getirerek çevreyi ağaçlandıran bir dervişi öşrden bağışıklı (muaf) tutmuştu (315). Zaten bu topraklar, çoğunlukla, açılan zaviyelerin vakfı olurdu. Bizi şimdi ilgilendiren, bu vakıfların yaygınlığı ve gerek evlatlık olsun, gerekse doğrudan doğruya hayır ereğiyle kurulmuş olsun, özel mülk karakteridir.

Vakıfların kazandığı bağımsızlığa bir örnek de Yeni-İl Kanunnamesinde karşımıza çıkmaktadır: Sivas yöresindeki bazı köyler III. Muradın annesi yönünden vakfedilmiş ve bu vakıflardan, bazı yürük yaylalarıyla birlikte, yani yürük yaylalarını da kapsıyan Yeni-İl kazası (kadılığı) kurulmuştur. Vakıf geliri, Üsküdar'daki bir imarethaneye ayrılmıştır (Bu, İstanbul Üsküdar'ı olabilir. Fakat Edirne'de

de bir Üsküdar vardır.)

Bu nedenle, il içindeki köy, otlak, yaylak, dağ, tepe her ne varsa «mefruzu l-kalem, maktuu l-kıdem» serbest sayılmış, orada oturanlar «avarız-ı divaniyye ve tekalif-i örfiyye»den muaf tutulmuştur. Ayrıca, gayr-i müslimler acemi oğlanı vermiyeceklerdir.

Yeni-İl tahrir defterinden yaptığımız uzun hesaba göre, bu vakıf köy, yaylak ve otlakların geliri, genel gelirin yüzde kırkını bulmaktadır (316).

Öte yandan, kilise vakıflarına ait bir belge, kiliseye sadece toprağın bağışlandığı ve çalışanların bu bağıştan 'muaf' tutulduğunu gösterdiği halde, Osmanlılarda kuramsal (teorik) de olsa köylüye böyle bir özgürlük tanınmamış, köylü bir takım kanunname maddeleriyle sıkı sıkıya bağlanmıştır (317).

Batıda, kiraladığı toprağı işliyenlerin, onları lordlardan almadığı durumlar çoktur. Bazen bir beyin serfi bile başkasının toprağında yaşıyabilmiştir (318). Osmanlılarda bu durum, genel geçerliğe sahip bir kanunname yargısıyle yasaklanmıştı.

Vakıfların, kentlerde de pek çok taşınmaz malı denetimi altında bulundurduğuna, böylelikle, genel kanının tersine, Osmanlılarda geniş bir mülkiyet ağının kurulduğuna ve üretim ilişkilerinin komünal (miri) mülkiyet sistemi dışına çıktığına değinmek zorundayız.

Prof. Ömer Lutfi Barkan'ın incelediği bazı yıllık muhasebe kayıtları, sadece Ayasofya vakfına ait ve sadece İstanbul'da 2360 dükkân, 1300 ev, 30 bozahane; Üsküdar ve Galata'da hamamlar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Kayıtların yakından ele alınmasıyla, vakıfların özel mülk gibi

tasarruf edildiğine dair kanıtlar izlenmiş olacaktır:

Bir kez, İstanbul ve Galata'daki hristiyan ve Yahudilerin cizyesini ve sayısı elliyi geçen köylerin gelirini de Ayasofya vakfı toplamaktadır (320) Sonra, bu gelir, bazı kişilerin bazı haklarla beslenmesi yolunda kullanılmaktadır. (Onların dökümünü biraz aşağıda yapacağız).

Önce şurasını işaret edelim: Osmanlı İmparatorluğunun en büyük vakfı sayılan Fatih vakfına dair iki belgeye sahibiz

1. **Osman Ergin Yönünden Yayınlanmış Vakfiye.** Burada, 1130 ev, 2466 dükkân, 3 han, 54 değirmen, 57 oda, 26 mahzen, 7 burgas (321), 2 kapan (çeşitli ürünlerin bir ücret karşılığında tartıldığı yer) ve bağçe vakfa ayrılmıştır (322).

2. **Tahsin Öz'ün, İstanbul Arkeoloji Enstitüsü Yayınları Arasında Yer Alan Çalışması.** Bu çalışma, II. Bayezıd'ın babası adına 1495 tarihinde düzenlemiş olduğu vakfiyedir (Tahsin Öz'ün yayını 1935 yılındadır). Aslı Arapça olan vakfiyenin XVI. yüzyılda yapılmış bir Türkçe çevirisini de Vakıflar Genel Müdürlüğü bastırmıştır (Fatih Mehmed II Vakfiyeleri, Ankara 1938). Sözü edilen vakfiyede, Fatih imaretine terk ve tahsis edilmiş yerlerin toplamı 3815'tir.

Osman Ergin'e göre bu sayı, ilk vakfiyedeki taşınmaz mallar sayısına ektir. Fatih vakfı böylece, birinci vakfiyedeki 3778 taşınmaz malın eklenmesiyle 7593 taşınmaz malı denetimi altında tutmuştur demek olur.

Fakat, Prof. Barkan bu toplamayı kabul etmiyor (323). Barkan, kendisini bu kanıya götüren resmi bir belge vermiyor. Ancak ikinci vakfiyede, birincide bulunmıyan bazı eklemelerden söz ediyor.

Profesöre göre, Fatih cami ve imaretinin yapımiyle II. Bayezıd'ın kurduğu vakıf arasında geçen 26 yıl zarfında (875-901) vakfa bazı eklemeler yapılmıştı o kadar.

Herhalde sayın profesör, ilk vakfiyedeki 3778 taşınmaz malı, imaret, daru-ş şifa, cami v.ö. ni beslemeğe yeterli buluyor. Fakat, vakfa ait çeşitli yazımlardaki (tahrirlerdeki) bilgilerin de karşılaştırılmasını salık vermekten geri durmuyor (doğallıkla bilimsel ihtiyattır bu), kendisinin, «büyük bir dikkat ve himmet» istiyecek böyle bir işe girişemediğine değiniyor.

Gerçekten, vakıf bilânçolarının karşılaştırılması, onlara ekleme yapılıp yapılmadığını ve kayıtlarda geçerli sistemin ne olduğunu açığa çıkaracaktır. O zaman, eklemelere ayrıca işaret edilip edilmediğini veya genel olarak, kaynaktaki mal ve gelirlerin hangi kurala göre değiştiğini bileceğiz. Vakfın kuruluşundaki mallarla, sonradan eklenen ve çıkanlar ayrı ayrı belirtiliyorsa hiç bir sorun yoktur.

Birinci ve ikinci vakfiyedeki sayıları toplıyan Osman Ergin, büsbütün haksız görünmemektedir. II. Bayezıd, gerek babasına bağlılığı, gerekse «veli» sıfatının gereği dolayısiyle pek âlâ dinsel duygularını harekete geçirmiş ve babasının eserine, onun anısını hoşnud edecek katkılarda bulunmak istemiş olabilir.

Doğallıkla bir imparatorluğu yöneten ve dinsel otoriteye bütünüyle egemen olan insanın katkısı üç beş binadan ibaret kalamazdı. Bu nedenle ikinci vakfiyeyi, geniş çapta bir ek vakfiye saymamak kolay değildir.

Durum ne olursa olsun, kentlerde de bir kı-

sım malların özel mülk olarak kullanıldığına tanıklık eder. Onların, öğretim, tedavi, gıda yardımı gibi toplumsal görevlere çoğunlukla harcandığını ileri sürerek, kişisel çıkarlara dayalı yanını örtmeğe çalışmak, kanımızca doğru değildir. Örneğin on bir büyük vakıftan, tedavi ve öğretime fon ayıran, ancak iki; öğretime fon ayıransa dört tanesidir. Bunlar, yüzde hesabiyle, on sekiz ve otuzaltı demektir.

Sözü edilen oranları, akçe olarak genel gelirle karşılaştıralım:

2 489 156 akçelik genel gelirden 105 471'i tedavi ereğiyle, 430 889'u öğretim ereğiyle harcanmaktadır. Bu, genel gelirin, tedavi ereğiyle 4,1'ini, öğretim ereğiyle 16'da birini harcamaktır.

Öte yandan, imparatorluğun en büyük on bir vakfındaki din görevlileri sayısı 581'ken, daru-ş şifa'da görevli olanların 53, medreselerde görevliler 244 kişidir. Bunlar oran olarak, sırasıyla, yüzde 3 ve yüzde 13'lük birer sayıyı temsil eder. (Bu oran, genel hizmetli sayısı olan, 1821 dikkate alınarak bulunmuştur). Daru ş-şifada görevli olanların, genel hizmetli sayısına oranı, aslında yüzde 3'ü bile bulmamaktadır.

Camilerdeki görevli sayısına göz gezdirilirse, bu kadroların ne denli şişirildiği anlaşılır. Örneğin, Fatih camiinde bir hatip, iki imam, on iki müezzin, altı kayyum, dört kandilciyle, kütüphaneci, bağçevan, hala hademesi, kontrolcudan başka 20 müsebbih (her gün 3500 kez «la ilaha illa l-lah» diyecek kişi), 20 cüzhan (her gün Kurandan bir cüz okuyacak kişi), 6 musalli (sala verecek adam), 10 devirhan (toplu halde hatim indirenler), iki buhurcu, lo salavatçı, bir muarrif (cemaat halin-

de okunan dualara katılan adam) bulunmaktadır.

Bütün bunlardan ayrı olarak, Fatih'in mezarı başında 36 hafız, gece gündüz sürekli olarak Kuran okumaktadır; eşinin mezarı başında da aynı işi yapan 30 hafız vardır (324).

II. Bayezıd'ın Edirne'deki camii kadrosundaysa, 1 hatib, 2 imam, 4 müezzinden başka 30 hafız, 10 devirhan, 1 en'am okuyucu, 1 hoşhan (Peygamber'e övgüler okuyan), 7 mühellil(her sabah namazdan sonra 10 000 kez «la ilaha illa l-llah» deyici), 7 salavatçı (10 000 kez «allahumma salli ala» deyici) bulunmaktadır (Barkan'ın 'İmaret Siteleri' hakkındaki çalışması bu konuda daha aydınlatıcı bilgi vermektedir. Bkz. Bibliyografya).

Verdiğimiz sayılar, Fatih camii için 123, Bayezıd için 67 kişiyi bulmaktadır. Halbuki bugün aynı camide sadece dört müezzin ve iki imam görevlidir. Bunlar, nöbetleşe, gün aşırı çalışmakta, musallilik ve kayyumluk görevi de yapmaktadır.

Kanuni daha da ileri gitmiş, Süleymaniye camii için 24 müezzin, 10 devirhan, 120 cüzhan (bunlar, otuzar kişilik dört gurup halinde çalışacak ve sürekli olarak hatim indirecektir), 41 en'amcı, 20 mühellil, 10 salavatçı, 6 musalli, kendi türbesi için 40 hafız, Hürrem Sultan'ın türbesi için 90 kişilik cüzhanla, toplam olarak 446 kişilik dinsel hizmet kadrosunu vakfına katmıştır.

Vakıflarda, sosyal hizmetlerden çok, dinsel duyguların egemenliğini, görevlilere ayrılan ücretler pek iyi anlatmaktadır. Örneğin, Ayasofya camiii hatibine, günde 25 akçe, imamına 15 akçe, hafızlarına 5'er akçe verilirken, daru-ş şifada 7 akçeyle çalışan tabib ve cerrahlar bulunmaktadır. Öte yandan medreselerde, asistan veya doçent du-

rumundaki muidler (müzakereciler) günde 5 akçe almaktadır.

Bir tabib veya muid olmak için gerekli nitelikler düşünülürse, bu gibilere verilen ücretlerin, hayli düşük olduğu ve vakıflarda, nitelikli sağlık hizmetlerinin pek göz önüne alınmadığı anlaşılır.

O zamanki görev bölümüne göre, sadece beş vakit ezan okuyan müezzinin ücreti de günde beş açkedir, camii temizliyenlerin de. Hem bu kişiler, özellikle müezzinler, görevlerini her gün değil, nöbetleşe, gün aşırı yapmaktadır.

Cami temizleyicisine verilen ücretle çalışacak uzman hekim bulmak kabil olmuşsa bile, bu gibilerin, psikolojik etmenlerle, halka fazla yarar sağlıyamadığı sonucuna varılabilir. Ayrıca, güçlü ve yeterli sağlık kuruluşlarının niteliği hakkındaki bilgimiz de çok azdır. İlâç, alet, tedavi olanaklarının genişliği nedir, vakıflara bağlı sağlık yurtlarındaki barındırma yerlerinin (yatak) sayısı kaçtır. Bu sorular henüz karşılıksızdır. Tahminimize göre, günü gelince verilecek cevaplar iç açıcı olmıyacaktır.

Ayrıca, imamlara günde on akçe, hatibe ayda bin akçe, sermahfile günde sekiz akçe ödenmektedir. Öbür vakıflarda da ücretler aynı esasa göredir. (İmam, hatib ve müezzin, kayyum gibi kişiler her gün çalışmadıklarından, onların gerçek ücreti daha yüksektir.)

Belli bir sınıfın, toprak geliri ve taşınmaz mal kirasına dayanarak nasıl geçindiği, Fatih imaretinde 1 483 931 akçelik yıllık gelirin, 869 260 akçesini, yani yüzde 58,6'sını, memur maaşlarının götürdüğü belirtilirse daha iyi anlaşılır. Bu oran (genel gelirle memur maaşları oranı) Eyyub türbesi

için yüzde 60,4'e çıkmaktadır.

Ayasofya camiinde, sözü edilen oran yüzde 88, Edirne II. Murad camiinde 91,5, Edirne II. Murad daru-l hadisinde 89,6, Edirne eski camiinde 96,5'a varmaktadır. Bu sayılar karşısında «toplumsal» denen hizmetlerin çapını ölçmek kolaydır.

Fatih imaretinde, 899 260 akçelik gelirin yüzde yirmisini camidekiler, yüzde yirmibeş kadarını, açıktan kendilerine bir takım görev verilenler almakta, geri kalan yüzde elli beşi de imarat, daru-ş şifa ve medresedeki görevlilerle öğrenciler paylaşmaktadır.

İpmaratorluğun en büyük ve toplumsal hizmetleri en yoğun vakfında durum budur. Öbür belli başlı vakıflar ele alınırsa, bu kurumlar hakkında umut kırıcı sonuçlara varılacaktır:

Eyyub türbesinde 63 189 akçelik yıllık maaşın yüzde onikisini camidekiler, yüzde altmış kadarını imarettekiler, geri kalanını, hoca, öğrenci ve başka personeliyle medresedekiler almaktadır. Bu vakıfta daru-ş şifa zaten yoktur.

Edirne I. Bayezıd imaretinde, 87 140 akçe tutarındaki yıllık maaşın yüzde yirmi kadarı camidekilere, yüzde onbeşi açıktan geçinenlere, yüzde altmış beşi imarettekilere harcanıyordu. Burada daru-ş şifa ve medrese yoktu.

Edirne II. Bayezıd imaretinde, 244 698 akçelik gelirin yüzde otuz beş kadarı camidekilere, yüzde kırkı imarettekilere, yüzde yirmi beşi daru-ş şifa ve medresedekilere verilmektedir.

Edirne II. Murad imaretinde, 175 331 akçelik yıllık maaşın tümü, imarettekilerle, açıktan geçinenlere dağıtılmaktaydı.

Sayılanlar dışındaki büyük vakıflardan, Bola-

yır Süleyman Paşa zaviyesi, Ayasofya camii, II. Murad camii (Edirne), II. Murad daru-l hadisi (Edirne), Eski Cami (Edirne) vakfından ancak, II. Murad camiinde, medrese bulunmaktadır. Öbürlerinde, medrese, imaret ve daru-ş şifa yoktur. Buralarda maaşı, camidekilerle «zevaid-hor» (fazlalık yiyici) denen bir takım adamlar almaktadır.

Ele alınan on bir büyük vakıfta, Eyyub türbesiyle, Edirne II. Bayezıd imareti hariç, konulmuş fazla kadrodan maaş alan zevaid-hor'lar bulunmaktadır. Bunların sayısı, Fatih vakfında altmış, Ayasofya vakfında yüzdür.

Fatih imarethanesinde 36, daru-ş şifasında 30 görevli vardır. Ayasofya'da imarethane ve daru-ş şifa yoktur.

Eski Cami (Edirne), II. Murad daru-l hadis, (Edirne) ve Ayasofya vakıflarında geliri, cami görevlileriyle zevaid-hor'lar bölüşmektedir. II. Murad imareti (Ergene), II. Murad imareti (Edirne) ve Süleyman Paşa zaviyesinde gelir, sadece imarettekilere ve zevaid-hor'lara gitmektedir.

Bir önemli noktaya değinelim: Ele alınan örnekler, vakıfların nisbeten bozulmadığı Fatih ve II. Bazeyıd dönemlerine aittir. Daha sonra, alınan bazı tedbirlere karşın (rağmen), zevaid yiyicilerin arttığı düşünülmelidir. Herhalde aynı vakıfların daha sonraki durumlarıyla yapılacak karşılaştırmalar, ilginç sonuçlar verecektir.

Kaldı ki, vakıfların bu anormal durumu, daha 896 yılında dikkat çekmiş ve imaret hesapları incelenirken, padişah divanında hazır bulunanlar, gereksiz ödemeleri durdurma yolunda şöyle bir karar almışlardır :

«Bundan sonra hiç kimseye sözü edilen ze-

vaidden verilmesin. Halen zevaid-hor olanlardan, ölenlerin yerine yenisi atanmasın veya azledilenlerle ayrılanların yerine yenisi alınmasın. İmza: Davud Paşa, İbrahim Paşa, Ali Paşa, İskender Paşa, Hazine-i Amire defterdarları Muhyiddin Çelebi, Mevlana Nuruddin. 8 Şevval 896.»

Yukarda, yıllık maaşlardan imaretlere ayrılanların yüzdesini söz konusu etmiştik. Bu yüzdelere giren akçelerin, tüm, yoksulların doyurulması işinde çalışanlara ayrıldığı sanılmamalıdır. Orada, paranın büyüyecek bir parçası, vakıf yöneticisi adıyla atanan kişiye gitmektedir.

Örneğin, I. Bayezıd imaretinde 55 367 akçe olan imaret maaşının 16 487 akçesi, yani yüzde otuzundan biraz fazlası, vakıf mütevellisinindir. Yine Süleyman Paşa zaviyesinde (Bolayır) 64 342 akçelik imaret maaşının 11 198 akçesi mütevelli hakkıdır (yüzde yirmi kadarı).

İş bu kadarla da kalmamakta, cami görevlileri, zevaid-hor'lar, aşçı, bulaşıkçı, temizlikçi v.ö. türünden büyük bir kadro, imarethaneden beslenmekte, dolayısiyle, onların giderleri, yoksul, yetim, yaşlı v.ö. kişilerin yararlandığı dilimi iyice ufaltmaktadır.

Tabloyu birkaç sayıyla tamamlamağa çalışalım

Fatih imaretinin listesine göre, her gün şu kişiler yemek almaktadır :

Emir Buhari, Hamza Dede, Hasan Dede, Baba Pars zaviyesinde bulunanlar 20 aş.

İmaret şeyhi, vekil-i harc kâtibi, evkaf kâtibi 8 aş.

İmam, müezzin, muvakkit, çerağcı v.ö. 32 aş.

Yeniçeri nöbetçileri 6 aş.

Mutfak, kiler, fırın ve misafirhanede çalışanlar 40 aş.

Vakfın tamirci, su yolcu gibi görevlilerine 10aş.

Türbedarlara 3 aş.

Konuklara 160 aş.

Toplam 287 aş.

Kanımızca bunlar, imarethanelerden, büyük ölçüde, hak etmediği halde yiyip içenlerdir. Vakıf görevlilerine zaten doyurucu para verilmektedir. Medrese öğrencilerine yemek çıktığına göre, ayrıca bir takım dervişlere aş verilmesi gereksizdir.

En önemlisi «misafir» başlığı altında toplananlardır. Çünkü, konuğun, yoksul, yaşlı olması diye bir vakfiye kaydı yoktur. Bunlar çoğunlukla işsiz-güçsüz veya hali vakti yerinde kişilerdir. Hatta, Ergene'deki imaretine II. Murad bile konuk olmuş, bu münasebetle yirmi sekiz koyun, yetmiş tavuk kesilmiş ve bademli çörek sunulmuştur.

Öte yandan, tetümme medreselerinde okuyan 600 softanın aşından başka, onların bevvab ve noktacılarına da 32 aş çıkmaktadır. Dinsel eğitimi bu denli beslemenin toplumsal mı yoksa dinsel mi olduğu tartışılırsa, vakıfta dini besliyerek, onun vaadlerinden yararlanma ereğinin ağır bastığı sonucuna varılabilir.

İşte, ünlü Fatih imaretinin 1117 aşından 918 aşı böyle harcanmaktadır. Yemeğe, itibarlı bazı kişilerin katılması, doğallıkla, yoksulların, kaliteli yemesini engelleyici bir etmendir (faktördür).

Fatih imaretine ayrılan çeşitli besleyici maddelerin mikdarıyla, onların aşa verilmesi arasındaki dengesizlik de, vakıf kadrolarının fazlalığını anlatması açısından ilgi çekmektedir. Veya, daha başlangıçta yemekler, herkesi doyuracak biçimde

ayarlanmamış, bazı kişilerin kayırılacağı ilkesi (prensibi) kabul edilmiştir.

Dağıtım çizelgesine göre, Fatih imaretine günde 320 okka et alınacak, bu et 160 şar okkalık iki bölüme ayrıldıktan sonra, her okka, 80'er dirhemlik beşer parça yapılacak; dolayısiyle her öğünde 800 parça et pişecektir. Bu parçalar piştikten sonra, tahminen ellişer dirhem kalmaktadır.

Halbuki, imaret mutfağından yararlananların listesi (yaklaşık liste) Fatih'te 1117 kişiye aş dağıtılması gereğini ortaya koymaktadır. Bu durumda, 800 parça et, ya eşit olarak 1117 ye bölünecek, ya da bazı kişilere ayrı muamele yapılacaktır.

Bu nasıl olmuştur? Prof. Barkan'ın yapmış olduğu hesaba göre şöyle :

Dağıtım çizelgesinde, 600 softanın önüne, iki kişiye bir tas çorba ve her tasa bir parça yahni konduğuna ve sayıları 160'ı bulan konukların dört kişilik sofralarındaki plâvların yanında iki parça yahni bulunduğuna göre, 800 parça etin hiç değilse 380 parçasıyla, bu parçaların iki katı, yani 760 kişinin yemek yediği ortaya çıkmaktadır.

Geri kalan 420 parçadan 220'sinin, kesinlikle, 140 parçasına muhtemelen, birer tam pay halinde, imaretin gözde yönetim kadrolarına ve medreselerin yüksek bölümlerindeki öğrencilerine bölüştürüldüğü, geri kalanlarınsa, daha ufak parçalar halinde yoksullara verildiği düşünülebilir.

Ekmek dağıtımında da aynı adaletsiz durumu gözlemekteyiz. Aşlarda makam ve rütbe gözetilmesi gibi, ekmeklerin de kişi ayrımı gözetilerek dağıtılmış olduğunu düşünebiliriz.

Nitekim, imaret şeyhlerine, vekil-i harca, evkaf kâtibine, danişmend aşı verildiğine; imam, mü-

ezzin, muvakkit ve çerağcıya birer tas, emirlere yarımşar tas çorba ayrıldığına göre ayrıcalı dağılım gerçektir. O zaman, sayısını bilmediğimiz yoksullara, en yağsız, güçsüz ve mikdarı az paylar kalıyor demektir. Örneğin, et mikdarları iyice küçülmüştür, ekmek fodlaları bir kaç parçaya bölünmüştür v.ö.

Kısası, hangi açıdan bakarsak bakalım, vakıflar, toprak işçisinin belli bir zümre hizmetine aracı kuruluşlar niteliğini taşımaktadır ve kuruluş erekleri bakımından, dinin vaad ettiği ve tanımladığı, öbür dünya mutluluğuna erişme olanaklarına yardımcı sayılmıştır.

İmdi bir de vakıfları besliyen köylerin, içinde bulunduğu koşulları gözden geçirelim.

Fatih imaretine şu belli başlı köyler dahildir:

1. Çorlu'ya bağlı Ereğli, Çendos ve eskice Ereğli.

2. Terkos, Askos, Kelnikos ve Bosna köyleriyle, Terkos'a bağlı başka köyler.

3. Tekirdağı'na bağlı, Rodos, Bigados köyleri.

4. Vize'ye bağlı Çeltikçi, Kopanos, Çaknahor, Serakin, Hasboğa, Avranlu, Soğucak Dere, İspatele, Yayalar, Kurtçugazviranı, Güvancelü.

5. Kırklareline bağlı, Uskopolos, Batra, Oruz obası, Arpacan, Hemşehri, Kara Hamzalar, Seviler, Malkoçlu, Ereğlice, Koyun Kafiri, Kara Koçlu, Bektaşlu, Dolye, Elmacık, Erikler, Ulaşlar, Saruhanlu, Çeribaşı, Balcılar, Müsellim, İnehanlı.

Böylece, sayısını bilmediğimiz, Terkos'a bağlı bazı köyler dışında irili ufaklı 32 köy, vakıfta yiyip içenler adına çalışmış oluyor. Bunlar toplam olarak 893'te 3805, 894'te 3878 hanedir ve sözü edilen yıllarda, sırasıyla 708 437 ve 723 220 akçe-

lik ürün vermişlerdir. Sayılanlardan ayrı olarak, Hayrabolu'ya bağlı, Hızırcı, Geredeli, Pusatlı, Bahşiler, Alici, Tapdık, Keremedinli, Şeyh Armutlu köylerinin de aynı vakfa bağlı olduğunu biliyoruz (326).

Ölümden sonra mutlu olmak gibi, inanca değgin istekleri gerçekleştirme yolunda, dolaylı da olsa, devletin yürütmesi gereken kamu işleri özel kişilerce yüklenilmiştir. Dinden gelen kişisel çıkar duygusu, toplumsal ve ekonomik alanda bazı boşlukların doldurulmasını sağlamıştır.

Vakıfların yönetiminde Avrupa feodal hukukunun özelliklerini bulmak kabildir. Onlara bağışlanan vergi ayrıcalıkları (imtiyazları) ve yönetimsel özerklik, bunun en açık kanıtıdır.

Kanunnamelerdeki vakıf kayıtlarını gözden geçirmemiz, sözü edilen ayrıcalıkların belirlenmesi açısından yararlı olmuştur. Örneğin, Biga kanunundan çıkardığımıza göre vakıf çiftlik, mezraa, tevliyet veya meşihat tasarruf edenler, koyun kovan resmi ve avarız vermezlermiş. Karaman'da vakıflardan alınan mirabi akçesi, timarlardan alınanlara bakıldığında düşüktür. Her çiftten 10 akçe ve Karaman kilesiyle iki kile galleden ibaret bu vergi, Medine vakıflarından hiç alınmamıştır.

Fakat bu ayrıcalıklar, toprakta çalışan köylü yerine, vakıfları yönetenler içindir. Bazen vakıf topraklarda çalışanlar daha zararlı çıkmıştır. Örneğin, Erzincan vakıflar köylüsü, onda iki divani, onda bir maktû olarak, onda üç gibi yüksek bir öşür ödemiştir. Bazı vergilerden bağışıklık, aynı zamanda, vakıftan yarar sağlıyanların gelirini arttırmıştır.

Fedakârlığı yapan devlettir. Devletin, bazı ver-

gilerden vaz geçmesiyle, başta mütevelli gelmek üzere çeşitli kişiler, daha çok para almıştır. (Bunun için Fatih vakfından yarar sağlayanların listesine bkz.) Sözün gelişi, Erzincan'da zaviye şeyhlerine vakıflardan birer çiftlik verilmiş, öbür vakıf topraklar timar biçiminde kullanılmıştır. Bu tür timarlarda, çift resmini sipahi almıştır.

Bigadaki, zeametlerden, evkaf ve emlâktan koyun vergisi alınmamıştır. Fakat Bolu'da vakıfların koyun ve gerdek resmini sipahi almıştır. Öte yandan, vakıf topraklar halkı, öşürlerini vakfa verdikten sonra, bazan hums, rüsum-ı reaya ve avarız ödemiştir (Karaman). İç-İl vilâyeti kanununda sürülüp işlenen boş vakıf topraklar sipahiye yazılmıştır. Oralara, mevkufçu ve amil karışamaz.

Yönetimsel özerkliğin başka bir örneği, ıssız bölgelerdeki zaviyelere tanınan vakıf haklarında karşımıza çıkmaktadır. Yukarda niteliğine değindiğimiz bu bağımsızlık hakları, tekke şeyhlerini ve ıssız dağ başlarını bekliyen derbentçileri, yarı feodal birer bey kılığına sokmuştur (327).

Vakıf paralarının faize verilmesi de, vakıf tanımı dışında bir iş olduğundan, yönetimsel özerkliğin başka bir kanıtı sayılabilir. Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlıyarak kamu vakıflarında, taşınmaz mallar yerine, daha çok nakit paranın geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Örneğin, Bursa kentinde 1561 yılında 159 halk tipi vakfın elinde çeşitli taşınmaz mallar hariç, faizle işletilmek üzere, 3 349 046 akçe bulunmaktadır. Aynı yıl, bu paranın hemen tümü faizle işletilerek 333 119 akçelik bir gelir sağlanmıştır. Faizle işletilen nakit para ayırabilecek bir yapıya sahip vakıf kurumlarının bu denli çoğalmasının

nedeni, önemli bir nakit birikiminin olması ve servetin her zaman sağlam ve güvenli müşteriler bulabilmesidir.

Devlet, yüzde 10-15 faiz haddini meşru saymış ve mahkemelerin bu tür borçlanma sözleşmelerini tescil etmesine izin vermiştir. Fakat, uygulamada, faizin yüzde 30'dan 60'a değin yükseldiği anlaşılmaktadır (328).

Son olarak vakıfların ekonomik yaşantıda oynadığı rolü belirtmek için yapılmış bir kaç hesabı analım

Ömer Lutfi Barkan'a göre, Amasya, Çorum, Tokad, Sivas, Doğu Karaağaç ve Karahisar livalarını kapsıyan eski Rum vilâyetinde gelirlerin dökümü şöyledir :

Cins	Akçe olarak gelir
Padişah hasları	4 141 861
Beylerbeyi toprakları	700 000
Liva beyleri toprakları	786 000
Zaimler ve Sipahi timarları	9 814 986
Kale koruyucuları toprağı	835 086
Mütesellim toprağı	426 986
Vakıflar ve mülk topraklar	4 372 925
Toplam	21076 871 (329)

Görülüyor ki evkaf ve emlâk padişah hasları ölçüsünde gelire sahiptir. Tabloda, padişah, beylerbeyi, liva beyleri, mütesellim gibi özel kişilerin gelirine, dolayısiyle imparatorluk toprak sisteminin gerçek yönüne dikkat edilmelidir.

Yine Prof. Barkan'ın yapmış olduğu bir hesaba göre, Hudavendigâr, Biga, Karesi, Menteşe, Teke, Alaiyye, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Sultanönü, Hamid livalarını kapsıyan Anadolu vilâyetinde «vakıf» başlığı altındaki özel mülklerin ge-

liri genel gelirin yüzde yirmisini bulmaktadır.

Bu, sözü edilen livalarda mülkün yüzde yirmisinin halis özel mülk olduğunu ispat eder. Aynı orana, malikâne gelirleri de katılırsa, özel mülklerin yüzde yirmi beşi geçtiği rahatlıkla söylenebilir (330).

Doğallıkla, oranlar, vilâyetten vilâyete değişmekte, bazı yerde özel mülk sayısı çok azalmaktadır. Örneğin, Karaman vilâyetindeki 2126 köyden, sadece 23'ü vakıf ve 5'i mülk durumundadır. Bu onbeş milyon altıyüz onyedi bin iki yüz onaltı akçelik genel gelirin iki milyon yetmiş bin dört yüz onsekizinin vakıflara ve yüzaltmışbir bin altı yüz dokuzunun malikânelere ilişkin olması demektir.

Fakat, yukarda değindiğimiz Anadolu vilâyetinde, 12 527 köyden 1435'inin vakıf olması (malikâne hariç) karşımıza küçümsenmiyecek bir oran çıkartmaktadır: Aşağı yukarı yüzde onbirlik bir oran (331).

Özel mülk gibi tasarruf edilen haslar ve zeametler de dikkate alınırsa, Asya Üretim Biçiminin belli başlı özelliği olan miri toprak rejiminin, Türk toplumu için sözde kaldığı sonucuna varılabilir.

Toplumsal ve ekonomik tarihimizi bir ağ gibi ören vakıfların bünyesindeki feodal özellikler konusunda daha çok şey söylenebilir. Fakat, genel bir sınıflama içinde bu kadariyle yetinmeliyiz.

V. BÖLÜM

KÖYLÜ SINIFI

V. A.

AĞALIK ARACI OLARAK AŞİRETLER

Girişilen fetih hareketleri sonucunda, Türklerde büyük bir nüfus artışı olmuş, bu da 4-5 göbek sonra büyük göçlere yol açmıştır. Cüveynî, Cengiz Han çocuklarının, Mengü Han zamanında 200.000'e vardığını yazmaktadır. Reşidüddin'e göre, Cengiz'in dördüncü torunu olan Tümene Han'ın çocukları 100-150 000'e varmıştır. Reşidüddin, 30.-000 hane tutan bu nüfusun seceresini de göstermiştir.

Yine Reşidüddin, ailelerin de kalabalıklaştığına dikkati çekmiştir. Çağatay Han'la birlikte Maveraü-n nehr'e gelen kabilelerin nüfusunda da, Cengiz Han zamanına bakıldığında on kat bir artış görülmüştür.

Türkistan'ın kuzeyindeki Ögeday ulusu, doğu Mogollarıyla çekişme sonunda, Çağatay ulusuna katılmış veya şimdiki Afganistan'ın kuzey kesimlerine yerleşmiştir. Maverau n- nehr'de daha başka iç göçlere yol açan olayın etkileri Ön Asya'ya kadar uzandı. Ögeday Kaan soyundan pek çok şehzade, kendilerine bağlı kuvvetlerle İlhanlılara katıldı. Gazan Han, Olcayto ve Ebu Said, Tebriz'e geldiğinde bu kuvvetleri Azerbeycan'a getirdi. Ak-

koyunlular ve Karakoyunlular, Argun Han zamanında gelmişlerdi. Böylece başlayan göç dalgaları birbirini iterek Anadolu'ya uzandı. Gerçekte bu dalgalar Türklük tarihi açısından son derece önemlidir. Türkleri Ön Asyaya doğru iten zorunlu etmenler olmasaydı Anadolu'nun Türkleştirilmesi kabil olmıyacaktı.

Yalnız, dinsel düşüncelerle Araplara ait bilgilerin ön plâna geçmesi Türklük tarihinin ihmal edilmesine, Anadolu'ya ve Ön Asya'ya doğru akan Uruk ve boylardan hangisinin Anadolu'ya girdiğine dair bilgimizin eksik kalmasına yol açmıştır.

Göç hareketlerinin başlangıcına dair bilgi veren Vassaf Kaşani ve Hafız Ebru bu konuda yetersizdir (332).

İbn Fadlullah'ın verdiği bilgiye göre 1335-36 yıllarında Anadolu Türk beyleri ve onların askeri güçleri şöyle özetlenebilir :

1 — Ermenek'te Karamanoğlu (25.000 atlı ve 25.000 yaya).

2 — Burdur ve Eğridir'de Hamdioğulları (15.000 atlı, 15.000 yaya)

3 — Antalya'da Yunus Oğulları (8.000 atlı).

4 — Feke'de Menteşeoğlu (100.000 atlı).

5 — Denizli'de İnançoğlu (10.000 atlı).

6 — Birgi'de Aydınoğlu (70.000 atlı).

7 — Manisa'da Saruhan Bey (20.000 atlı).

8 — Nif'te Saruhan beyin kardeşi Ali Paşa (8.000 atlı ve yaklaşık olarak o kadar yaya).

9 — Manisa'da Saruhan bey (20.000 atlı) Balıkesir ve Bergama bölgesinde Karasioğulları (20.000 atlı).

10 — Bursa'da Osman oğlu Orhan Bey (40.000; başka bir sayıma göre 25.000 atlı).

11 — Kütahya ve çevresinde Germiyanoğlu (40.000 atlı). (Germiyan Bey istediği zaman 200.000 asker çıkarabilmiştir)

12 — Göynük Karahisarında emir Çaku (3.000 atlı).

13 — Gördelede (Gerede'de) Şahin bey (5.000 atlı).

14 — Kastamonu'da Çandarlı Süleyman paşa (50.000 atlı).

15 — Canik bey'i (7.000 atlı, 7.000 den çok yaya).

16 — Beyşehrinde Eşrefoğlu (70.000 atlı).

17 — Bulgar dağında Uğurlu bey (25.000 atlı).

18 — Karahisar, Eskişehir yöresinde Turgutoğlu.

19 — Bolu'da Bolu beyi.

20 — Yerleri belli olmıyan Doğacık ve Yakup beyler (333).

Bu tablo, Türklerin dağılımıyla birlikte Osmanlı Feodalitesinin temelini de göstermektedir.

Toprağın büyük ve verimli kısmına böylece yerleşilince, sonradan gelen Türklerin bir kısmının göçebe olarak yaşaması adeta zorunlu bir hal almıştır. Osmanlı imparatorluğunun fetih yıllarında, yörük adı verilen göçebe Türkmenlerin, sistemli bir şekilde toprağa yerleştirildiğine tanık olmaktayız. Rumeli'ne asker olarak geçen ve orada sipahi olarak kalanlar dışında gerek reaya (toprağa yerleşik köylü), gerekse yine göçebe olarak yaşamakla birlikte kendilerine belirli bir yer ayrılan Türkmenler hakkında yeterli sayılabilecek bilgimiz vardır.

Eski Osmanlı tarihçilerinden Aşık Paşa oğlu'nda «göçer halk», «göçer ili» ve Oruç Bey de «göç-

küncü» veya «göçer» denen Türklerin (334) etnik durumu hakkında çeşitli incelemeler yapılmıştır. Batılı bilginler arasında, onların çoğunlukla Moğol olduğunu söyleyenler varsa da (Philippson) (335) göçebelerin genel olarak Türk oldukları kabul edilmektedir (Lejean, Jirecek, Tsakkyroglou, Vambéry, Bayraktraviç) (336).

Anadolu'da «yürük» sözcüğü Türkleri ifade etmektedir. Hammer ve Kiepert, Herodotos tarihinde sözü edilen lerek adlı avcı topluluğun yürük demek olduğunu ileri sürmektedir. Bu varsayımı kabul etmek gerekirse, Türklerin Anadolu'ya çok eski tarihlerde sarkmış olduğu düşünülebilir. Bizans tarihlerinde Türkler Jurchi, Jurchia veya Jurki diye anıldığına göre (337), Heredotos tarihindeki yazılış biçimini yadırgamamalıdır.

Prof. Zeki Velidi Togan bir çok Türk lehçesinde «t» ve «y» seslerinin yer değiştirdiğine dolayısiyle yürük ve Türk sözcüklerinin aynı olduğuna değinmiştir (338).

Kendisi de Asyalı olan ve Türk lehçelerini iyi bilen Profesörün düşüncesini kabul edebilir; aradaki ayrımı daha sonra ortaya çıkmış ve sadece yerleşiklik veya göçebeliğe özgü sayabiliriz.

Bayraktaraviç, Anadolu'daki göçer konarların Türk tipi gösterdiklerine ve yerleşik Türklerin artık kullanmadığı eski ve temiz sözcükler kullandığına dikkat etmiştir. Bu yürüklerin Selçuklularla akraba olduğunu ve Selçuklular Anadolu'ya gelirken yürüklerin de onlarla birlikte, hatta onlardan daha önce Anadolu'ya girdiği ileri sürülmüştür (340).

Fakat batılı bilim adamları yürüklerin Oğuzlarla akraba olabileceği konusuna değinmemişlerdir Fuat Köprülü **Türkiye Tarihi**'nde «Türkmen» ve

«yürük»ün aynı anlama geldiğine işaret etmiştir. Oğuzların göçebelerine Türkmen dendiğine göre bu yerinde bir gözlemdir (341).

Selçuklular döneminde, Osmanlı Türkleriyle Asya'dan kopup gelmiş Oğuzların iki kolundan biri olan Bozoklu'ların da Türkmen olarak anıldığına dair bir belge, Türkmen ve yürüklerin etnik bakımından ayrılamıyacağını göstermektedir (342).

Böylece çok eski yıllardan itibaren sürekli hareket halinde olan Türkler, sadece Anadolu'ya değil aynı zamanda ortaçağın ikinci yarısında Balkanlara da uzanmışlardır. X. yüz yıldan itibaren Peçenekler, Oğuzlar ve Kumanlar, kuzeyden Tunayı aşarak değişik yerlere yerleşmişlerdir. IX. yüz yılda bile, Bizans kaynaklarında Vardarlı Türkler diye anılan Türk gurupları Selânik çevresine yerleşmiş bulunuyordu.

Anna Commene, Ohri yöresine Türklerin yerleştirildiğinden, Lejean 1065 tarihine doğru Makedonya'da aynı biçimde yerleştirilen Türklerden söz ediyor. Lejean'ın bir kaydına bakılırsa, XIV yüz yılda Bizans imparatorları Makedonya nüfusunu arttırmak üzere bazı Türk boylarını oraya çağırmıştır (343).

Bütün bunlar çeşitli Türk boylarının bazen toprağa yerleşerek kendilerine özgü bir yaşantıya girdiğini bazen de göçebe aşiretler durumunda kaldığını göstermektedir. Doğallıkla, böyle bir durum, gelenek ve göreneklerde ayrılıkları gerektirir. Bu arada ekonomik görenek de doğallıkla başka başka kurallara bağlı kalmıştır. Kanımızca, Osmanlı devletinin feodal yapısına, değişik Türk boylarının bu biçimdeki yerleşmesinin büyük etkisi olmuştur.

Osmanlı döneminde aşiret yapısının tüm kırıldığı söylenemez. Fakat onun kırılması yolunda, girişimlere girilmemiş değildir. Örneğin 1385 yılında Saruhan'dan Serez'e büyük bir yürük kafilesinin sürülüp yerleştirildiğini biliyoruz. Yıldırım Bayezit döneminde bu hareketin ardının kesilmediğini tarihçiler genel olarak kabul etmektedir. Aşıkpaşaoğlu 1356 da Karesi vilâyetine gelen «göçer evler» in Rumeli'ye geçirildiğini, onların bir süre Gelibolu civarında oturduğunu, sonra Hayrabolu'ya giderek «yurt dutıp gazayla meşgul» olduklarını bildirmektedir. «Evliya Çelebi de Makedonya'ya yaptığı yolculuk sırasında Eğribucak yürüklerinden söz ederken «bu kavmin iptida, dedelerini Süleyman İbnu Osman Gazi Anadolu'dan Türkmen kabilesinden sürüp bu diyara tavattun idüp Bulgar ve Urum kefereleriyle ülfet ve ihtilat» ettiklerine değiniyor (344).

Ancak, Osmanlı imparatorluğunda yürükler, sürekli bir örgüte sahip olmuşlardır. Yürük örgütü hakkındaki ilk bilgiyi Fatih Kanunnamesinden almaktayız. Bir yürük örgütü olan yayalar hakkındaki bilgiyi de tahrir defterleri vermektedir. 1474 sayılı Gelibolu tahrir defterinde yayabaşların görevleri, miktarı ve cebelileri hakkında bilgi vardır. Fakat orada henüz bir yürükler örgütü yoktur (345).

Prof. Gökbilgin, 1456 - 1457 yıllarına ait Dimetoka, Gümülcine, Ferecik, İpsala, Keşan, Yanbolu havalisinin evkaf, emlâk ve timarlarına gösteren bir tahrir defterinde yürüklere ilişkin (ait) çeşitli kayıtlar bulunmuş olmasına karşın (rağmen) örgüt konusunda bir kayda rastlıyamamıştır.

XV. yüz yıl sonlarına doğru yazılan Fatih Kanunnamesinde yürükler yirmidörder kişilik bölümlere ayrılmış, fakat bu bölümler için sonradan kullanılan ocak deyimi kullanılmamıştır. XVI. yüzyıl ortasında bölümler yirmibeşer kişiye yükseltilmiştir.

Kanunnamedeki yirmidört kişiden biri eşkinci, üçü çatal, yirmisi yamaktır. Eşkinci esas olarak sefere giden Sipahidir. Çatal, bir tür yardımcı askerdir. Yamaklar da savaşa katılanlara nakdi yükümlülük altına giren kişilerdir. Kanunnameye göre yürükler, ekin ekmedikleri için miriye arpa ve saman nakletmiyecek, sefere veya hizmete giden eşkinci, o yıl salarlık vermiyecektir. Onlar aynı nedenle, çift resmi de ödemiyeceklerdir.

Prof. Gökbilgin çeşitli kanunnamelerde yürüklerle ilgili parçaları toplamıştır. Buna göre.

1. «Yürük taifesi «yürüyü geldiği» yerlerde havlı yapup, yaylak ve kışlıktan yürüyüp havlı yapageldikleri yerlerde havlı yapıp ve döllerin ele geldikleri yerlerde döllerin alup kimesne onlara mani olmıyacak»tır.

2. O yerlerde yürükler, kimsenin terekesine ziyan vermiyecektir. Verirlerse kadılar zararı ödetecektir.

3. Yürükler yaylaklarına gidip gelirken durdukları yerlerde üç günden fazla zaman geçirmiyeceklerdir.

4. Bir yerde tarımla uğraşan yürükler öşr ve başka vergileri verecekler, otlak vergisi vermiyeceklerdir (346).

Toprağa feodal bazı haklarla yerleştirme faaliyeti sonraki yüzyıllarda durmuş değildir.

Prof. Faruk Sümer'in yapmış olduğu incelemeye göre, Türkmen adı önce, coğrafyacı Mukaddesi'nin eserinde geçmiştir. X. yüzyılın ikinci yarısında Bereket ve Balaç kasabalarının ötesindeki topraklarda «Türkmen» adlı bir topluluk yaşıyordu. Bunlar korkularından müslüman olmuşlardı (Kaşgarlı Mahmud'un ifadesi). Fakat XI. yüzyıldan başlıyarak müslüman Oğuzlara 'Türkmen' denildi (347).

Prof. Sümer'in başka bir incelemesine göre (348), XVI. ve XVII. yüzyıllarda Anadolu'da bulunan Bozoklu ve Oğuz boyları şöyle sıralanabilir

I

DULKADIRLILAR

1 — Dulkadırlar 230 hane.

2 — Feke'de 221 hane.

3 — Hamid'te 141 kişi.

4 — Ankara'da 42 hane.

II

DODURGA

1 — Yürük. 863 hane ve 103 kişi.

2 — Ramazanlu. 1083 hane

3 — Boz Ulus. 197 hane

4 — Dulkadurlu. 84 hane

5 — Dodurga. 17 hane

6 — At çeken. 5 hane

III

KIZIKLAR

1 — Halep Türkmenleri. Kanuni zamanında 110 hane II. Selim zamanında 486 hane. İbrahim zamanında hane sayısı yazılmamış. 89 mücerred, 200 bennak.

2 — Şam Türkmenleri, 66 hane.

IV

BEYDİLİ

1 — Cemaat-ı Beydili (Halep) 1714 hane.

2 — Halep Dulkadırlıları. (Hane sayısı hakkında bilgi yok)

Yürüklerin sayısını tam olarak ortaya çıkaran bir çalışma henüş yapılmamıştır. Prof. Gökbilgin, Rumelindeki yürüklere ait ve tahrir defterlerinden çıkarılmış bazı sayısal bilgiler vermiştir. 220 ocak Tanrıdağı yürükleri, 500 ocak Selânik yürükleri, 95 ocak Ofcabolu, 86 ocak Vize yürükleri gibi (349).

Sayıları ne olursa olsun, bütün toprağa yer-

leştirme çabalarına rağmen, imparatorluğun çeşitli yerlerinde, aşiret başlarının egemen olduğu büyük toplulukların, yaşadığı anlaşılıyor. Doğallıkla bu aşiretler, merkeze mali ve siyasal yönden daha az bağlı dinamik bir hayat sürmektedir. Aşiret kendi içinde siyasal ve mali bir hierarşiye sahiptir. O ortamda henüz Asya kültürü egemendir.

Devletin çeşitli kademesinde bulunanlar, bu üretici güçlerden yararlanmak ve çok kez kendine yeten kapalı ekonomiyi, artık-ürün sağlar duruma getirmek istiyecektir. Göçebelerin uğraştığı çobanlık, böyle arttırıma elverişli değildir.

Nitekim, yürüklerin köprü, yol ve ordunun bazı teknik işlerinde çalıştırılması bir tür, yerleşmeye zorlama; yürük örgütünün kurulması, onların denetlenmesi yolunda atılan güçlü bir adım olmuştur. Kanunnemelerde yürükler için ayrı koşullar yer almıştır. Fakat hiç değilse orta ve güney Anadolu'da onlar uzun süre istedikleri gibi yaşamıştır. İç-İl kanunnamesine yürüklerin konar göçerliğine karışılmıyacağına ilişkin bir de madde eklenmiştir.

Anadolu'da başlıyan yürük örgütü Rumeli'ye de uzanmıştır. Rumeli'de yürük oymakları askeri ve stratejik görevler almıştır. İçlerinden bu işleri başaracak adamlar saptamak ve yazmak, onların yükümlülükleri ve başka ögeler belirli formüllere bağlanmış; ordu hizmetleri ve devlet işlerinde yer alan düzenli bir askeri sınıf meydana gelmiştir.

Ana çizgileri Fatih kanunnamesinde belirlenen bu örgüt, Kanuni döneminde ayrıntılı yürük kanunnemelerine dönüşmüş ve yürüklerle öbür

sınıflar arasında bir denge sağlanmasına çalışılmıştır.

Rumeli yürük örgütünde yedi tane yürük sancak beyi vardır. Yürük örgütüne örnek olmuş gibi görünen yayalık Türklerin ulufeli piyadesinden, müsellemse ulufeli süvariden alınmıştır.

Yürüklerden, önceleri alınmıyan avarız akçesi I. Selim zamanında alınmağa başlanmıştı. Bu avarız akçesi dört beş yılda bir, bazen aynî bazen nakdî olarak istenmiş; sonra, sürekli duruma gelmiş, sefere gidemiyen yürüklerden bedel alınmağa başlamıştır. Sefere esmiyenler, hizmet karşılığı mukataaya bağlanmıştır.

Yürüklerin yavaş yavaş yerleşik halk muamelesi gördüğü anlaşılıyor. Onlar yerleşik hayata geçince, tahrir defterlerine «yürüklükten çıktı» kaydı düşülmüştür. Yürük yerleşik hayatı da öbür reayanın bağlı olduğu kurallara bağlıdır. Doğallıkla bu yerleşiklik her şeyden önce askeri açıdan yararlı olmuş ve deftere kayıt güçlükleri önlenmiştir.

Özellikle defter harici satılan haymanaların, bir yolunu bularak zaime haymana resmini ödemediği anlaşılmaktadır. Bu durumda, haymanaların da vergilerini su başlarına ödemeleri bir çare olarak düşünülmüş fakat güçlük yine de önlenememiştir. Sonraları devletin yürük hizmetlerinden yeterlice yararlanabilmesi için, onların azadlanmış köleleri yamak sayılarak, yerleşik hayata geçenlerin yerinin doldurulması, dolayısıyle yamaklardan alınan para miktarının azalmaması sağlanmıştır.

Konuyu kapamadan Prof. Gökbilgin'in ilginç bir statistiğinden söz etmek istiyorum. Bu statistiğe göre Naldöken yürükleri, 1602'de 243 haney-

ken 1609 da 112 hane kalmıştır. Burada, Prof. Gökbilgin'in dediği gibi, belki Naldöken yürüklerinin yer değiştirdiği düşünülebilirdi. Fakat öylesine kısa bir süre içinde daha iyi otlaklar bulunması; bulunsa bile onların, ailelerin yarısından çoğunu besliyebilecek nitelikte olması kolay kolay varsayılamaz. İlginç olan nokta, bu süre içinde yamak sayısının da 1410 dan 480'e düşmesine karşılık, verginin aynı kalışıdır. Gerek haymana resmi gerekse cürüm, cinayet, resm-i arusiyye ve abd-i atik, kenizek, bevvab ve yaya vergileri de aynı kalabilmiştir. Nakit sömürüsünün bir kat arttığı kuşkusuzdur. Gelir, Naldöken yürüklerinden, Eski Zağra veya Filibe'deki zaimin cebine girmektedir (350).

Yürükleri yerleştirme girişimleri hakkındaki ilk resmi kayıt, tuz yasağını kabul etmek istemiyen Saruhan göçer halkının, Filibe yöresine gönderilmesiyle ilgilidir (351). Fakat aslında, devletin zorla da ola olsa yürükleri yerleşik hayata geçirme tasımında (tasavvurunda) olduğu kuşkusuzdur. Göçebelerin, fethedilen yeni topraklara yerleşmesini sağlamak için feodal nitelikte ayrıcalık (imtiyazlar) aldığını da tarihsel olarak bilmekteyiz. Bu ayrıcalıklar arasında, toprakların «mefruzu-l kalem maktuu l-kıdem» bütün rüsumuyla serbest olarak temliki, yurtluk ve timar olarak verilmesi sayılabilir (352).

Böylece, karşı-feodal nitelikteki aşiret yapısı kırılırken, toprağa bağlı, daha doğrusu toprakla geçinen bir asker ve yöneticiler sınıfının doğuşuna tanık oluyoruz. Bu kişilerin, üretim ilişkileri karşısındaki hukuksal durumlarına biraz değinmiştik. Şimdi, eyalet gelirlerinin eş dirliklere bölünmeyerek

feodal gidişin hızlandırılması üzerinde durabiliriz.

Öğneğin, Paşa livasında XVI. yüzyılın ilk yarısında 810 zeamet, 1593 timar; XVII. yüz yılın ilk yarısında 537 zeamet ve 1788 timar bulunmaktadır (353). Timar ve zeamet azalışında üç şey düşünülebilir

1 — Haslara ağırlık verilmiştir.
2 — Zeamet ve timar sahiplerinin geliri artmıştır.
3 — Her ikisi de olmuştur.

XVI. yüz yılın ilk yarısında Edirne'de 17 has bulunmaktadır (354). Yüz yıl sonra devlet teşkilâtının daha çok gelişmiş olduğu; toprak rantına ortak olan bürokratların ve doğallıkla, has sayısının arttığı tahmin edilebilir. Timar sahiplerinin yine aynı nedenle çoğalmış olabileceğini tahmin ediyoruz. Zeamet sahiplerinin büyük ölçüde azalması yanında timarların küçük bir oranda artışı (birinde yarıdan çok azalma, öbüründe yüzde on bir çoğalma) timarlıların gelirinde, haslar sayısındaki artışı varsaymamıza karşın (rağmen) bir çoğalma olduğu yolundaki tahminimizi doğrular.

Hesap bizi, devlet eliyle beslenen feodal kişilerin arttığı sonucuna vardırabilir. Bu kişileri besliyebilmek için toprağa yerleşenlerin sayısında artış ve yürük sayısında azalma olması doğaldır.

Gökbilgin, yürük mikdarındaki azalış konusunda şunları söylemektedir: Her yıl yapılan savaşlarda sık sık nöbet geldiği için eşkinciler daha fazla müddet sefer ve hizmette bulunmuş, onlardan önemli bir kısmı ölüm, kayıp ve firar nedeniyle dönmemiş, eşkincilere harçlık sağlamakla görevli yamaklar dağılmış veya yazılmaktan kaçınmıştır (355).

Doğallıkla, bu durumların temelinde yürük teşkilâtının bozulması yatmaktadır. Yeniden yazılması gerekli görülen bölgelerden bazısına yürük yazıcılarının uğramamış olması da olanaklıdır.

Yürükler örgütüne, yamaklardan para alan çeribaşılar da girmektedir. Yürük komutanı mevkiindeki bu kişilerin sayısı aslında azdır. Fakat, yürüklerin sırtından geçinen feodal birer bey niteliği taşıdıkları açıktır. Sipahi sınıfından sayılan çeribaşıların ne zaman ortaya çıktığı belli değildir. Fatih kanunnamesinde onlardan söz edilmiyor. Defterlerde seraskeran, yürük kanunnamelerinde çeribaşı olarak işaret edilen bu grup, yaya teşkilâtında yayaların görevlerine benziyen bir görev görmüştür. Yayabaşılar yayaları toplayıp sefere götürdüğünde çeribaşı da aynı işi yapmıştır. Yayabaşıların üstünde sancak beyi bulunduğu gibi Çeribaşının da üstünde zaim bulunur.

Yayabaşılar, yürük kanunnamelerinde sözü edilen ve sayıları küçümsenmiyecek bir guruptur. 1474 sayılı Gelibolu tahrir defterine göre bunların sayısı sadece Gelibolu'da 17 dir. Yayalar yürük eşkincilerine; yaya yamakları eşkinci yamağına; yaya sancak beyi subaşıya; yayabaşı, çeribaşıya karşılık olmaktadır.

Çeribaşı da yürüklerin dahil olduğu etnik guruptandır. Ancak eşkinci ve yamaklardan olduğu gibi bunlar arasında da hariçten gelenler ve hristiyanlıktan dönenler bulunmaktadır. Eşkinci ve yamaklardan herhangi biri seraskerliğe yazıldığı takdirde de yine eşkinci ve yamaklığa ait yükümlüğünü yerine getirmektedir.

Anlaşılıyor ki, seraskerler yürüklerin içinden gelmemiş, bu göreve dışardan berat sahipleri atan-

mıştır. Fakat çeribaşıların adlarının incelenmesinden yine de yürükler içinden bazı atamalar yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

Çeribaşı için yürük yazıcısının gerek göstermesi ve inhası, ilgili kişinin «iptida mahlul olacak zeamet ve timarın, çeribaşılık şartıyla kendisine tevcihi» yolundaki dilekçesi aranmaktadır. Böyle bir kişinin nasbı merkezden yapılacak ve gereği alay beyine yazılacaktır.

Naldöken yürüklerinde çeribaşılar, önceleri üç bölgede beş, iki bölgede ikişer tanedir ve bunlar nöbetleşe görev yapmaktadır. Filibe, Tatarpazarı, İhtiman bölgesinde birer tane olan çeribaşı, 1585 te 10'a, sekiz yıl sonra 20 ye, 1602 de 42 ye yükselmiştir.

Bölgeler de ayrılmıştır: 1585 te her birinde iki çeri başı olan beş bölge varken 1602 de her birinde dörder çeri başı olan 11 bölge doğmuştur.

Son söylediklerimizden feodal sömürülerin ne denli arttığı ve sömürü alanlarının ne denli genişlediği açıkça anlaşılmaktadır.

Çeribaşılarını gelir sahibi yapan yamakların sayısı değişiktir. Örneğin, Silistre ve yöresindeki çeribaşılardan biri 1602 de 111 yamağa sahip olduğu halde Tekfur gölü ve Hırsova'daki çeribaşılar sadece 18 yamağa sahiptir. Yine aynı tarihte Filibe'de bir çeribaşıya 79, birine 26 yamak yazılmıştır.

Çeribaşılar yamakların evlilerinden her yıl 50 şer, bekârlarından 25 şer akçe alırlardı. Bu bakımdan aynı sayıda yamağa sahip çeribaşıların daima aynı miktarda para almaması gerekmez. Nitekim 1566 da Filibe ve yöresindeki bir çeribaşı 105 yamağından 5000 akçe alırken, Niğebolu ve Şumnu

bölgesindeki bir çeribaşı, 100 yamaktan 2665 akçe almaktadır (356).

Çeribaşılar paylarını her yıl sefere gitsin gitmesin almıştır. Ancak, 1609 da çeribaşıların, toplanan paradan sefere gittikleri zaman dörtbin, gitmediklerinde iki bin akçeyi alması ve geri kalanı hazineye yatırması buyurulmuştur.

Yürük sayısının azalmasına karşılık çeribaşı sayısının artışı da iki ihtimali akla getirir :

1 — Çeribaşıların gelirinde azalma olmuştur.

2 — Yürükler, daha büyük mali yükümlülük altına girmiştir.

Çeribaşılar belli miktarda akçe aldıklarına ve geri kalanı hazineye yatırdıklarına göre, çeribaşıların, hazine zararına çoğaldığı sonucuna varılabilir. Bu da, merkezi devletin Asya üretim biçimi için söylenenlerin tersine zayıfladığını, mali ve yönetimsel gücünü bazı kişilerle paylaştığını açığa çıkaran bir başka husustur.

Yürüklerden rant alan zaimler defterlerde bazen bey diye anılmakta, bazen onlar için bir şey yazılmamaktadır. Fakat onlar mirliva sayıldıklarına göre aristokrasiye mensuptular ve «bey» diye anılmamışlarsa bu, ancak unutkanlık veya bizzat zaimin, tahriri yapana saygı duymasıyle açıklanabilir.

Öte yandan güneyde ve doğuda bir takım aşiret beylerine yurtluk ve ocaklık olarak verilen topraklar da dikkate alınırsa halkın üstünde toprağa sahip büyük bir yöneticiler sınıfının varlığına ait bilgiler tamamlanmış olur. Bu yöneticilerin aşiretlere akrabalık bağıyla veya başka türlü bağlı oluşu durumu değiştirmez. Gerek uyruklarına akrabalık bağıyla bağlı aşiret beyi, gerekse bir san-

cak veya beylerbeyi reayasının yetiştirdiğine ortaktır.

Diyarıbakır eyaletindeki 19 sancaktan 5 i hükümettir. Hükûmetler de timar ve zeamet yoktur. Onları hakimleri, «mülkiyet üzerine zabt ve tasarruf» eder. O toprakların işine bakan resmi daireler ayrıdır (mafruzu-l kalem) ve onların gelirlerini sahipleri maktu (maktuu-l kıdem) olarak alır.

Rum vilâyetini tahrir etmiş olan Trabzon sancağı beyi Ömer'in Üsküp ve Selânik kanunu ön sözünde verdiği bilgiye dayanarak mülk biçiminde kullanılan topraklar halkının vakıflar halkıyla birlikte hem devlete hem de mülk veya vakıf sahibine ödediği öşürle, çift katlı bir yük altında olduğu sonucuna varılabilir (357).

Ömer beyin verdiği bilgiye göre fethedilen topraklar bazı ayana temlik edilmiş. Fakat daha çok Anadolu'da, topraklar harac-ı muvazzaf (çift akçesi yerine) ve harac-ı mukasemesi (öşür adına) verilmek şartıyla vüzera ve ayana temlik olunmuştur.

Oraları böylece mülk şeklinde alanlar başkasına kiraya vermişlerdir.

Bu şekilde toprağı kiralayanlar harac-ı muvazzaf ve mukasemeyi sipahiye verdikten sonra, tahıldan, bağ ve bahçeden ve bostandan çıkan ürünün öşrünü de toprak kirası diye maliklere vermektedir.

Diyarıbekir'deki sancakların sekizi kürt beylikleridir. Onlar, fetihler sırasında sancak sayılmışlarsa da aslında dirlik ve ocaklık biçiminde yönetilmişlerdir. Bu beyler azil veya tayin edilmez. Onlar öldüğü zaman yerlerini oğulları alır. Dışardan kimse oralara bey olamaz. Bunlar, Ardahan'ı Küçük,

Harcavan, Zaruşat, Geçran, Kağızman, Kars, Pasin hükümetleridir. Ayrıca Safahan, Kulp, Mihrani, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik, yurtluk ve ocaklık yoluyla yönetilir. Yurtluk ve ocaklığı hükûmetten ayıran, birincisinde zeamet ve timarın bulunmasıdır. Yurtluk ocaklığın beyleri de hükûmet beyleri (tam mülk olarak verilen toprakların beyleri) de azl ve nasp kabul etmez, toprağa babadan oğula egemen olur. Yalnız yurtluk ve ocaklığın ürünleri deftere yazılır. Onların beyleri sefer vakti hizmet zorundadır. (Zaamet, timarın varlığı sonucudur bu.) Yurtluk - ocaklık sancağı beyi zaimleri ve timarlarıyla sefere gelmezse sancakları, oğlu ve akrabasından birine verilir. Hükûmetler için sefer zorunluğu, dolayısıyla böyle bir tehlike yoktur.

Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Çemişkezek, Siirt, Akçakale, Habur, Sencar yurtluk ocaklık olarak tasarruf olunur. Sefan, Kulp, Mihrani, Tocil, Atakpertek, Çapakçur, Çermik, mefruzu-l kalem, maktuu-l kıdem hükûmetlerdir. Çıldır ayaletinde de Oltı, Hartus, Ardanuç, Ardahan-ı Büzürk, Hacrek, Posteho, Muhsil, Ahare, Penik; Bağdat eyaletinde, Vertenek, emavat, Beyat, Derne, Debala, Demürkapu, Geylan, Essahı, hükûmet; Van'da Leblis, yine hükûmettir.

Şehr-i zülde bazı aşiretlere sahip emirler vardır. Bunlardan sancak beyi mertebesinde değildir. Zaim mertebesindedir. Bayraklara ve davullara sahip olmıyan bu beyler, sancak beyleriyle birlikte sefere gider. Onlardan birinin ölümüyle timarı, aşiretliği, oğul, oğul yoksa akraba alır. Bu aşiret emirleri sağken, oraları zaamet ve timar gibi başkalarına verilebilir (358).

Arpalıklara gelince, onlar, sadece bir bölgede değil değişik yerlerde bulunmaktadır. Örneğin Bolu'da.

V. B.

TOPRAK KÖLELİĞİ

V. B. a. Batıda

Feodal çağların en göze çarpan karşıtlığı, köleleriyle özgür insanlarıdır. Roma imparatorlarının insancıl yasalarına, hıristiyanlığın ruhuna ve gündelik hayatın bağdaştırıcı özelliklerine karşın (rağmen), kölelik sürüp gitmiştir.

Köleler, şahıslarına, emeklerine ve mallarına, beyin kayıtsız şartsız tasarruf edebildiği insanlardı. Hiç bir hukuksal niteliğe sahip değillerdi. Toplumun safları dışında ve yabancı tutulurlardı. (359). Kralın ordusuna, yasama kurultaylarına katılmayan köleler, suç işlediğinde, efendi yönünden devletin adaletine teslim edilir veya İngilteredeki gibi, beyin divanında da yargılanabilirdi.

Fransa'da «Populus prancorum» denince, etnik ayrımdan bağımsız özgür kişiler anlaşılmıştır. Zaten özgür (libre) ve «Franc» aralarında değiştirilebilir iki sözcüktü. Frank'lar özgürler ulusuydu (360).

Özgür kişiler içinde, kendine özgü çeşitli ayrımlar vardı, servet durumu yasaya yansımakta

gecikmemişti. Ancak, orduya katılmıyacak ölçüde yoksul da olsa, özgür özgürdü.

Kölelere gelince onların bir kısmı, aşağılık ev hizmetlerinde ve tarım işlerinde çalıştırılırdı. Alınıp satılabilir bir maldan farklı değildi.

Toprak kiralıyan kölelerse bir konuta sahipti, kendi ürettiğiyle geçinirdi. Ekinin artıdeğerini kendi payına satardı. Efendisinin desteğini gereksinmez, efendisi de onun işine karışmazdı.

Kuşkusuz, toprak kiracısına, toprak sahibi yönünden ağır yükler yüklenmişti. Fakat onlar sınırsız değildi. Gerçi, «kiracı bir kölenin, kendisine buyrulan her işi yapması gerekir» diye bir kural vardı. Fakat uygulamada her küçük köylüye, toprağı işliyecek kadar zaman bırakılırdı.

Toprak köleleri, özgürler gibi, fakat kendi aralarında evlenir, aile başkanı olabilirdi. Krallık kuralları serf görevlerinin malikâne göreneğine göre belirlenmesini şart koşmuştur. Bu yargı keyfi durumları ortadan kaldırmaktaydı.

Köle statüsünde olmayan malikâne kiracılarına özel bir ad verilmiştir: Coloni. (Colonus'un çoğulu) Colonus'ların çoğu eskiden Romalıydı. Fakat aslında Coloni yasalarına bağlı ataların çocuklarıydı. Bu statünün karakteristiği olan, toprağa bağlılık hemen hemen unutulmuştu. Latin imparatorluğu zamanında herkesi, miras aldığı ve miras bırakacağı işine bağlamak düşünülmüştü (askeri orduya, zenaatkârı zenaatına, kent görevlisini kent görevine, çiftçiyi toprağına).

Barbar krallıkların tersine, gelişmiş örgütlü devletler toprağını bırakan köylüyü geri getirmeyi başaramadı ve onun, başka beyin hizmetine girmesini engelliyemedi. IX. yüz yılda eskiden kö-

lelere ayrılmış olan toprakların coloni olduğunu ve özgürlere ayrılmış olanlaraysa pek çok kölenin yerleştiğini görmekteyiz. Çoğunlukla, acemi hükûmetlerin toprağa egemen olmayışından doğmuştur bunlar.

Dahası, Colonus'u (özgür kişiyi) doğduğu malikânenin kölesi yapan Roma hukuku, tüm sosyal ilişkileri et ve kandan biçimlenen varlıklar arasındaki, koruma ve baş eğme ilişkilerine indirgemiyecek ölçüde gerçekçi bir çağda anlamsız oldu.

Bir Roma imparatorluk buyrultusu, toprağından ayrılmış «Colonus»un geldiği yere dönmesini ön görüyordu. Altıncı yüz yılda Vizigot devletinin gerekimi için hazırlanmış bir Roma hukuku el kitabı, bu yolda bir koşula sahipti.

Colonus'un dokuzuncu yüz yılda, uzak ataları gibi yasanın gözünde özgür olarak kaldığı kuşkusuzdur. O, hükümdara bağlılık yemini etmiş, arada bir yasama kurultaylarına katılmış, fakat hükûmet otoriteleriyle pek ilişki kuramamıştı. Krallık ordusuna katıldığında, toprağını kiraladığı şefin bayrağı altındaydı.

Colonus mahkemeye gittiğinde onun yargıcı lord'tu. Kısası, onun toplum içindeki yeri bir başkasına bağ eğlemekle belirlenmişti. Aile ilişkileri için de aynı şey söz konusuydu. Malikâne dışından evlenemezdi colonus. Özgür bir kadınla da evlenemezdi. Din adamı olamazdı. Çünkü din dışı yasa, ona kölelere mahsus bedensel cezaları uyguluyordu. Lordun azad etmesiyle colunus bu sınırlamalardan kurtulurdu.

Karolenjler çağından itibaren, colonus, malikâne bağımlılarının tek biçim kalabalığına karıştı. Yasalar onları, mancinia (köleler için latincede

kullanılan ortak bir ad) başlığı altında topluyordu. Colonus bir yandan evdeki köleyi andırırken öte yandan savaşcı olmıyan kişiler biçiminde tanımlanıyordu (361).

Fransa ve Burgundie'e feodal çağın yaklaşan etkileri sonucu eski sosyal sözlü ve yazılı yasalar unutuldu. Frank dönemi yazım (tahrir) defterlerinden bir bölümü kayboldu, bazısı anlayış değişikliği dolayısıyle artık kullanılmaz duruma geldi. Yine de sosyal düzenlemede, unutulmuş zamanlardan gelme karşıtlık, özgürlük kölelik karşıtlığı gösterdi kendini.

Fakat Fransa'da hemen tam anlamıyla köle denebilecek kimse yoktu. Kiracı kölelerin yaşadığı hayatın, kölelikle pek ilgisi bulunmuyordu. Beyin evinde yiyip içen küçük köle gurupları arasında ölüm ve azad sonucu açılan boşluklar doldurulamıyordu.

Dinsel duygu, hristiyan tutsaklıkların köleleştirilmesini engelliyordu. Gerçi ortada puta tapıcı ülkelere yapılan akınlarla beslenen bir köle ticareti vardı. Fakat onun ana akımları ya kuzey batı Avrupa'ya ya da Avrupa'dan islâm İsyanya'sına veya Doğuya kaymıştı. Dahası, devletin zayıflaması özgür insanla köle arasındaki seçik anlamın ortadan kalkmasına yol açmıştı. Yine de halk, toplumu özgür olan ve olmıyan bölümlerden ibaret sayıyordu.

Bir lorda bağlı olmak özgürlükle tutarsız görünmemiştir. Fakat bağımsız seçimin yaşantıda (hayatta) hiç değilse bir kez uygulanamaması durumunda özgürlük kaybedilmiş olurdu. Başkaca dendikte, her miras bağı bir köle karakteriyle damgalanmıştı.

Çocuğu ana rahmindeyken kaçınılmaz bağla bağlamak geleneksel köleliğin yüklediği en büyük zorluklardandı. Sadakati bu yolda miras almıyan vasal asıl özgür olan kişiydi.

Kölelik damgası, bu durumda, ancak toprağı kirayla işlemiş kölelerin ve azadlıların çocuklarına vurulmuştu. İkinci gurup çok daha kalabalıktı. Piçler, yabancılar ve bazen Yahudiler için de aynı yafta yapıştırılırdı. (Çünkü bunlar doğal aile desteğinden yoksundu ve otomatik olarak bir şefin veya bir lordun korunmasına (himayesine) girmekteydi.)

Karolenjler zamanında himaye altındakiler belki bir para ödüyor (cizye) ve özgür insan statüsünü koruyordu. Fakat bu ödeme, yavaş yavaş, onursuzluk anlatımı (ifadesi) gibi görüldü. Sonra mahkemeler yönünden köleliğin öz-çizgilerinden (karekteristiklerinden) sayıldı.

Eski yüz yıllardan kalan yazım (tahrir) defterleri bize ilgi çekici rakamlar vermektedir. Örneğin dokuzuncu yüz yılın başında Paris'te Thiais köyü 146 haneye sahiptir. Bunlardan 11'i köle, 130'u coloni'dir, 19'u cizye karşılığı korunmaktadır. Fakat St. Louis zamanında hemen tüm nüfus köle statüsündedir.

Durumları tam olarak belli bir sınıfa sokulamıyacak kişiler, dahası topluluklar da bulunmaktaydı. Örneğin Rosnysous-Bois köylülerinin Sainte Geneviéve serfleri olup olmadığı belli değildi. Nagny halkının manastır köleleri olup olmadığı tartışılıyordu.

Bu sorunlar VII. Louis döneminden II. Philip dönemine değin kralları ve papaları uğraştırdı. XIII. yüzyılda kuzey Fransa'daki değişik 'burg' top-

lulukları, kendilerinin köle sayılmasını reddetti. Halbuki onlar, özgürlükte tutarsız sayılan koruma (himaye) vergisi ve başka «görenekleri» ödüyordu.

Onikinci yüz yılın ilk yarısında yine doğuştan bir efendiye bağlı, aşağı uyruklar sınıfı egemenlikteydi. Eski azadlı köleler bir sınıf olmaktan çıkmış, serflik statüsüne bağlanmıştı.

Kölelikten ayrılmıyan bazı özel durumlar (yeteneksizlikler) yeni türden bağlılığa sahip toprak kiracılarına yüklenmekteydi. Bu yeteneksizlikler arasında din adamı olamamak, özgürlere karşı tanıklık yapamamak ve aşağılık görülmek sayılabilir.

Serf-köylünün, hukuksal durumuyla ilgili olarak bir vergi statüsü de belirlenmişti

Koruma karşılığı baş vergisi (cizye) ve evlenme izni için ayrı bir vergi ödeniyordu. Aynı statüde olmıyanlar kolay kolay evlenemezdi. Bu takdirde istenen para miktarı artıyordu.

Miras ve aktarım (intikal) vergisini de saydıklarımıza katmak gerekir. Ölenin oğlu ve kardeşi kalmışsa lord mülke dokunmaz, miras ve intikal vergisiyle yetinirdi. Tersi durumda herşeye el koyardı.

İmdi, bu vergiler ağında kişinin gerçek mülke sahip olamıyacağı anlaşılmaktadır. Serf, kiracı olarak başka herhangi bir kiraciyle aynı haklara sahiptir (doğallıkla kira ve hizmete karşılık).

Hizmetlerin ağırlığı karşısında serf için toprağın çekiçi olmaktan çıktığı tahmin edilebilir. Nitekim çok colonus'ın tarım işçiliğinden kaçtığı görülmüştür. Doğallıkla bu, lordların, onları topğa bağlı tutmak konusunda bir şey yapmadığı

anlamına gelmez. Fakat, kaçanlara engel olmak güçtü. Çünkü, otorite parçalanmıştı. Öte yandan işlenmemiş toprakların çokluğu, kaçakları, bıraktığı topraklara el koymakla tehdit etmeyi önlüyordu.

Dahası, beylerin çabası işletmelerin atıl kalmasını önlemeye yönelmişti. Toprak işçisinin kişisel durumu onu pek ilgilendirmiyordu. Beylerin aralarında anlaşması işletmelerin boşalmasını önlemeğe çok kez yetiyordu.

Toprağın, insanı sınırlıyan uyrukluk kuralların bağlı tutulması gerekli değildi. Kuramda, serfin büyük toprak egemenliği karşısında bağımsızlığını önliyecek bir şey yoktur.

Onüçüncü yüz yılda, köylü işletmelerinin karakteristik yükümlülüklerinden bağımsız olduğu halde arazi, serfin şahsına egemen olan lordun izni bulunmaksızın yabancılaştırılmadı (yani, başkasına aktarılamadı).

Serflerin, çok zaman eski köleler soyundan olmaması gibi, onların statüsü de eski Roma köleliğini temsil ediyor değildi. Onbirinci yüz yılda, serflerin bir duruşma dolayısıyle hazırlanan soy tablosu lordların keyfi otorite yürütebileceğini göstermektedir (362).

Swabia, Bavaria, Franconia ve Ren'in batısında malikâne sistemi, oldukça eski ve köklüydü, Saksonia'daysa durum tersineydi. Orada gerek üretim ilişkileri gerekse kişileri açısından özgür köylüler, malikâne sistemine, dolayısiyle serfe sahip olmıyan Frisia'yla öbür bölgeler arasında geçiş evresi biçimliyordu. (Gerçekte, Marxçı kurama göre üretim ilişkileri açısından özgür olmıyanı özgür saymamak gerekir. Ancak, sadece orta çağlar-

da değil yeni çağlarda da hukuksal ve bazı yükümlülüklerin yerine getirilmesi koşuliyle toplumsal özgürlükten söz edilebilmiştir. Ne var ki, ekonomik alana uzanmıyan haklar doğallıkla, sınırlı kalmak zorundadır).

Almanya'daki uyruk statüsünün modeli, azatlı kölelerin temsil ettiği uyrukluk sisteminden alınmıştır. Onikinci yüz yılda kuzey Almanya'da Laten adı verilen büyük bağımlılar gurubu vardı. Onlar arasında korunan (himaye altına girmiş) (client) eski köle çocukları bulunmaktaydı.

Cizye ve aktarım (intikal) vergisi, bağımlılığın en belirgin örneği olmuştur. Malikâne dışından evlenme yasağı burada yine karşımıza çıkmaktadır. O gelişmeye, değişik Alman çizgileri de karışmıştır.

Fransa'da orijinal özgürlük koşulları, devletin, özellikle yasama alanında gücünü yitirmesiyle bol bol ortaya çıkmıştır. Kuzey Almanya'da tüm feodal çağ boyunca, halk mahkemeleri senyör divanlarına karşıt olarak her yerde var olmuştur.

Saksonia'da başka bir karmaşıklık çıkmıştı ortaya. Gerçek toprak parçalarına sahip olanlarla kiracılar, kişisel ve kalıtımsal bir bağdan, bağımsız olmuşlarsa bile, toplumsal aşamadaki ayrım (seviyedeki fark) gözden kaçmıyordu. Toprağında tam özgür olan, halk mahkemesine yargıç olabilirdi.

Feodal Almanya'da kölelik, Fransa'daki kadar ihmal edilir olmamakla birlikte pek önemli rol oynamadı. (Feodal Almanya'da kölelik, Fransa'daki kadar ihmal edilir türden değildi, çünkü Slavlara yakın olmak, yapılan akınlarla köleliği besliyordu). Öte yandan malikânede oturan önceki serfler,

Fransa'daki kadar genel olarak kiracı biçimine dönüşmemişti (Çünki, mülk topraklar çok durumda epey genişti). Şerflerin çoğu, belli bir yönteme göre yerleştirilmişti. Sadece önemsiz toprak parçalarına sahiptiler. Gerçekte tam anlamiyle ırgattılar. (Fransa'da bu biçim yoktur).

Alman malikâneleıinde cizye yine bir koruma ve korunma aracıydı. Gündelik hizmete koşulan ırgatlar çok kez öylesine yoksul ki, miras ve intikal vergisini onlardan almak gerekmezdi. Doğallıkla böyleleri cizye de ödemezdi.

Uzun zaman süresi içinde Alman malikâne oluşumunun ana özelliği, onun başka yerdeki gelişmelerle eş zamanlı olmamasıdır. Bölünmez kiralık toprakları ve kişilerin statüsünü sınıflandıran sayısız katmanlariyle Alman malikânesi 1200 yılında bütünüyle Karolenj tipine benzer kaldı.

İngilizlerin toprak hukuku terimleri kural olarak batı Fransa'dan alınmıştır ve olgulan tam olarak yansıtmaz. Yerleşik gerçek köleler, kira ve hizmetle yükümlü özgür toprak kiracıları vardır orada. Bir koruyucuya bağlı buyruklu (memur) kişiler çoktur. Koruyucunun, kendisinden toprak kiralanan biri olması koşul değildir. Bazen insanın insana uyrukluğu, aşağı mevkide olanların, istediği zaman koparacağı gevşek bir bağ teşkil etmektedir.

Bir kısım köylüler, gerçek toprak sahibidir. Malikâne sisteminde bütünüyle bir değişme yaratan ve onu basitleştiren Norman istilâsıdır. Özellikle kuzeyde, köylü savaşçılar başka sosyal tabakalaşmaya alışan hukukçular için güçlük çıkartmaktaydı. Bununla birlikte Hastings savaşından

yüz yıl kadar sonra durum Fransa'dakine döndü.

Evini ve tarlasını aldığı lorda uyruk olan toprak kiracısından ayrı olarak, bir doğuştan bağımlılar sınıfı bulunmaktaydı. Onlar Fransa ve İngiltere'de örneğini gördüğümüz yükümlülük ve kısıtlanmalarla (bazı konularda yetenekli sayılmamakla bağımlıydı.

Genel çizgileriyle Fransa'ya benzer görünen İngiliz toprak sistemi bir noktada, ondan büyük ölçüde ayrılıyordu. O da şuydu: İngiliz lordu, serflerini ve kiracılarını elde tutmakta Avrupa'daki komşusundan daha başarılıydı.

Bunun bir nedeni, dikkat çekecek ölçüde merkezileşmiş ülkede, krallık otoritesinin, topraktan kaçanları tutup geri getirebilmesi ve onları barındıranları cezalandırabilmesidir. İkinci nedeniyse malikâne içinde etkili bir polis düzeninin yerleşmiş olmasıydı. (Bu polis sisteminin öncüsü, kuşkusuz Anglo-Saksonlar'dır).

Bu plânla tüm İngiltere'de çiftlikler on guruba ayrılmıştı. Her guruptan gelen bir temsilci adli bir divan teşkil ediyordu. Divanlar belli aralıktan sonra, suçluyu veya sanığı kralın temsilcisine teslim etmek zorundaydı. Aynı zamanda, kralın temsilcisi herkesin bir ondalığın üyesi olduğu konusunda ikna edilirdi.

Onüçüncü yüz yılda köylü ve serf, önceden çelişmeli olan bu iki sözcük, eş anlama gelmeye başlamıştı. Bu eş anlamlık dile özgü kalmadı.

Köylülük miras kalabilir sayılıyordu ve köylüler arasında eski bağımlıların torunlarını ayırma yolunda bir eğilime karşın (rağmen) yeni köle sınıfının tüm üyeleri yükümlülük ve angaryaya bağ-

landı. Yine de, bir köylüyü, efendisine ilişkileri açısından ve onun yasalarına bağlı olarak; krallık toprağını, krallık mahkemelerince korunmayan toprak olarak tanımlamak, bir sınıf insanın karakteristiğini ve bir tür toprağı tanımlamak olarak, kaldı fakat bu kategorilerin tam olarak neyi içerip neyi içermediği uzun zaman anlaşılamadı.

Vakitsiz olgunlaşmış krallık adaletiyle güçlü toprak aristokrasisinin aynı anda gelişmesinin Plantagenet yöneticilerinin hukukçuları için ortaya çıkardığı somut sorun, bu olguların kendisi gibi, İngiltere için de aynen söz konusuydu. Öte yandan, hukukçuların kanısında içerilen, köleliği geliştirme yolundaki görüşler, feodal Avrupa'nın ortak mirası olmuştur.

Köylünün, hatta özgür köylünün, lordundan başka yargıcı olmaması Fransa'da, St. Louis'nin yargıcı yönünden bile kabul ediliyordu. Almanya'daysa özgürlük, kamu adaletine katılma hakkıyla eş tutulmuşur.

1200 yıllarında belirli hizmetler yapma yükümlülüğünün, onur kırıcı ve kaba sayılarak, kölelikle damgalanması İle de France köyleri arasında kanlı olaylara yol açmıştı. İngiltere'deyse kavramlar aydınlıktı.

Böylece İngiltere örneği, Fransa'daki yavaş evrimin tersine, orijinal bir hukuksal sistem kurabilmiş, soyluluğun ve köleliğin sınırını daha açık olarak çizebilmiştir (363).

V B. b

OSMANLILARDA

Genellikle Osmanlı imparatorluğunda toprak köleliğinin bulunmadığından ve köylünün özgür daha doğrusu Devlete vergisini verdikten sonra davranışlarında bağımsız kalan, vergisinin karşılığında güvenliği devletçe sağlanan bir kütle olduğu ileri sürülür. Fakat gerek vergi ve askerlik yükünün ağırlığı, gerekse halka muhatap olan resmi, yarı resmi nitelikteki yöneticiler; nihayet, sipahi sistemi «özgürlük» yargısını kuşkuyla karşılamamıza yol açmaktadır.

Özgürlüğü ortadan kaldıran ve saydığımız etmenler, ilgili yerlerde incelenmiştir. Şimdi 'reaya' denen asıl köylü kütlesinin dışında kalan ve ona bakıldıkta az sayıda olmakla birlikte tam köle statüsündeki «ortakçılar»dan söz edeceğiz. Bu nisbeten küçük kütlenin varlığı hiç değilse kavram olarak köleliğin varlığını anlatmaya yetecektir sanıyorum.

Prof. Ömer Lütfü Barkan'ın yayınladığı kanunnameler arasında yer alan İstanbul Haslar Kanunu, ortakçılar hakkında şu yargıları kapsamaktadır (365).

1 — Ortakçılara, yani toprağa yerleştirilmiş tutsaklara, yani padişahın kulları ve cariyeleri veya onların soyundan olup da kullukda devam edenlere ve kul olmayıp, cariye almak suretiyle ortaklık hizmetine girenlere bir müd buğday, yarım müd arpa, yarım müd yulaf verilecektir.

Bu miktar tohum işlendikten sonra onun yarısı Has için alınacaktır.

2 — Ortakçılar başka cins tohum eker ürün yetiştirirse, onun öşrü alınacaktır. Daha önce (kanun 1498 tarihini taşıdığına göre, ondan önce) alınan salarlık kaldırılmıştır

3 — Fakat ortakçı, normal olarak yetiştirdiği üründen aldığı yarım payın, kırk kilede bir kile ölçüsünde salarlığını verecektir.

4 — Ortakçının iki çift edinerek, beylik tohumu kendi çiftliğinde kullanması ve beylik totumların çiftin iyi ürün vermiyen toprağına ekilmesi yasaktır.

5 — Hasların ürününü alacak amil, isterse demet şeklinde alır, isterse dövüldükten sonra. Bu pay, ne yolla alınırsa alınsın, ekini döverek teslim köylünün görevidir. Başak halinde toplanan, sonradan toplu halde, tüm ortakçıların katılmasiyle dövülür. Başak halinde alınan ekin emin veya âmil veya onların adamlarından birinin huzurunda döğülür, geceleri, kethüda ekini damgalar.

6 — Ortakçılar, fundacılık veya başka bir iş yapmağa kalkarsa, onların beygirine el konur. Fakat hizmetini tam olarak eksiksiz yapan ortakçı, geri kalan zamanında başka işle uğraşabilir.

7 — Ortakçılar, kendilerine verilecek beylik öküzlerle kendileri için ekin ekemez ve onu kente taşıyamaz. Beylikten verilen çift öküz, tohum, sa-

pan, yaba ve öteki üretim araçlarının uğrayacağı zarar ödetilir.

8 — Beylik otu da ortakçılar biçecektir. Kanunnamenin çıkarılmasından önce geçerli olan, ağırlık vererek ot biçmeğe gitmeme yöntemi kaldırılmıştır.

9 — Ortakçıların çoğunda tarıma elverişli çiftlik yoktur. Bunun için elindeki toprağı bir yolunu bularak ortakçı olmayana aktaranlara engel olunacaktır. Çünkü köylü, ürününün yarısını değil, ancak öşürünü vermektedir. Tarım yapmadıkları için yerlerini ortakçı olanlara aktaranların elinden toprakları alınacaktır. İşliyemedikleri toprak ellerinden alınanlara, birer miktar mukataa verilecektir.

10 — Bir köyde beylik tohumun ekileceği kadar yer olmazsa öşür arazisinden yer alınarak ortakçıya verilecektir.

11 — Ortakçıdan boş kalan yer, onun oğlu veya akrabasından «hizmete yarar» kimseye verilecektir. Ölenin üzerinde bulunan üretim araçlarından kaybolan, kırılan, bozulan, onun «muhallefat»ından sağlanan para veya araçla ödenecektir.

12 — Karısı ölen hassa kulları ve hizmeti görülmüş bekâr kullar hassa cariyeleriyle evlenmek istediğinde, bu cariyelerin çoğu, böyle bir evliliği kabul etmezmiş.

Cariyelerden, hristiyanlarla evlenenler olmuş. Hassa kullarının bekâr kalması toprak işlerini aksatmış. Artık, yer hassa kullarından başkasına verilmiyecektir.

Hariç reayayla evlenecek cariyeler ortaklık hizmetini kabul ettiği takdirde cariyelerle evlenebilir. Bu gibiler cariyelerin ağırlığını vermekle yüküm-

lüdür. Fakat o takdirde bile, padişahın izni gereklidir. Cariyeye verilecek ağırlık da beyliğe 'zabtolunacaktır

Ölen kocasından çiftliğine bakacak oğulları kalmıyan veya kalıp da evlendiği takdirde çocuğun başka yere nakledilmesiyle zarara uğraması söz konusu olan cariyeler mazur sayılabilir. Onların dışındakiler, kendilerine talip olanla evlenmek zorundadır.

Evlenmek istiyen erkeklere de durumlarına uygun bakire veya dul bulunacaktır. Dolayısıyla ortakçılar evlenirken özgürleşmiyecek ve bekâr kalıp hizmetleri aksatmıyacak biçimde bir düzenleme yapılacaktır.

Evlenmiyecek yaşta küçük kızlar, kendilerine kalan ortakçı toprağını başkasına işletip, sadece öşür verebilirler. Evlenmiyen ve başkaca geçimi olmıyan cariyeler de aynı yola baş vurabilirler.

13 — Bakire cariyelerin düğün resmi otuz, dulların on beş akçedir. (Bu sayılar özgür olanlardan alınanın yarısıdır).

14 — Ortaklık hizmeti teklif olunmadan dışarı verilen cariyelerden cariye hizmeti bedeli alınmıştır.

15 — Hariç raiyyet elinden boş kalan yerlerin, ortakçıların gerekimi dışında kalanları yine harice verilebilir. Bu takdirde hariç reayadan tapu resmi alınacaktır.

16 — Hassa kullarının resmi makamlara düşen işlerini görmek, onlar arasında ölenleri defterden çıkarmak, ortakçılara çift ve cariye vermek için bir takım hediyeler ve para alınırmış. Ölenin defterden çıkarılması, hem onun adına vergi verilmesini hem de ondan kalan toprağın başkaların-

ca kullanılmasını sağlamak açısından önemlidir. Cariyeler karşılığında alınan para da gelin resminden ayrıdır. İmdi, bu ek vergiler kaldırılacaktır.

17 — Kulların ergen çocuklarına, başlangıçta öbür ortakçılar gibi yılda yirmi akçe mukataa konulmuş. Bu mukataa'ya haraç adı verilmiş. Sonradan ortakçı genç, hizmet edecek duruma gelince ortakçılık hizmeti başlarmış. Böyle bir kişiye çift ve tohumla ortakçılık hizmeti teklif edilemezse, ortakçının durumuna göre, yüz, yüzyirmi, yüzelli, ikiyüz (akçelik) mukataa konulur, sonra, o yere, mukataa sahibi ortakçı edilirmiş. Bundan sonra da aynı şekilde davranılacaktır.

18 — Ölenlerin geri kalan malları için eski kanunnamede kayıtlı bir madde yoktur. (Bunun, 1498 tarihinden önceki kanunname, veya kâğıda geçiren yönünden derlenen 1498 yılı kanunnamesi olup olmadığı belli değildir).

Mutasarrıfların da belirli bir uygulaması yoktur. İmdi, belirlenen kurallar şunlardır

a. Çocuğu ve karısı kalmıyan ortakçı kulların tüm muhallefatı (geri kalan malları) beylik için zapt edilecektir. Haslar kadısı ve eminler, o malları ayrı ayrı yazacak, resim veya yazma hakkı almayacaktır.

b. Ölenin, hizmete yarar oğlu kalsa toprak ona verilecektir. Ayrıca yetişkin olanlardan ayrı küçük çocuk kalmışsa o da pay alacaktır. Çocuğun annesi evlenmek için zorlanmıyacak, çocuğunu yetiştirecektir.

c. Ölenin çocuklarının hepsi küçükse, kalan yer deftere yazılıp mutemetlere verilir. Çocuklar yetişince, erkekse o malı hizmet aracı, kızsa evlendiğinde cihaz olarak kullanır.

d. Ölenin çocukları değil de sadece karısı kalsa ve o evlenecek durumdaysa evlendirilir, ölenin malına da el konur. Kadın evlenecek durumda değilse, ona bir miktar mal bırakılır. Ve geri kalana yine el konur. Kadına verilen de deftere yazılır.

e. Ölenin küçük çocuğu kalsa eşi de bir kulla evlense veya evlenecek kul olmadığı için hariçten biri ile evlense, ölenin malları kadına kalabilir. (Çocuğun da ortakçı olarak çalışmasını sağlamak içindir bu).

f. Ölenin sadece karısı kalsa ve o da kullardan bir bekâr veya yoksul düşmüş biriyle evlense, hizmetin devamı için ölenin malı yine onlarda kalır.

19 — Bir cariye ortakçı olmıyan biriyle evlendiğinde, eskiden, ortakçılık araçlarını, cariyenin evlendiği kişi, kendi sağlarmış. Sonra, subaşı, ortakçılık araçları yerine ağırlık almağa başlamış. Çiftle çubuk beylikten verilir, ağırlık beyliğe kaydolmazmış.

İmdi ağırlık beylik için alınacak, ona karşılık boş çift ve tohum varsa verilecektir. Yoksa araç sağlanacaktır.

20 — Ölen ortakçının, evli ve ortakçı oğlu, babasının malından yararlanamıyacaktır. Fakat evli ve ortakçı oğlu, babasının malından yararlanamıyacaktır. Fakat evli ve babasının yanında olan oğlun, malda hakkı vardır. Evli kız ve başka akraba, bir şey alamıyacaktır.

21 — Has bağlardan 1 8 müdre ölçüsünde öşür ve salarlık alınır. Bazı yerlerde dönüm mukataası verilir (Bin iki yüz çubuk, bir dönümdür).

22 — Beylik şira için iki ay monopol vardır. Bu sırada şira satılmıyacaktır. Beylik şira satılmayıp kalırsa, beylik pay şira satanlara satılır. (Dikkat edilirse bu, halkın çok aleyhine bir yargıdır. Satılamayan devlet malını halk zorla satın almaktadır).

23 — Beylik şiraların konacağı kaplar ve saklanacağı evler, halk yönünden sağlanacaktır.

24 — Zeytin, ceviz v.ö. yemiş ağaçlarının yemişinin yarısı beyliğe aittir.

25 — Haslardaki çayırlardan ıstabl-ı âmire, erkan-ı ızam ve ehl-i divan için belirlenen dışında sağlanan ot beyliğe zabt olunur. Belirlenmiyen otların yarısı erbabının elindedir. Yarısı beyliğe zabt edilecektir.

26 — Ortakçılar, Büyük ve Küçük Çekmece'de balıkçılık edemez. Bu iş hristiyanlara özgüdür.

27 — Ortakçı, statüsü gereği gayri müslim de olabilmektedir. Onlardan birine, işlediği suç dolayısıyla padişah buyruk gönderse, buyruğu getiren, suçluyu bizzat tutmıyacak, bu işi eminden istiyecektir.

Emin suçluyu kadı önüne gönderecek ve katli gereken, emin aracılığıyla katledilecek, diğer suçluların vermesi gerekli para cezasını, yine emin alacaktır.

Reayadan ayrı hukuksal statüye sahip bu kütlenin varlığı batının serflerine büyük ölçüde yaklaştıracağımız bir ekonomik düzeni işaret etmektedir.

Osmanlıların Bosna'da itirazsız kabul ettiği sistem onlar için bir malikânede çalışanların bağımlılığı sisteminin yabancı olmadığını ortaya koy-

maktadır. Bosna fethedilince, eski soyluların ayrıcalıkları, olduğu gibi bırakılmıştır. Böylece, voyvoda ailelerinden gelenler, Türk yönetiminde, voyvoda ünvanıyla birlikte ekonomik ayrıcalıklarını da kullanmışlardır. Fatih'in 1472 de Hersek eyaletinin Pasangibeg sancağına ilişkin fermanında soydan soya (irsen) geçen malikâneler «baştına» adıyla anılmaktadır; timarlar ayrıca belirtilmektedir (366).

Balkanların feodal yapısı da hemen aynen korunmuştur. Sırplar Balkanlara geldiğinde, hukuksal statüleri kölelerin aynı olan ve mjeropşitina denilen topraklarda çalışan bir kütleyle karşılaşmışlardır. Etien Duşan döneminde nüfusun çoğunluğunu, bu köle niteliki kişiler meydana getirmiştir.

Osmanlı imparatorluğunda, serf'le koyun arasında büyük bir ayrım bulunmadığını, köylüyü toprağa bağlama konusundaki kanunname yargılarından çıkarsıyabiliyoruz :

«Yazılı olan raiyyetin birisi bir karyeden kalkıp ahar sipahinin timarına varsa, ol timara varan sipahi teftiş ile ol raiyyeti hangi köydendir malum idenden sonra, ol sipahiye ve köylüye haber göndere, gelip ol raiyyeti alalar.... tama eyler ise mucip'i azlola» (367).

Bu yargı köylüye topraktan ayrılma ve başka yerde çalışma özgürlüğünün verilmediğini, ekonomik bakımdan olduğu kadar sosyal (mesleki) açıdan da sipahiye bağlı bulunduğunu kanıtlar. Her köylünün sipahisi bellidir. Onlar ancak ve ancak kendi sipahilerine hizmet edeceklerdir :

«Bir sipahinin timarında sakin olan reayadan ve öşür virür kimesnelerden bir kaçın bir ahar

sipahi ayartsa... o.... yine eski sipahisüne hükmedilüp, ayartan sipahiden cerime addoluna» (368).

10-15 yıl başka bir yerde oturan ve sipahisinin müdahele etmediği köylü için yeni yerinde oturma hakkı tanınmıştır.

«Timarlardan müteferrik olan reayayı cem itmek kanun-ı kadimdür. Ama onbeş yıldan ziyade bir yerde mütemekin olanı kaldırmak men olunmıştır» (369).

Bazı kanunname metinlerinde bu süre on yıldır. Yerinden ayrılan raiyyeti sipahi «on yıldan ziyade mürurundan sonra cebren nakle memur» değildir (370).

Bu suretle, süresi içinde «geru göçürülmediği» için, başka bir yerde veya kentte oturma hakkını elde eden raiyyet, çift bozan akçesi adı altında bir ceza ödemek zorunda kalmaktadır Eğer o, gittiği yerde de tarımla uğraşmaktaysa biri eski sipahisine, öbürü yeni sipahisine olmak üzere iki öşür vermek zorundadır (371).

Trabzonda çiftini bırakan köylüye, levendiye adlı bir ceza konmuştur (372). Levendiye 75 akçedir. Köylü bu parayı verir de geri gelmezse o, yüz elli akçeye çıkmaktadır.

Süleymaniye kütüphanesi Aşir Efendi kitapları arasındaki 1004 sayılı bir mecmuada bulunan Trabzon livası kanunnamesine, kanunlar konusunda yetikili görünen bir kişi şu notu düşmüştür:

«Raiyyet taifesi çift ve çubuğun bozup ahar kâr ve kisbe meşgul olsa, yerleri muattal olsa bütün çift bozmuş ise üçyüz, nim çift ise yüzelli ekal ise kanun-ı kadim üzre yetmiş akçe alınur» (373).

Feodal nitelikteki celali isyanları sırasında soygunculuğa başlıyan beylerin ve eni-i örfün za-

rarından kurtulmak amacıyla yol üstlerini ve tarım bölgelerini bırakıp, dağ başlarına, uğrak olmıyan yerlere çekilen halkın bu dağınıklığı, onların feodal yöntemlerle sömürülmesini, köleleşmesini kolaylaştırdığı gibi; yüksek oranlı ve çok çeşitli vergiler nedeniyle, artık-ürün elde etme olanaklarının yokluğu, hak ve özgürlük düşüncelerinin gelişeceği ortak bir yaşantıya girilmesini engellemiştir.

VI. BÖLÜM

TÜRK TOPLUMU NEDEN GELİŞEMEDİ?

1071 den sonra Türklerin Anadolu'ya yerleşme hareketi ve Anadolu'daki üretim ilişkilerini gözden geçirmeğe çalıştık. Eksik ve karanlık bıraktığımız noktalar oldu. Ancak onlardan birine bu kesimde ve çok kısa olarak değinmek istiyoruz. Bu da Türk toplumunun ekonomik evrimini neden tamamlıyamadığı sorunudur.

Asya üretim biçimini savunanlar, Türk toplumu için feodal biçimin kabul edilmesi durumunda, kapitalizme geçemeyişimizin nedenini açıklıyamıyacağımız ve Batıda kapitalizme dönen feodallik dikkate alındığında çelişmeye düşeceğimizi ileri sürmektedir (374).

Kanımca, devletlerin köy politikasıyla kent politikası ayrı ayrı ele alındığı zaman, bu çelişme ortadan kalkacaktır. O zaman Türk toplumunun köysel yapısıyla Avrupa toplumlarının köysel yapıları arasındaki yakınlıklara karşın (rağmen) kentlerde durumun bambaşka olduğu görülecektir.

Vergi politikasıyla ilgili kesimin sonunda belirtmiştik: Yüksek oranlı ve çok çeşitli vergiler artık - ürün birikimine, dolayısiyle Türk halkının bir

ticaret sürecine, bir kent yaşantısına girmesine engel etmenlerden biriydi. Doğal dışı yerleşme biçimiyle, ekonomik sömürü, toplumlaşmaya ve toplumumuzun normal evrimini tamamlamasına katkı ile ele iş görmüşlerdir.

Gerçi celali isyanları döneminde çift bozup köylere akın etme olanağı bulunmuş ve merkezi hükûmet, feodalleşen beylerinin şerrinden kaçan bu kütlelere, başlangıçta ses çıkartmamıştır. Fakat yavaş yavaş İstanbul'un bağlarını bahçelerini ve bekâr odalarını ahlâk ve yasa dışı hareketleri kapsıyan bir yoksulluk çemberi çevirince, bu işsiz güçsüz kütlelerin yine köylere yüz geri edilmesine çalışılmıştır. II. Mahmut döneminde divan-ı hümayundan gönderilen bazı hükümlerden öğrendiğimize göre, İstanbul'a giriş ve çıkış sınırlandırılmış ve kente göç izni veren memurlar cezalandırılmıştır (375).

Halbuki kentte bu eylemsiz (atıl) iş gücünü özümliyecek sermaye yatırımı olsaydı mal üretimine girilebilecek ve bu malın pazarlanması sorunu; ticaret örgütünü geliştirerek kapitalizme dönüşü sağlıyabilecekti.

Halbuki kendi kendini denetliyen kent ekonomisi nesnel emek koşullarını satın alacak nitelikte değildir. Atölye ve dükkânlarda çalışanlar, iş kollarına göre dernekler çevresinde birleşmiştir. Her dernek, işini tekelinde tutmaktadır. Bir esnaf kolunun derneğine katılan dükkân sayısında usta vardır. Gerek ustalar, gerekse devlet yöneticileri, maddi olduğu kadar, manevi bir fonksiyona sahiptir. Bu örgüt XVII. yüz yılda hristiyan zanaatkârlarla da birleşerek kapitalizme karşı direnmiştir.

Esnafın istevlik alanı sınırlıdır. İş yeri sayısı

dondurulmuştur. Bunun için boş bir yer (gedik) bulmak gerekir. Dükkân açacak olanlar, önce bir ustaya hizmet etmek, peştemal kuşanmak ve derneğe para vermek zorundadır. Gedik, ancak yaşlı bir ustanın işi bırakmasıyle bir bedelle açılabilir (376).

İşte böyle bir örgüt, kente akın eden işsiz kütlelerin emeğini ucuza da olsa kiralıyacak yapıda değildi.

Devlet de gerek iş yeri sayısını sınırlıyarak, gerek yeterli talep olanakları yaratmamakla, gerekse yerli meta yapımını koruyucu tedbirleri almamakla ekonomik evrimi ortadan kaldırıyor ve Anadolu'ya egemen olan feodallerin ekmeğine yağ sürüyordu. Böylece ümera emeğini değerlendireceği kaynak bulamıyan köylü kütleleri karşısında kendini daha serbest hissediyordu.

Başkaca dendikte, hükümet politikası, feodal toprak işçisinin, feodaller karşısında yalnız kalmasına yol açmaktaydı.

Başbakanlık arşivi mühimme defterlerinden birinde bulduğumuz bir belge «kumaş-kuşak işleyen tezgâhların çoğalması, teftişlerine mani olup hileye mahal verdiğinden» kumaş dokuyan tezgâh sayısının yüze indirilmesini buyurmaktadır (377).

Öte yandan, hükümetler, üretim ilişkilerinde değişmeye yol açacak bir istek yaratmadığı gibi yabancı tüccarlar karşısında bile yeteneksiz kalmıştır. Batıda feodal beyler ve krallar esnaftan çok tüccarları desteklediği halde Osmanlılarda durum tersineydi. Bir yabancı düşünüre göre, Kanuni'den bu yana Türkler, yabancı malların, ülkelerine serbestçe girmesine müsaade etmiş, ithalattan yüzde

üç vergi alınırken Türk tüccarları yüzde onikilik vergiye katlanmak zorunda bırakılmıştır. Artan para gerekimi karşısında gümrük vergisi konulmaktansa, vergileri arttırmak ve para değerini düşürmek yoluna gidilmiştir (378).

Loncalar, tüccarların tekelci davranışlarına karşı korunduğundan ve kentlere tüzel kişilik tanınmadığı için tüccar kapitalist oligarşilerin kurulması önlenmiştir. Halbuki batıda siyasal ve ekonomik gücü, çoğunluk bu tür oligarşiler elde bulundurmuştur. Dahası bazı kentler birleşmiş, 'hansa' adı verilen birlikleri kurmuştur (kuzey Almanya'daki, Hamburg, Bremen, Kiel gibi) (379).

Daha XIII. yüz yılda başlıyan bu gelişmeyle, batının ekonomik görünümü değişmiş ve onun feodalizmden kurtulması; batı toplumlarının, evrimlerini tamamlaması sağlanmıştır (380).

Osmanlı hükümetleri, üretim ilişkilerinde değişme yaratacak bu tedbirleri almadığı gibi iç ve dış piyasada kendi ürettikleri için bir istek de yaratamamış, yabancı kapitalizmin temsilcileri karşısında yeteneksiz kalmıştır. Çöküş yıllarında bu durum çok daha iyi belirmiştir.

Dağınık bir yerleşme düzeninde yaşıyan, kentten kopmuş ve ağır vergiler dolayısıyle, bir değişim ekonomisinin temelini atacak artık ürün biriktiremiyen Türk köylüsünün, içinde bulunduğu düzeni değiştirecek bir atılım yapması beklenemezdi.

Vergiler hakkında yapmış olduğumuz açıklamadan da anlaşılacağı gibi Türk halkı yüz yıllar boyunca sadece yarar sağlanacak bir araç gibi görülmüş, ona yüklenen yükün taşınacak nitelikte olup olmadığı düşünülmemiştir.

Mühimme defterlerinde rastladığımız, özellikle celali isyanları dönemine ilişkin sonu gelmez şikâyetler, halkımızın, hemen, tek hakkı olmuştur denebilir. Bu durumda üretim ilişkilerinin merkeze bağlı olmasıyla, bir takım beylere bağlı oluşu arasında bir ayrım bulunmadığı da söylenebilir. Şikâyet hakkının feodal Avrupa divanlarınca da tanındığını söylemiştik. Fakat bunun ekonomik bir anlamı yoktur.

İçinde bulunduğu koşullarda Türk köylüsü, öbür sosyal sınıflardan ayrı ve devingenliği bulunmayan bir statüdedir. Devlet, beylerle birlikte her zaman bu kanıyı destekliyecek kararlar alıp uygulamaktan geri durmamıştır. Bu durumda Türk halkı manevi kavramlara bağlanmayı yeğ tutmuştur.

Toplumumuzun evrimini neden bütünliyemediği incelenirken islamlığın bazı özelliklerine dikkat edilmelidir: İslâmlık, insanların kendi içine dönmesini ve öbür dünya kavramlarıyla uğraşmasını ön görüyordu. Bu yoldaki eğilim, bizzat Peygamber'den aktarıldığı ileri sürülen sözlerle de desteklenmekteydi. Buna göre Muhammed şunları söylemişti:

«Hükümdarları kötülemeyiniz. Onlar iyi davranırsa ödüllerini tanrı katından alır, kötü davranırsa yine tanrı yönünden ceza görür».

«Hükümdarlar, Tanrı'nın dayağı hak edenler için halk etmiş olduğu değneklerdir. İnsanın sabrını denemek için ortaya konulmuş felakete kızmayın» (381).

Oturan ayakta durandan, ayakta duran, yürüyenden, yürüyen eyleme geçenden iyidir (382).

Müslim, istemiyerek bir ayaklanmaya karışsa

bile öldürülmektense ölmeyi tercih edecektir(383).

Belki Peygamber bu sözlerle ümmetinin birbirine düşmesini önlemek istemiştir, ama aynı zamanda tüm devrimleri engellemiş ve islâmsal toplumların canlılığını yitirmesine yol açmıştır. Doğunun durağan (statik) yapısında dinin payı ihmal edilmiyecek derecede büyüktür.

Muhammed'in siyaseti, üretim yoluyla değil, üretimi ortadan kaldırma yoluyla geçinme olanakları elde etmeye dayanır. Onun uzun süre Kureyş kervanlarını vurdurması (384), zengin yahudileri ortadan kaldırması (385), Medine atölyelerine sahip Banu Kaynuka'yı sürgün edip iş yerlerinin dağıtılması (386), buna birer örnek olabilir. Dolayısiyle, islâmlık, müminlerin üretim gücüne dönüşmesi, üretim araçlarını ele geçirmesi yolunda bir gelenek de yaratmamıştır.

Mevcut düzenin tanrısal sayılması, dinin yapısındaki bireyciliği ortadan kaldırarak, uygulamada dine ters düşen bir duruma yol açmış ve otomatlar yaratmıştır. Kişiler, merkezden veya feodallerden gelen olumlu davranışları sadakayla, olumsuzları, tanrısal cezayla özdeş tutmuştur. Sadaka ve ceza böyle dünya-üstü bir istemden geldiğine göre her ikisini de olduğu gibi kabullenmekten başka çare yoktur.

İslâmlık, üretim araçlarını ve üretimi ortadan kaldırıcı, olanca toprağı devlete mal eden siyaseti desteklememiş olsaydı, Türkler yine aynı özelliklere sahip Asya geleneğine karşın (rağmen), başka bir yol tutabilirlerdi.

Fakat dinin, özellikle Muhammedin yağmayı desteklemesi, bizde yönetici kadroların işine gelmiş ve onlar üretim sürecine katılacağına, ha-

zırdan geçinmeyi hem bağlı bulundukları dine, hem de kendi mizaçlarına uygun bulmuşlardır. Halk da sosyo-ekonomik temelden doğma mistiklik dolayısiyle bu tutuma, bazı dönemler dışında, esaslı bir tepki göstermemiştir.

İslâmlıkta bir soy-sop dini olma özelliği de vardır. Muhammed'in savaşlarında Kureyşlilerle Haşim Oğulları arasındaki çekemezliğin büyük etkilerini görmemek kabil değildir. Umayya ve Abbas oğulları çekişmesi biçiminde daha uzun yıllar yaşıyan bu etkinin belli bir aileye bağlılık ve onu kutsallaştırma ruhu yarattığı inkâr edilemez. Yukarıya aldığımız Peygamber sözleriyle bu ruhun birleşmesinden ne denli, içine kapanık ve yöneticilere, yönetici ailesine saygılı tiplerin doğabileceği açığa çıkmaktadır.

Fakat, Osmanlıların geri kalışını her şeye karşın (rağmen) dinsel bir temele oturtmak çok güçtür. Yakında yayınlanacak **Osmanlılarda Din ve Devlet** adlı belgesel çalışmamızda da belirttiğimiz gibi, din gerçekte Osmanlı devletinde ikili bir görünüme sahiptir. Halkın koyu sayılabilecek dinciliği karşısında oldukça laik denebilecek bir saray ve bürokratlar sınıfı vardır.

Bunun en belirgin kanıtını, halkın Eş'ari okulunu, Sarayın Maverdi sistemini benimseyişinde ve padişahların meşruluklarını halifelikten almayışlarında bulabiliriz. Orada fetva kurumu, bir psikolojik tatmin aracıdır. Doğallıkla halk psikolojisini tatmin aracı. İstendiği zaman fetvasız da idam buyruğu verilmiştir. Yavuz'un İran seferinde, vezir Mustafa Paşa'yı, vezir-i azam Ahmed Paşa'yı, ikinci vezir Dukakinoğlu Ahmed Paşa'yı öldürtmesi gibi.

Şeyhulislamlar, istendiği zaman azledilebilecek, dahası öldürülebilecek bir bürokrattan başka bir şey değildir. Gerçi, ulemadan şeyh Bedruddin, Sarı Abdurrahim Efendi, Hocazade Mesud Efendi, Seyyid Mustafa Efendi dışında öldürülen pek çıkmamıştır. Fakat azledilenlerin sayısı küçümsenecek türden değildir.

Şarkiyatçı Gibb'le Bowen de Osmanlı sultanlarının bu yanına dikkat etmiş ve hiç bir ciddi fıkıhçının, onların halifeliğine aldırış etmediğine değinmiştir. Tarihçi al-Muradi, Osmanlıları halifelik değil, eski sultanlık unvanlariyle anmaktadır (386). Bilindiği gibi Osmanlılar yasaya uygun (de jure) halife de değildir. Mavardi, Al Ahkamu-s Sultaniyya'da, halifelik için Kureyş oymağından olmak ve seçimle iş başına gelmek koşullarını koymuştur (387).

Bu durumda Osmanlı duraganlığı (Statikliği) için dinden başka etmenler de aramak gerekecektir: Kuşkusuz halkımızı, koşulları değiştirmeğe itecek bir aydınlar hareketinin görülmeyişi bu etmenlerdendir. Öte yandan, katışıksız genel kültür yaratabilecek bir yazı dili yoktur. Sanatçılar ve nadir de yetişse düşünce adamları, çıkar yönünden bağlı bulundukları saray ve asker (genellikle asker) sınıfının zevklerini dile getirmeyi yeğ tutmuşlardır (tercih etmişlerdir). Bilim ve araştırma merakı yönetici sınıflarca desteklenmemiştir. O çok değerli Kâtip Çelebi bile en tarafsız bilimsel alan olarak, bibliografyayı görmüştür.

Böyle bir ortamda tek başına kalan halk kütlelerinin, dini; olayların vuruculuğu (darbesi) karşısında bir kurtuluş aracı, bir umut gibi görmesi doğaldır.

Ele aldığımız sorunu doğrudan doğruya ilgilendirmemesi açısından, İmparatorluğun tarihsel koşullardan sıyrılmayışı üzerinde daha çok duramıyacak, konuya ışık tutan bir takım olumlu çalışmaları salık vereceğiz (388).

Ülkemizde bu gün bile varlığını yer yer sürdüren feodal sömürü düzeni bütün bu koşulların bir araya gelmesiyle tutunabilmiştir. Dolayısiyle feodal çerçeveyi kuramayışın ana nedeni, feodal çerçevenin kendisidir demek daha doğrudur.

NOTLAR

1) Birinci Türk Tarih Kongresi Tutanakları, 163 v.ö. Burada Prof. Zeki Velidi Togan ve Dr. Reşit Galip, Asya'nın kuraklığı, batıya göçün zorunlu olup olmadığı konusunu tartışmaktadır.
2) Uzun Çarşılı, Anadolu Beylikleri, 240.
3) Akçuraoğlu, Birinci Tarih Kongresi, 577. v.ö.
4) Marx, Engels'e Mektup, Sociétés Précapitalistes, 313-314.
5) Marx, Véra'ya Mektup, agy, 322.
6) Marx, Engels'e Mektup, agy, 315.
7) Divitçioğlu, Asya Tipi Üretim Tarzı, değişik yerler.
8) Marx, Precapitalist (İngilizce), 83.
9) Godelier, La Notion, 61.
10) Godelier, agy, 63-64.
11) Marx, Formes qui Précédent (Sur les Sociétés Précapitalistes'te), 195.
12) Marx, Precapitalist (İngilizce), 71.
13) Hobsbawm, Precapitalist'e Önsöz, 34.
14) Barkan, Ülkü, sayı 53, sayfa 392-377.
15) Berkes, Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri, Yön, sayı 186, 190.
16) Godelier, agy, 69.
17) Marx, Precapitalist, 97-8.
18) Hobsbawm, agy, 42.
19) Capital, III, 841 den aktararak Hobsbawm.
20) Hüsrev, Köy İktisadiyatı, 153-167.
21) Erdost, Türk Sosyalizmi, 64-83.

22) Boran, Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, 5-15, Ayrıca Metod Açısından Mülkiyet, Yön, 51.
23) Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, 11, v.ö.
24) Elker, Divan Rakamları, 25.
25) Uzunçarşılı, Beylikler, 240.
26) Hobsbawm, 18.
27) Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, 114-120.
28) IA, Malazgirt.
29) Yınanç, Anadolu'nun Fethi, 29.
30) Kafesoğlu, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 62.
31) Yinanç, agy, 80.
32) Kafesoğlu, agy, 63.
33) Kafesoğlu, agy, 70.
34) Yinanç, agy, 87.
35) Yinanç, agy, 103.
36) Yinanç, aynı yer.
37) Yinanç, agy, 104.
38) Kafesoğlu, 73 78.
39) Aşıkpaşaoğlu, 92-102.
40) Aşıkpaşaoğlu, 115-125.
41) Togan, Türk Tarihi, 338.
42) Werner, Die Osmanen, 72.
43) Aşıkpaşaoğlu, 135.
44) Bloch, Feudal Society, 145.
45) Französisches etymologisches Wörterbuch, III.
46) ESS, Feudalizm.
47) Painter, Feudal Monarchies, 52.
48) Hamidullah, Al Vasaik, 43, 47, 69. belgeler.
49) Belot, Al Faraid.
50) Abu Yusuf, Kitabu-l Harac, 101, 107.
51) Abu Yusuf, agy, 152.
52) Tabari, I, 1448 v.ö.
53) Mavardi, Recherches, Journal Asiatique, 1841-43-44
54) Orhonlu, Derbend Teşkilatı, 95 - 110.
55) Maverdi, agy, aynı yerler.
56) Barkan, İslâm - Türk Mülkiyet Hukuku, 174.
57) Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II, 58.
58) Französisches etymologisches Wörterbuch, III.
59) Bloch, 169 - 174.
60) IA, İkta.
61) Turan, agy.

62) Turan, agy, 63.
63) EFTD, 17 - 18, 257 - 268.
64) Köprülü, Bizans'ın Etkisi, 222.
65) Kafesoğlu, Selçuklu İmparatorluğu, 158.
66) Houtsma, Recueil II, 58.
67) Ostrogorsky, Geschichte 56.
68) Bibicou, Byzance, 212.
69) Köprülü, Bizans'ın Etkisi, 236 - 237, dip not.
70) Fehmi, Tarih, 590.
71) Honigmann, 114 - 115, 138, Bizans'ın doğu sınırı, 114 - 115, 138.
72) Köprülü, Bizans'ın Etkisi, 230.
73) Köprülü, agy, 238.
74) Aşıkpaşaoğlu, 74.
75) Aşıkpaşaoğlu, 94.
76) Köprülü, Bizans'ın Etkisi, 219, v.ö., Togan, Türk tarihi, 282.
77) Togan, Türk Tarihi, 289.
78) Erzurum Vilayeti Kanunnamesine göre nökser, doğrudan doğruya sipahi demektir. (Barkan, kanunlar, XIX).
79) Togan, Türk Tarihi, 219 - 295.
80) Köprülü, Bizans'ın etkisi, 220 dip notları.
81) Aşıkpaşaoğlu, 104.
82) Aşıkpaşaoğlu, 121.
83) Aşıkpaşaoğlu, 120.
84) Aşıkpaşaoğlu, 117.
85) Aşıkpaşaoğlu, 119.
86) Deny, EI.
87) Köprülü, Bizans'ın etkisi, 238 - 239, dip not.
88) IA, İran Maddesi
89) Bizans'ın Etkisi, 238.
90) Aşıkpaşaoğlu, 131, 135.
91) Werner, Die Osmanen,
92) Aşıkpaşaoğlu, 131.
93) Aşıkpaşaoğlu, 135.
94) Aşıkpaşaoğlu, 131.
95) Aşıkpaşaoğlu, 150, 152.
96) Aşıkpaşaoğlu, 156.
97) Aşıkpaşaoğlu, 151.
98) Gökbilgin, Paşa Livası, 429.

99) Gökbilgin, agy, 298.
100) Gökbilgin, agy, 297.
101) Barkan, TI. Tarih Kongresi Tutanakları, 1004-1005.
102) Barkan, aynı yer.
103) Barkan, aynı yer.
104) 12 sayılı tapu defterinden aktaran Gökbilgin 285.
105) Bloch, Feudal Society, 197 199
106) Mitteis, Zur Gesehichte der Lehnvormundsschaft.
107) Schulze, Das Recht der Erstgeburt, 80; Handbuch, 618.
108) Bloch, Feudal Society, 199 - 202.
109) Généstal, La Formation, 25; Round, Feudal England, Part I.
110) EI, Timar, Deny.
111) Köprülü, Bizans'ın Etkisi, 238 - 240.
112) Aşıkpaşaoğlu, 146.
113) Köprülü, 234.
114) Ayni, Eyalet Taksimatı, 38 - 41.
115) Başbakanlık Arşivi, Cevdet Tasnifi, Timar, 3178.
116) Başbakanlık Arşivi, Cevdet Tasnifi, Timar, 3153.
117) Başbakanlık Arşivi, Kepeci Tasnifi, 332.
118) Başbakanlık Arşivi, Cevdet Tasnifi, Timar 3161.
119) Başbakanlık Arşivi, Cevdet Tasnifi, 3159.
120) Aynı, Eyalet Taksimatı, 41.
121) Ayni, agy, 6
122) Ayni, agy, 6 - 7 (Ayni Ali Efendinin verdiği sayılar tarafımızdan toplanmıştır).
123) Ayni, agy, 29, 37.
124) Ayni, agy, 83 - 84.
125) Ayni, agy, 82.
126) Başbakanlık Arşivi, Cevdet Tasnifi, Timar, 3164.
127) Başbakanlık Arşivi, CevdetTasnifi, Timar, 3160.
12 8) Başbakanlık Arşivi, Divan-ı Hümayun Muhtelif defterleri, 72. (Evraka sayı konmamıştır).
129) BA, Divan-ı Hümayun Muhtelif Defterleri, 75.
131) Madde 1.
132) Madde 2.
133) Madde 3.
134) Madde 4.
135) Madde 7.

136) Madde 59.
137) Madde 60.
138) Madde 88.
139) Madde 97 - 98.
140) Başbakanlık Arşivi, 88 sayılı tapu defteri.
141) Bloch, Feudal Society, 288 v.ö.
142) Bloch, 213.
143) Französisches etymologisches Wörterbuch. III.
144) Bloch, Feudal Society, 205 v.ö. 248 v.ö.
145) «Sonuç» bölümünde bu noktaya kısaca değineceğiz: VI. Bölüm.
146) Vergiler konusunda geçen eyalet ve livalarla ilgili yargılar, Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın yayınladığı kanunlar kitabından alınmıştır. Her kanun, Prof. Barkan'ın vermiş olduğu dizinden kolayca bulunabilir. Gereksiz yer kaplamamak düşüncesiyle onların sıra ve sahifesini ayrıca göstermedik.
147) Başbakanlık Arşivi, Cevdet Tasnifi, Timar, 1177 (1763) 3671.
148) Uluçay, Saruhan'da Eşkiyalık, 42.
149) Uluçay, agy, 40.
150) Gökbilgin, Paşa Livası, 384, 385, 392.
151) BA, Kepeci, Mevkufat 587.
152) IV. Bölümün G kesimine bkz.
153) Güçer, 137.
154) Güçer, 85.
155) Başbakanlık Arşivi Cevdet Tasnifi, Timar, 386. Avarız'ın, gösterdiği anlamla çelişmeli olarak sürekli duruma geldiğine dikkat edilmelidir.
156) Güçer, 87.
157) Güçer 146 v.ö.
158) BA, Maliyeden devralınan belgeler, 7152; Güçer, 129.
159) Gökbilgin, Paşa Livası, 520 - 521. O, iyi bir evin geliridir. Aylığı 15 akçe olan ev de vardır.
160) Sertoğlu, Arşiv Kılavuzu; Güçer, 130.
161) Güçer, 81.
162) Güçer 164 v.ö. nde verilen sayılar yardımıyla tarafımızdan hesab edilmiştir. Gerçekleştirilen tahıl bedel olarak ödiyen 3410 avarızhanesinden 1529'u Trablus-ı Şam livasındandır. Bu livadan, devlet, ta-

şıma güçlükleri dolayısıyla, bedel almayı yeğ tutmuştur.

163) Güçer, 83, (BA, 457 sayılı deftere göre, tarafımızdan düzeltilmiştir).
164) Oranlar, tam sayı esasına göre yaklaşıktır.
165) Güçer, 91.
166) BA, Kepeci tasnifi, Mevkufat Kalemi, 2577, 2583 sayılı defterlerden.
167) Güçer, 107.
168) BA, Maliyeden alınan evrak 6886.
169) 53, Fasıl.
170) Barkan, Kanunlar, 44.
171) İnalcık, Osmanlı Padişahı, 76.
172) ESS, Feudalism.
173) Kuran, 2/267
174) 14/200 ayet.
175) 17. âyet v.ö.
176) Hamidullar, Al Vasaik, 186 ve 191. belgeler.
177) Tuğ, Vergi Hukuku, 55.
178) Abu Yusuf, Kitabu-l Harac; 217 - 223.
179) Abu Yusuf, agy, 125 - 126.
180) Yahya, İbnu, Adam, Kitabu-l Harac, 382, 516, 517, 538,
181) Abu Yusuf, Kitabu-l Harac, 93 95; Tuğ, Vergi Hukuku, 55.
182) Güçer, 52.
183) Redhouse.
184) Barkan, Kanunlar, 82.
185) Ibnu Hişam, 684 v.ö.
186) İbnu Hişam, aynı yer.
187) İbnu Hişam, 458 v.ö.
188) Tabari, I, 1760.
189) Tabari, I, 1369.
190) Tabari, I, 1372.
191) Tabari, I, 1448.
192) İbnu Hişam, 652.
193. İbnu Hişam, aynı yer.
194) 66. Sure.
195) Tabari, I, 1582.
196) İbnu Hişam, 755 v.ö.; Tabari, I, 1575 v.ö.
197) İA. Hayber.

198) Tabari, I, 1575 v.d
199) Tuğ, Vergi Hukuku, 91
200) Uluçay, «Anadolu Valisi Ali Paşaya ve Zabitana».
201) Uluçay, 101.
202) Uluçay, 102.
203) Uluçay, 128.
204) Uluay, 31 - 32 dip not.
205) Uluçay, 205.
206) Uluçay, 225 - 226.
207) Bloch, Feudal Society, 220; Trevelyan, History, 89.
208) BA, Mühimme Defteri, 74/62, 186.
209) Bunların örneklerini biraz aşağıda vereceğiz.
210) Uluçay, 13.
211) Başbakanlık, «görülen lüzum üzerine» arşivde araştırma iznimizi iptal ettiğinden bu tasarımızı gerçekleştiremedik.
212) Bu bilgiyi nereden aldığını söylemiyor Uluçay.
213) Türk Ziraat Tarihi, 63.
214) Akdağ, 231.
215) Akdağ, 229 - 230.
216) Akdağ, 217 - 218.
217) Akdağ, 229 - 230.
218) Andreasyan, EFTD, 17 - 18, Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyanları.
219) Devletin İran savaşlarındaki politikası için bkz. Andreasyan, agy.
220) Akdağ, 176 178.
221) BA, Maliyeden Müdevver Ahkâm defteri, 3861/78-79.
222) Hammer, Ata Bey çevirisi V - VI. ciltler.
223) Belot, Feraid.
224) Avcıoğlu, 34.
225) Gökçe, EFTD, sayı 22, 67 - 110.
226) Aktepe, EFTD, sayı 5 - 6, 21 - 33.
227) Aktepe, agy, 34.
228) Gökçe, agy,. 106.
229) Aktepe, agy, 35.
230) Avcıoğlu, 34.
231) Aşıkpaşaoğlu, 109.
232) Aşıkpaşaoğlu, 157.
233) El, Timar.

234) Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi sınıfların Hukuki statüsü, Ülkü, sayı, 49, s. 39 - 40.
235) Yukarıya aldığımız örneklere bkz.
236) Köprülü, Bizans'ın etkisi, 236.
237) Barkan, Kanunlar, 54.
238) BA, Mühimme Defteri, 74/113, 241.
239) Barkan, Kanunlar, 19. Kanun.
240) Barkan, agy, 1. Kanun.
241) Bellette, La Succession, 74.
242) Lesne (E), Histoire de la propriété, II, Bölüm değişik yerler.
243) Haskins, Norman Institutions, 120.
244) Bloch, Feudal Society, 201.
245) Génestal, La Formation, 61.
246) Schulze, Das Recht der Erstgeburt, III. Bölüm; Bean, The Decline, 8, 87, 155.
247) BA, Mühimme Defteri 4/236.
248) BA, Mühimme Defteri, 4/453.
249) BA, Mühimme Defteri, 4/369.
250) BA, Mühimme Defteri, 4/336.
251) BA, Mühimme Defteri, 4/1985.
252) BA, Mühimme Defteri, 4/228 (967 hicri yılı).
253) BA, Mühimme Defteri, 5/316, (yıl 967).
254) BA, Mühimme Defteri, 4/1926.
255) Defter No: 76.
256) 1005 Yılı. Belge No: 186.
257) 1005 - 1006 yılı. 74 sayılı Mühimme Defterinin 195 belgesi.
258) 207 sayılı belge.
259) 74. Mühimme Defteri, 114, 324.
260) 74. Mühimme Defteri, 798.
261) 24.
262) Aynı yer.
263) BA, Mühimme Defteri, 4/967.
264) Hüseyin Hüsameddin'den, Akdağ, 194.
265) Akdağ, 65.
266) BA, Mühimme Defteri. 72/307'den Akdağ, 154. Almanya'da da, timar sisteminin bozulması sonucu, XIII. yüz yıla doğru, bir lord için, timardan eşkinci sağlamak imkânsızlaşmıştır (Bloch, Feudal Society, 207).

267) BA, İbnu l-Emin Tasnifi 3 sayılı karton, 636. belgeden aktaran Akdağ, 216.
268) BA, İbnu l-Emin Tasnifi, 2. Karton, 444'ten Akdağ, 217.
269) Akdağ, 218.
270) Akdağ, 239 v.ö.
271) Uluçay, 63, 64.
272) Cevdet Paşa, V, 201 202.
273) Aşıkpaşaoğlu, 142.
274) Paşa Livası, 87.
275) Gökbilgin, Paşa Livası, 90, 103, 106 - 107.
276) Gökbilgin, agy, 96 - 97.
277) Cevdet Paşa, V, 205.
278) Gökbilgin, agy, 97.
279) BA, Bolu Tahrir Defteri, sayı 88.
280) Gökbilgin, agy, 92-97.
281) Gökbilgin, agy, 93.
282) Türk Ziraat Tarihi, 68, v.ö.
283) Tanzimat Kitabı, Kitapta fermanın dağıtılan nüshası, fotokopi olarak vardır.
284) Koçu Bey, VII Telhis.
285) Sencer, Osmanlı Toplum yapısı, 295 - 296.
286)
287) Bloch, 241 v.ö.
288) Roth, Gesehichte, II. Bölüm.
289) Krawinkel, Untersuchungen, değişik yerler,
290) Adams, Anglo - Saxon Feudalism, 27 v.ö.
291) Adams, agy, 31.
292) Génestal, La Formation, 45.
293) Schulze, Das Recht, 70; BA, Kepeci Tasnifi, Malikâne Halifeliği Defteri,
Elimizdeki çalışma IV. C; Barkan, Kanunlar, 297 v.ö.; Barkan, Ülkü, 60.
294) Kur'an. 2/76.
295) Kur'an, 4/12.
296) Kur'an. 4/15, 16.
297) Kur'an 4/13, 14.
298) Aşıkpaşaoğlu, 115.
299) Maverdi.
300) Aşıkpaşaoğlu, 11.
301) Aşıkpaşaoğlu, 301.

302) Belediye Kütüphanesi, Cevdet yazmaları, 49. defter 54 ve 116. sahifeden aktaran Gökbilgin. Edirne ve Paşa Livası, 161 - 162.

303) Aynı defter, 51, 55 ten aktaran Gökbilgin, agy. 162.

304) Aşıkpaşaoğlu. 193.

305) Barkan, İslâm - Türk Mülkiyet Hukuku, 917 v.ö

306) Barkan, agy, 916.

307) BA, 729 Sayılı evkaf defterinden, Barkan, İslâm - Türk Mülkiyet Hukuku, 929 v.ö.

308) BA, 435 sayılı defter, Barkan, Kanunlar, s. 75 v.ö.

309) Hesaplar, Gökbilgin'in yayınladığı belgelere dayanarak, tarafımızdan yapılmıştır. (Gökbilgin, Paşa Livası).

310) Sencer, Osmanlılarda Din ve Devlet (yakında yayınlanacaktır).

311) Barkan, İmaret Siteleri, 242 - 243.

312) Göyünç, 141 - 154.

313) Barkan, İmaret siteleri, 42.

314) Barkan, Kanunlar, 73 - 74.

315) Orhonlu, Derbent Teşkilatı. 46.

316) Barkan, Kanunlar, 75 - 86.

317) Bloch, Feudal Society, 131 v.ö.

318) Bloch, agy, 338 v.ö.

319) Barkan, Kanunlar, 24.

320) Barkan, İmaret Siteleri, 300 dip notu.

321) Yunanca «kule» anlamındaki «pirgos» tan gelir.

322) Ergin, Fatih İmareti Vakfiyesi.

323) Barkan, İmaret Siteleri, 229 dip notu.

324) Barkan, agy, 285 - 286.

325) Barkan aynı yer.

326) Bu bilgiler, Prof. Barkan'ın İmaret Siteleri adlı çalışmasının değişik yerlerinden alınmıştır veya orada açıklanan belgelerden hesap yoluyla çıkarılmıştır.

327) Orhonlu, Derbent Teşkilâtı, 62 - 69.

328) Sencer, Osmanlı Toplum Yapısı, 294 - 296.

329) Barkan, Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri, 1003.

330) Malikane defterleri ve malikanelerdeki gelirler üzerine yapılacak bir arşiv çalışması, İmparatorluğun bünyesini belirleme açısından ilginç olacaktır.

331) Barkan, İslâm - Türk Mülkiyet Hukuku İÜHFM, VI, 169.
332) Togan, Türk Tarihi, 312 - 315.
333) Togan, 317 - 324.
334) Gökbilgin, Yürükler, 3.
335) Reisen und Forschungen adlı yapıtında, 103.
336) Gökbilgin, Yürükler, 5.
337) Gökbilgin, agy, 1 - 2.
338) İbn Fadians Reisebericht, 215.
339) Gökbilgin, agy, 4.
340) Truhelka, Über die Balkan Yürüken, 90 (Bu düşünceler Truhelka'nın değildir. Fakat, onun yönünden özetlenmiştir).
341) Köprülü. Türkiye Tarihi, 147.
342) Edhem (Halil), Düvel-i İslamiyye, 313.
343) Gökbilgin, agy, 9 - 10.
344) Gökbilgin, agy, 14.
345) Gökbilgin, agy, 21 - 22.
346) Gökbilgin, agy, 35 v.ö.
347) Sümer, DTCFD, XVI, 3-4
348) Sümer, DTCFD, 29 v.ö.
349) Gökbilgin, agy, 55 - 82.
350) Gökbilgin, agy, v.ö.
351) Gökbilgin, agy, 15.
352) Barkan, İslâm Türk Mülkiyet Hukuku, İÜHFM VII, Defter-i Hakani Kayıtları, 1.
353) Gökbilgin, Paşa Livası.
354) Gökbilgin, agy.
355) Gökbilgin, agy. Yürükler, «Rumeli'de Muhtelif Yürük Gurupları», s. 53.
356) Gökbilgin, agy, 61.
357) Barkan, Kanunlar, 300.
358) Ayni, 5-18. Arpalıklar, sadece bir bölgede değil, değişik, yerlerde bulunmaktadır (Örneğin, Bolu. bkz, BA, 88 sayılı tahrir defteri).
359) Bloch, Feudal Society, 338 v.ö.
360) Etymologisches logisches Wörterbuch, III.
361) Bloch, agy, 227 v.ö.
362) Bloch, Les Caracte'ies, II. Bölüm.
363) Handbuch, I, 100, 618; Trevelyan, History, 158 v.ö.
364) Berkes, Yön, 186.

365) Barkan, Kanunlar, 86 - 109.
366) Truhelka, Bosna'da Arazi Meselesi, 58 - 62.
367) Barkan, Ülkü, sayı 50, 109.
368) Barkan, aynı yer.
369) Barkan, Kanunlar, Kütahya Livası, 24.
370) Barkan, Ülkü, aynı yer.
371) Barkan, agy, Kütahya Livası, 24.
372) «Vergiler» Kesimine bkz.
373) Barkan, Kanunlar, 58 - 61.
374) Sencer, Osmanlı Toplum Yapısı, Sonuç.
375) Aktepe, İstanbulun Nüfûs Meselesi, EFTD, XIII, 2 - 16
376) Tarsus, Esnaf, Teşekkülleri, 44.
377) BA, Mühimme Defderi 6/172. (972 yılına ait bir belge).
378) Mardin, Din ve İdeoloji, 89.
379) ESS, Hansatown.
380) Mardin, 87 - 93.
381) Tirmizi, II, 35.
382) Tirmizi, II, 31.
383) İbnu Kutayba, Muhtalifu-l Hadis, 182. Hristiyanlıkta da aynı tür felsefeye rastlıyoruz. Örneğin, lorda ihanet mazur görülmemiş, lort, İsa'yı, çarmıha geren ve gerdirenler kadar suçlu da olsa, ona baş eğilmesi öğütlenmiştir (Bloch, Feudal Society, XVI. Bölüm).
384) Tabari, I, 1275.
385) Tabari, I, 1372. Tabari'nin yazdığına göre, Yahudiler bir süre dehşet içinde yaşamış ve sokağa çıkamamıştır.
386) Tabari, I, 1360. Zengin Lihyan oymağı da hedef alınmış ve oymak başkanı Sufyan İbnu Halit, Abdullah İbnu Oneys adlı bir fedai yönünden öldürülmüştür (Tabari, I, 1760).
386) İslamic Society, 1, 34 - 35,
387) Mavardi, I Bölüm.
388) Cem İsmail, Türkiye'de Gerikalmışlığın Tarihi, Cem Yayınevi, 1971. Küçükömer İdris. Düzenin Yabancılaşması, Ant Yayınları, 1969. Sencer Muzaffer Osmanlı Toplum Yapısı, Ant Yayınları, 1970.

KAYNAKLAR

A. Yazılı Kaynaklar

BA (Başbakanlık Arşivi) Bolu Tahrir Defteri.

BA, Cevdet, Divan-ı Hümayun, Kepeci, İbnu l-Emîn Tasnifleri.

BA, Maliyeden Müdevver Ahkam Defterleri, Mühimme Defterleri.

BA, 435 sayılı evkaf defteri.

B. Ansiklopediler

Encyclopédie de l'Islam, Timar.

Encyclopedia of the Social Sciences, Feudalism, Hansatown.

İslam Ansiklopedisi, Hayber, İkta, Malazgirt.

C. Basılı Eserler

Abu Yusuf, Kitabu l-Harac, İktisad Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını, 1970, İstanbul.

Akçuraoğlu, Yusuf, Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair, I. Tarih Kongresi Zabıtları, 577 - 607.

Akdağ, Celali İsyanları, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih coğrafya Fakültesi Yayını, 1963.

Aktepe, Münir, İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 13, 1 - 30.

Tuzcuoğulları İsyanı, aynı dergi, 21-52.

Andreasyan, Hrant, Bir Ermeni Kaynağına Göre Celali İsyanları, aynı dergi, sayı 17 - 18, s. 27 - 61.

Aşıkpaşaoğlu, Tevarih-i Al-i Osman, Türkiye Yayınevi, 1949.

Avcıoğlu, Doğan, Türkiye'nin Düzeni, Bilgi Yayınevi 1968, Ankara.

Ayni, Ali, Taksimat der Liva-yı Al-i Osman, Ankara 1964 (Yayınlıyan Hadiye Tuncer).

Barkan, Ö. L., İslam - Türk Mülkiyet Hukuku, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, VI, sayı 1,1940.

İslam - Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller, aynı dergi, VII, sayı 1.1940.

İslam - Türk Mülkiyet Hukuku, aynı dergi, VII, sayı 4,1941.

Malikane Divani Sistemi, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, II.

XIV ve XV. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1945.

Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü Mecmuası, 49, 50, 53.

Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri, II. Tarih Kongresi tutanakları.

Şehirlerin Teşekkül ve inkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve işleyiş Tarzına Ait Araştırmalar, İktisad Fakültesi Mecmuası, XXIII, 1 - 2, 1963.

Bean, J.M.W., The Decline English Feudalism, Manchester Üniversity Press, 1968.

Bellette, (E.), La succession aux fiefs dans les coutumes lamands, 1927.

Belot, Al Farsid, Beyrut, 1896.

Berkes, Niyazi, Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri, Yön, 186 - 190.

Bibicou, H.A., Byzance et le mode de production asiatique, Sur le mode de production asiatique adlı ortak kitapta, Centre d'études et de recherches Marxistes yayını, Editions Sociales, 1969.

Bloch, Marc, Feudal Society, Routledge Kegan Paul, 1961.

Boran, Behice, Türkiye ve Sosyalizmin Sorunları, Gün Yayınları, 1968.

Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet, I-II, Yön, 50-51.

Bowen, Harold, bkz. Gibb.

Cevdet Paşa, Tarih, V.

Divitçioğlu, Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler, Elif Yayınları, 1967.

Edhem, Halil, Düvel-i İslamiyye, İstanbul, 1927.

Elker, Salahattin, Divan Rakamları, Tarih Kurumu, 1953, Ankara.

Erdost, Türk Sosyalizmi ve Sosyalizm, Sol Yayınları, Ankara, 1969.

Ergin, O. N., Fatih İmareti Vakfiyesi, İstanbul, 1945.

Fehmi (Bağdatlı), Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye, İstanbul, 1335.

Galip, Reşid, I. Türk Tarih Kongresi, Zeki Velidi'yle Asya Kuraklığı Üzerine Tartışma.

Genestal, La Formation du droit d'aînesse dans les coutumes flanmands 1927.

Gibb, H.A.R., Bowen Harold, İslamic Society and the West, I. 1950.

Godelier, Maurice, La Notion du Monde du production Asiatique et les schémas Marxistes d'évolution des sociétés, sur le mode de production asiatique adlı kitapta, Centre d' Etudes et de Recherches Marxistes, Editions Sociales, 1969, 47 - 100.

Gökbilgin, Tayyib, XV ve XVI. Asırlarda, Edirne ve Paşa Livasındaki Has Mukataa Mülk ve Vakıflar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1952.

Rumeli'nde Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, Edebiyat Fakültesi Yayını, 1957.

Gökçe, Cemal, Edirne Ayanı Dağdevirenoğlu, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 22, s. 97 - 110.

Göyünç, Nejad, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Edebiyat Fakültesi Yayını, 1970.

Güçer, Lutfi, XVI - XVII. asırlarda, Osmanlı imparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İktisad Fakültesi Yayını, 1964.

Hamidullah, Muhammed, Al - Vasaiku-s Siyasiyya, Beyrut, 1969.

Hammer, P., Tarih, VII - VIII (Çev. Mehmed Ata), İstanbul, 1332.

Toprak reformu tartışılıyor şu günlerde. Reformu komünistlikle damgalıyanlar var. Türkiye'de ağalığın bulunmadığını, bize toprak değil, tarım reformu gerektiğini söyliyenler var. Elinizdeki yapıt, işte bu iddialara karşılık verecek. Tarihe inerek, belgelere dayanarak.

Bu yapıt, Türkiye'de toprağın belirli kişilerce nasıl bölüşüldüğünü; üretim ilişkileri açısından, hukuksal açıdan bir sömürü düzeninin, açıkçası, toprak ağalığının nasıl, hem de köklü biçimde varolageldiğini ve onun, Avrupa feodalitesine ne denli yaklaştığını anlatmağa çalışıyor; tarihsel koşullara bağımlı kalışımızın nedenleri üzerine ip uçları veriyor.

Muammer Sencer, Avrupa feodalizmiyle Osmanlı toprak ağalığını karşılaştırırken, İngilizce, Fransızca, Almanca kaynaklara baş vurmuş; Demirel Hükûmeti, araştırma iznini «görülen lüzûm üzerine iptal» edene değin, Başbakanlık Arşivinde kendi öz tarihsel belgelerimize eğilmek fırsatını bulmuştur. Toplumsal sorunlarımıza çözüm yolu ararken «Toprak Ağalığının Kökeni» vazgeçilmez bir baş vurma kitabı olacaktır.

FİYATI : 20 TL.